

HET WEDEROPBOUWOEUVRE VAN ALFRED MINNER (1880 – 1972).

STUDIE VAN EEN BRUSSELS ARCHITECT EN DE *ŒUVRE SUISSE EN
BELGIQUE*

Aantal woorden: 45 801

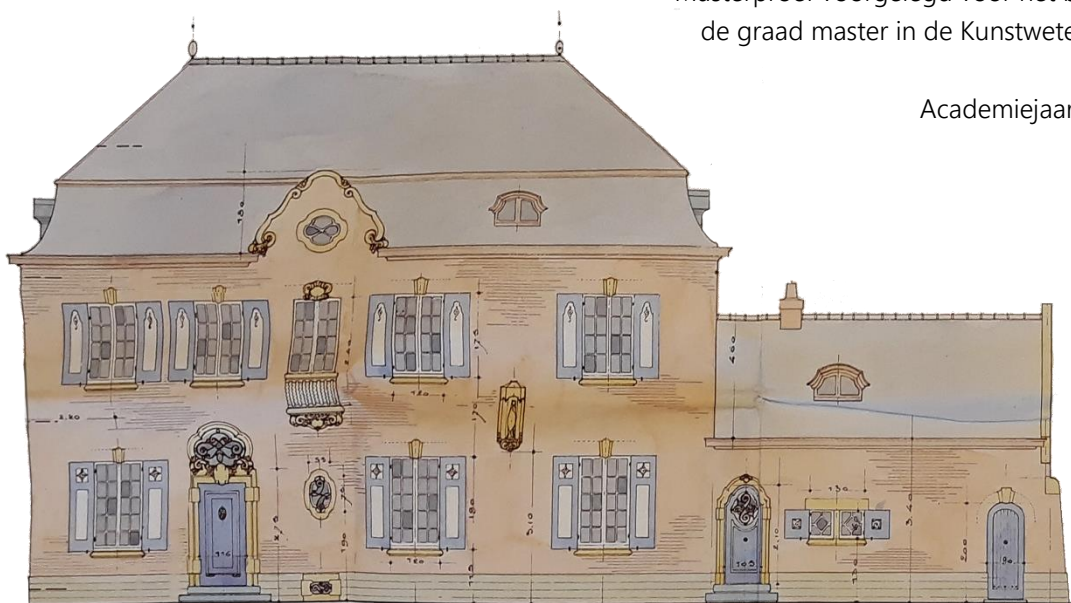
NELE COENE

Studentennummer: 01506171

Promotor: Prof. dr. Maarten Liefoghe

Masterproef voorgelegd voor het behalen van
de graad master in de Kunstwetenschappen

Academiejaar: 2018-2019

Woord vooraf

Deze masterproef had niet tot stand kunnen komen zonder de hulp van enkele mensen.

Mijn dank gaat uit naar promotor prof. dr. Linda Van Santvoort. Met haar passie voor architectuur en monumentenzorg wist ze me te overtuigen een pad in dezelfde richting te kiezen. Tevens bedankt aan prof. dr. Maarten Liefoghe voor het oppikken van mijn onderzoek en de nieuwe inzichten.

Daarnaast wil ik ook de mensen bedanken in het stadsarchief van Mechelen, Vilvoorde en Leuven en de Rijksarchieven in Brussel en Beveren.

Tenslotte gaat mijn dank uit naar mijn familie en vrienden voor de nuttige tips en verbeterwerk, voor de steun en het gezelschap in de bibliotheek.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	5
HOOFDSTUK 1	7
Inleiding	7
HOOFDSTUK 2.....	11
Methodologie	11
2.1. Status questions	13
2.2. Onderzoeksvragen.....	14
2.3. Onderzoeksstrategie	15
2.4. Bronnen.....	16
HOOFDSTUK 3.....	21
Biografie.....	21
3.1. Opleiding en leermeesters.....	23
3.2. Start van Minners carrière	25
3.3. Het interbellum	26
3.4. Einde carrière.....	33
3.5. Laatste levensjaren	37
HOOFDSTUK 4	39
Minner en de Zwitserse wederopbouw: context en organisatie van de <i>Œuvre Suisse en Belgique</i>	39
4.1. Wederopbouwinitiatieven tijdens WO I	41
4.2. <i>Œuvre Suisse en Belgique</i> : de organisatie.....	46
HOOFDSTUK 5.....	67
Minner en de Zwitserse wederopbouw: de architectuur van de <i>Œuvre Suisse en Belgique</i>	67
5.1. Het regionalisme	69
5.2. Regionalisme in België.....	72

5.3. Het Zwitsers regionalisme en de wederopbouw	78
5.4. 'Brabantse stijl': regionalisme in Brabant en Antwerpen.....	82
5.5. Analyse van de architectuur van de Œuvre Suisse en Belgique	86
5.6. Alfred Minner voor de OSB.....	98
HOOFDSTUK 6.....	117
Minner en de Belgische wederopbouw	117
6.1. Belgische Wederopbouw: de bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten	119
6.2. Wederopbouw van Minner voor de DVG	120
6.3. Wederopbouw zonder overheidssteun	135
6.4. Tuinwijk 'De Vrije Woonst' in Mechelen – 1923-1929.....	138
6.5. Besluit.....	141
6.6. Later oeuvre	142
HOOFDSTUK 7.....	143
Besluit	143
HOOFDSTUK 8.....	149
Bibliografie.....	149
8.1. Archieven.....	151
8.2. Literatuur.....	152
8.3. Tijdschriften en krantenartikelen	156
8.4. Onuitgegeven bronnen.....	158
8.5. Internetbronnen.....	158

HOOFDSTUK 1

Inleiding

Professor Van Santvoort suggereerde de architect Alfred Minner¹ als onderzoeksonderwerp. Vooral zijn wederopbouwoeuvre en werk voor de Zwitserse wederopbouworganisatie *Œuvre Suisse en Belgique* (verder afgekort als OSB) was bepalend voor mijn onderwerpkeuze.

Vanuit mijn interesse voor geschiedenis koos ik er in mijn bachelor voor de minor geschiedenis op te nemen in mijn curriculum. Het leek mij interessant om aan het architectuuronderzoek ook een geschiedkundig luik te kunnen koppelen. Een onderzoek naar Minners wederopbouwactiviteit en naar de OSB sluit ook aan bij het groter onderzoek naar de wederopbouw en de huidige herdenkingsperiode van 1914-1918.

Het volledige oeuvre van Alfred Minner is tot nu toe nog niet onderzocht. Er bestaat nog geen monografische studie gericht op deze veelzijdige Brusselse architect. Inleidend onderzoek maakte echter al snel duidelijk dat hij toch een sleutelfiguur was in enkele belangrijke organisaties en dikwijls onder de radar bleef. De OSB werd ook nog nooit eerder onder de loep genomen. Johan Van den Mooter deed een inleidend onderzoek naar de organisatie in kader van zijn masterproef over de Duitse wederopbouw.² Naar de Zwitserse organisatie werd verder geen onderzoek gedaan. Zowel het oeuvre van Minner als de OSB zijn nog onontgonnen terrein.

De interesse naar Minners werk en de OSB is er echter wel. Zo voerde erfgoedonderzoeker Evert Vandeweghe van het Agentschap Onroerend Erfgoed recent onderzoek uit naar diens wederopbouwhoeve in Humbeek (Grimbergen). De hoeve is nu beschermd sinds 25 april 2018.³ Ook de Grote Markt en omgeving in Lier, waar de OSB heeft bijgedragen in de wederopbouw na WO I, werd beschermd op 3 mei 2018 na een grondige studie door opnieuw Vandeweghe.⁴ Tenslotte werd Café ‘in den prins’ in Elewijt (Zemst) van Minner in 2019 opgenomen in de inventaris.⁵ De interesse in zijn oeuvre en het werk van de OSB was een aangename stimulans voor dit onderzoek.

¹ 1880 – †1972

² Johan Van den Mooter, “Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,” (masterproef, Universiteit Gent, 2007), 83-86.

³ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online], laatst geraadpleegd op 6 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76495>.

⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Grote Markt en omgeving [online], laatst geraadpleegd op 6 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/102612>.

⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Café In den Prins [online], laatst geraadpleegd op 6 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306844>.

HOOFDSTUK 2

Methodologie

2.1. Status questions

2.1.1. Literatuur

Het architecturaal oeuvre van Alfred Minner is nog op geen enkele manier bestudeerd. Het ‘Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden’ vermeldt hem ook niet.⁶

Alfred Minner wordt in de literatuur genoemd in de context van de wederopbouw in België en als contactpersoon voor *Œuvre Suisse en Belgique*. Hij staat opgenomen in de lijst met architecten in de archievensgids ‘Het gekwetste gewest: archievensgids van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek’ uit 2009. Enkele belangrijke architecten krijgen extra uitleg maar Minner hoort hier niet bij.⁷

Toch blijkt dat studies Minners rol in de wederopbouw vaak over het hoofd zien. Ook de OSB is een ongekende organisatie die weinig vermeld wordt. In de tentoonstelling en bijhorende catalogus ‘*Resurgam*’ van Marcel Smets uit 1985 werd voor het eerst een studie gemaakt naar wederopbouw in België. De OSB echter werd niet genoemd en ook Alfred Minner kreeg geen vermelding. Nochtans besprak de publicatie wel de architectuurwedstrijd voor de wederopbouw in Lier, een initiatief gesubsidieerd door de OSB.⁸

De studie over de wederopbouw van Leuven door Jo Celis en Pieter Uyttenhove nam wel de activiteit van de OSB in Leuven op. Het boek ‘De wederopbouw van Leuven na 1914’ uit 1991 besprak kort de Zwitserse organisatie en zijn werking in Leuven. Een vermelding van Minner ontbreekt.⁹

Er kwam verandering na de masterproef ‘Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog’ van Johan Van den Mooter bij professor Linda Van Santvoort. Deze masterproef uit 2007 verschaftte voor het eerst meer informatie over het Zwitsers initiatief. Het was de eerste studie die Alfred Minner vermeldde als de belangrijkste architect en contactpersoon van de OSB. Het betrekken van de Zwitserse organisatie en Alfred Minner deed Van den Mooter naar aanleiding van een vermelding in het Duits boek ‘*Neue Kleinhäuser*’ van Johannes Schüller. Dit Duits verslag uit 1918 over de Duitse wederopbouwinitiatieven vermeldde Minner bij naam.¹⁰ Een bekende wederopbouwrealisatie van hem, de hoeve in Humbeek (Grimbergen), werd ook opgenomen in de bijlages van de masterproef. Deze studie bevatte tot deze masterproef het meeste informatie over Alfred Minner en de OSB.¹¹

Het onderzoek van Van den Mooter verschaftte voor vele publicaties nadien de basisinformatie over de *Œuvre Suisse en Belgique*. Nadien werd Minner ook consequent genoemd als contactpersoon bij de OSB. In het boek ‘*Regionalism and modernity: architecture in Western Europe 1914-1940*’ verzorgde Van den Mooter een onderdeel over Duitse wederopbouw. Het

⁶ Anne Van Loo, red., *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden* (Antwerpen: Mercatorfonds, 2003).

⁷ Sofie De Caigny, Annelies Anseeuw, en Centrum Vlaamse Architectuurarchieven, reds., *Het gekwetste gewest: archievensgids van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek*, (Antwerpen: Vlaams Architectuurinstituut, 2009).

⁸ Marcel Smets, *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914* (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985); Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Grote Markt en omgeving [online].

⁹ Pieter Uyttenhove en Jo Celis, *De wederopbouw van Leuven na 1914* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1991), 114–117.

¹⁰ Johannes Schüller, *Neue Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges, ausgeführt durch die Cementbau Aktiengesellschaft Hannovers*, (Keulen, 1918), 12.

¹¹ Van den Mooter, “Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,” 83-86.

werk noemde ook de OSB met Minner als belangrijk architect.¹² Het artikel ‘Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente in Zemst’ van Linda Van Santvoort bespreekt voor het eerst een bouwwerk van Minner, namelijk de kerk van Zemst. Het stuk introduceerde hem tevens als architect voor de OSB.¹³

2.1.2. Online

Op de Inventaris Onroerend Erfgoed (verder afgekort als IOE) staan dertien realisaties van de architect geïdentificeerd. Er staat geen extra biografische informatie bij architect Alfred Minner. In de Brusselse databank ‘Irismonument’ staat er één dubbelwoning en een scholencomplex.¹⁴

De IOE heeft een pagina over de OSB. De informatie is afkomstig uit de masterproef van Van den Mooter.¹⁵

Webdatabank ODIS, voor studie van intermediaire structuren in de 19de en 20ste eeuw, bevat een korte biografie van Minner. De site vermeldt zijn opleiding en een paar collega’s samen met een korte levensschets. De databank somt hier slechts enkele van zijn belangrijkste realisaties op.¹⁶

2.2. Onderzoeksvragen

Het onderzoek heeft de ambitie een zicht te krijgen op Minners volledig oeuvre en levensloop. De masterproef tracht een oeuvrelijst samen te stellen en een biografie. Beiden werden nog niet eerder opgesteld. Een belangrijke noot is dat de oeuvrelijst niet compleet sluitend kan zijn. Er is geen archief overgeleverd waardoor het moeilijk is een sluitend resultaat te verkrijgen. Tenslotte is de architect 92 jaar oud geworden en heeft hij een lange actieve bouwperiode. Deze factoren hebben een invloed hebben op de volledigheid van de oeuvrelijst.

De focus in dit onderzoek ligt op de periode van de wederopbouw. Minner is al vroeg actief in dit programma. Vanaf eind 1916 is hij verbonden met de Zwitserse wederopbouworganisatie de *Œuvre Suisse en Belgique*. Hij had hierin een belangrijke rol als Belgische vertegenwoordiger en was actief als wederopbouwarchitect. De organisatie werd tot op heden nog niet onderzocht, is vrij ongekend en wordt weinig bijgevolg weinig vermeld in literatuur over de wederopbouw in België. Deze studie zal voor het eerst de OSB onderzoeken.

Deze masterproef poogt in de eerste plaats een duidelijk beeld te schetsen van de praktische organisatie van de OSB. Hoe is deze organisatie ontstaan en wat is het doel en de motivatie van de OSB? Hoe gaat de wederopbouw met Zwitserse fondsen in zijn werk? Wat is de

¹² Leen Meganck, Linda van Santvoort, en Jan de Maeyer, reds., *Regionalism and modernity: architecture in Western Europe, 1915-1940*, (Leuven: Leuven University Press, 2013).

¹³ Linda Van Santvoort, ‘Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente in Zemst,’ *Monumenten en Landschappen* 33, nr. 3 (2014): 6–29.

¹⁴ ‘Alfred Minner,’ laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/3693>; ‘Alfred Minner,’ laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, http://www.irismonument.be/index.php?search_cities=&s_street=&search_street=&search_number=Alle+huisnummers&search_tipo=&search_style=&s_architect=4496&search_architect=MINNER%2C+Alfred+%28architect%29&search_from=jaar&search_to=jaar§ion=search&results=y&Submit=Zoeken.

¹⁵ ‘Œuvre Suisse en Belgique,’ laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/10110>.

¹⁶ ‘Alfred Minner,’ laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <http://www.odis.be/hercules/toonPers.php?taalcode=nl&id=76890>.

samenstelling van het bestuur en de rol van Minner in de organisatie? Hoe is de band van de OSB met de Belgische autoriteiten en de Duitse bezetter en hoe wordt hun initiatief gepercipieerd door beide landen?

Daarnaast tracht deze studie ook een beeld te schetsen van de architectuur van de OSB. De organisatie pleit voor een regionalistische wederopbouw. Wat is het regionalisme en wat betekent dit in de architectuur? Heeft het regionalisme een draagvlak in België en in Zwitserland? Wat is de 'regionalistische stijl' in de actieve regio van de OSB en volgt de OSB dit? Welke kenmerken komen stevast terug in hun architectuur? Wat realiseerde Minner voor de OSB?

Na de stopzetting van de Zwitserse organisatie continueerde Minner in de wederopbouw, deze keer in opdracht van de Belgische organisatie de Dienst der Verwoeste Gewesten (verder afgekort als DVG). Met een onderzoek naar zijn werken voor de DVG wordt getracht zijn wederopbouwoeuvre te vervolledigen. Dit onderzoek tracht na te gaan wat de relatie tussen zijn architectuur voor de OSB en de DVG was.

2.3. Onderzoeksstrategie

Een eerste hoofdstuk schetst het leven van Alfred Minner. Er gaat aandacht naar zijn leermeesters en zijn carrière bij de *Société Centrale d'Architecture de Belgique* (verder afgekort als SCAB). Zijn werken die niet onder de categorie 'wederopbouw' vallen worden hier kort besproken. Aangezien de focus van de masterproef op de wederopbouw ligt, werd naar deze werken geen verder onderzoek gedaan. Hierdoor blijven deze besprekingen oppervlakkig en onvolledig. Zijn volledige oeuvre wordt ook in een eenvormige catalogus in bijlage gebundeld.

De twee volgende hoofdstukken behandelen de OSB. Het eerste hoofdstuk beschrijft de context en de organisatie van de OSB. Dit deel wordt ingeleid met een korte samenvatting van de overige wederopbouwinitiatieven in België. Hierna gaat de masterproef dieper in op de werking van de fondsen, de samenstelling van de organisatie en Minners rol. Er gaat aandacht naar het draagvlak en de receptie in België. Tenslotte wordt een vergelijking gemaakt met de Duitse wederopbouw.

Het tweede hoofdstuk over de OSB analyseert de architectuur van de OSB. Zij promoveerden een wederopbouw in regionalisme. Eerst wordt deze stroming en zijn betekenis voor de architectuur geduid. Daarna wordt de aanwezigheid van het regionalisme in België en in Zwitserland besproken. De OSB was het actiefst in Brabant en van deze streek wordt de regionale stijl besproken. Vervolgens wordt de architectuur van de OSB geanalyseerd in deze context. Een bespreking van Minners wederopbouw voor de OSB sluit dit hoofdstuk af.

Het laatste hoofdstuk behandelt de wederopbouw van Minner in opdracht van de Dienst der Verwoeste Gewesten. Na een korte inleiding op de werking van de DVG worden zijn werken apart geanalyseerd. Zijn tuinwijk past tevens in het wederopbouwdiscours en wordt hier besproken. Het hoofdstuk sluit af met een evaluatie en koppeling van enkele elementen uit Minners wederopbouwoeuvre aan zijn verdere carrière.

Er werd ook een oeuvrelijst opgesteld van Minner, die te vinden is in bijlage I. Deze werd gebaseerd op een overzicht dat Minner zelf opstelde en te vinden is in het archief van de SCAB.

Deze opsomming omvatte niet zijn volledig oeuvre. De lijst werd verder aangevuld met de gekende realisaties in de Inventaris Onroerend Erfgoed en Irismonument, samen met resultaten uit archiefonderzoek. Als bijproduct van de studie naar Minners activiteit voor de OSB, werden alle architecten en hun realisaties voor de OSB gebundeld in een tweede bijlage.

Samengevat tracht deze masterproef een beeld te krijgen van de wederopbouw van Alfred Minner die startte met de OSB en eindigde met de DVG. Extra aandacht gaat naar de vrij onbekende *Œuvre Suisse en Belgique*.

2.4. Bronnen

2.4.1. Archief

Zowel Alfred Minner als de *Œuvre Suisse en Belgique* werden nog niet eerder onderzocht. Bijgevolg start deze studie met archiefonderzoek naar beide actoren.

Het archief van de *Société Centrale d'Architecture de Belgique* beschikt over een dossier van hem met de meeste persoonlijke informatie over Minner. De speech van voorzitter Martiny in 1966 bij het gouden jubileum van Minner in de SCAB omvat een basis aan biografische gegevens. Er is tevens een oeuvrelijst in te vinden die ondertekend is door Minner zelf. De lijst vormde de basis voor de opstelling van Minners oeuvrelijst.¹⁷

De zoektocht naar meer informatie over Minner en de OSB startte in de Rijksarchieven. Het Algemeen Rijksarchief te Brussel bewaart de archieven van de Dienst der Verwoeste Gewesten. Hier zijn vijf wederopbouwrealisaties te vinden van Minner. Daarnaast werden ook twee belangrijke publicaties en twee dossiers terug gevonden over de *Œuvre Suisse en Belgique*. Het boekje 'Oeuvre Suisse' in Belgium' was te vinden in de handbibliotheek. In het fonds 'Archives de la Guerre. Inventaire des documents et archives transmis par les consulats et l'ambassade de Belgique en Amérique du Nord (Denver, Minneapolis, La Nouvelle-Orléans, Philadelphie, Washington) 1914-1922' was een dossier te vinden over de Amerikaanse ambitie van de OSB en hun gepubliceerd jaarrapport van 1918. Tenslotte was in het fonds 'Inventaire des archives du ministère de l'Agriculture. Office de la Reconstitution Agricole, 1919-1926' een dossier te vinden over het ontslag van Eugen Probst¹⁸, de stichter van de organisatie, uit de OSB. In het Rijksarchief in Antwerpen is aanvullende informatie te vinden over de OSB in het fonds 'Verzameling Eerste Wereldoorlog' dat een 'Dossier inzake de contacten met " *Œuvre Suisse en Belgique* "' bevat.

Dit werd aangevuld met gemeentelijke archieven van de steden Leuven, Mechelen en Vilvoorde. Het stadsarchief in Leuven werd bezocht vanwege een dossier die veel praktische informatie over de OSB omvatte. In de stadsarchieven van Mechelen en Vilvoorde werd gezocht naar bouwplannen en briefwisseling over Minners realisaties in deze steden en naar communicatie met de OSB.

¹⁷ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

¹⁸ 1873 – 1970

2.4.2. Literatuur

Over Alfred Minner en de OSB is weinig gepubliceerd. Literatuurstudie verschaft de nodige aanvullende informatie om beide spelers te contextualiseren.

Het 'Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden'¹⁹ vulde de biografische gegevens aan. Hierin staan zijn leermeesters vermeld, alsook architectuurorganisatie de SCAB.

De wederopbouw in Vlaanderen is al grondig bestudeerd. Hierover bestaat al heel wat literatuur, waaronder de tentoonstelling en catalogus 'Resurgam' onder redactie van Marcel Smets,²⁰ en het boek 'Het gekwetste gewest: archievangids van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek' onder redactie van Sofie De Caigny en Annelies Anseeuw.²¹ Deze publicaties omvatten heel wat informatie over de Belgische wederopbouw alsook over initiatieven vanuit Frankrijk en Groot-Brittannië. De Duitse wederopbouw werd reeds onderzocht door Johan Van den Mooter in zijn masterproef 'Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog'. 'De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940' van Herman Stynen²² vulde de rol van de Belgische monumentenzorg aan.

Over het regionalisme werd al veel geschreven. Belangrijke bronnen waren 'Sources of regionalism in the nineteenth century: architecture, art and literature' onder redactie van Linda Van Santvoort Jan de Maeyer en Tom Verschaffel,²³ 'L'architecture régionaliste: France, 1890-1950' van Jean-Claude Vigato²⁴ en 'Le régionalisme, architecture, et identité' onder redactie van François Loyer en Bernard Toulhier²⁵. Deze publicaties gaven een duiding van de term, het ontstaan en de context van het regionalisme. Ze bespraken ook de varianten in verschillende Europese landen.

Dit werd aangevuld door contemporaine publicaties van Belgische regionalisten zoals Louis Cloquet, die 'L'architecture traditionnelle et les styles régionaux'²⁶ schreef en door Edward Léonard die 'Land en dorp: aanteekeningen en wenken ter overweging bij het bouwen en heropbouwen op het land'²⁷ en 'Bouwen in het dorp en op het land'²⁸ schreef. Over de landelijke esthetiek die dikwijls gekoppeld wordt aan het regionalisme, schreef ook Paul de Vuyst een tekst in kader van het 'Premier Congrès International Et Exposition Comparée Des Villes'.

¹⁹ Van Loo, Repertorium van de architectuur in België.

²⁰ Smets, *Resurgam*.

²¹ De Caigny en Anseeuw, *Het gekwetste gewest*.

²² Herman Stynen, *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940* (Brussel: Stichting Vlaams Ergoed, 1998).

²³ Linda Van Santvoort, Jan de Maeyer, en Tom Verschaffel, reds., *Sources of regionalism in the nineteenth century: architecture, art and literature*, (Leuven: Leuven University Press, 2008).

²⁴ Jean-Claude Vigato, *L'architecture régionaliste: France, 1890-1950*, (Paris: Editions Norma, 1994).

²⁵ François Loyer en Bernard Toulhier, reds., *Le régionalisme, architecture, et identité*, (Paris: Monum : Éditions du Patrimoine, 2001).

²⁶ Louis Cloquet, *L'architecture traditionnelle et les styles régionaux*, (Brugge: Desclée De Brouwer, 1919).

²⁷ Edward Léonard, *Land en dorp: aanteekeningen en wenken ter overweging bij het bouwen en heropbouwen op het land* (Antwerpen: Land- en Tuinbouwcomiteit der provincie Antwerpen, 1916).

²⁸ Edward, Léonard, *Bouwen in het dorp en op het land*, (Antwerpen: De Sikkel, 1928).

Het Zwitsers regionalisme werd beschreven aan de hand van 'Nationalisme et internationalisme dans l'architecture moderne de la Suisse' van Jacques Gubler²⁹ en 'Le régionalisme et la Suisse' van Henri Perrochon³⁰.

'De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930' van Marcel Smets³¹ en 'Volkswoningbouw. De tuinwijkgedachte' van het Provinciaal hoger architectuurstudiecentrum gaf de nodige informatie over de geschiedenis van de tuinwijk. Ze verschaften ook informatie over de tuinwijk in het wederopbouwdiscours en de realisaties na de oorlog.

De analyse van het regionalisme in Brabant is gebaseerd op twee boeken die de Brabantse stijl bespreken, namelijk 'Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant: bijdrage tot de geschiedenis van de prive-bouwstijl in Vlaams België'³² van H. Baeyens uit 1950 en 'L'architecture privée en Belgique dans les centres urbains'³³ van Oda Van de Castyne uit 1934.

In contemporaine tijdschriften 'La cité', 'L'Emulation' en 'De Bouwgids' werd gezocht naar artikels over regionalisme en de wederopbouw en naar publicaties van Minners werken. Het 'Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie' waar onder andere de activiteiten van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen in staan, was ook een belangrijke contemporaine bron. Tenslotte werden krantenartikelen bekeken in onder andere 'L'indépendance', 'Information Belge', 'De Standaard' en 'De Gazet van Mechelen'. Er werd gezocht naar vermeldingen over de OSB of Alfred Minner.

2.4.3. Online

Bij gebrek aan literatuur over de Brusselse architect was de inventaris van het Agentschap Onroerend Erfgoed een handig hulpmiddel in het onderzoek. Dertien realisaties van Alfred Minner zijn hierin geïdentificeerd.³⁴ In de Brusselse inventaris Irismonument staat een dubbelwoning en een scholencomplex.³⁵ Al snel blijkt dat er ook heel wat ontwerpen van Minner ongeïdentificeerd in de inventaris staan. Daarnaast zijn ook enkele restauraties onbenoemd. De inventaris werd daarom steeds kritisch benaderd en getoetst aan aanvullende bronnen.

²⁹ Jacques Gubler, *Nationalisme et internationalisme dans l'architecture moderne de la Suisse* (Lausanne: l'âge d'homme, 1975).

³⁰ Henri Perrochon, *Le régionalisme et la Suisse*, Bibliothèque d'études régionales 4 (Brussel: Van Campenhout, n.d.).

³¹ Marcel Smets, *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België: een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930* (Brussel: Mardaga, 1977).

³² H. Baeyens, *Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant: bijdrage tot de geschiedenis van de prive-bouwstijl in Vlaams België* (Antwerpen: De Sikkel, 1950).

³³ Oda Van de Castyne, *L'architecture privée en Belgique dans les centres urbains* (Brussel: Dietrich & Cie, 1934).

³⁴ 'Alfred Minner,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/persoon/3693>.

³⁵ 'Alfred Minner,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <http://www.irismonument.be/nl/Schaarbeek.Radiumstraat.6.html>;

'Alfred Minner,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, http://www.irismonument.be/index.php?search_cities=&s_street=&search_street=&search_number=Alle+huisnummers&search_typo=&search_style=&s_architect=4496&search_architect=MINNER%2C+Alfred+%28architect%29&search_from=jaar&search_to=jaar§ion=search&results=y&Submit=Zoeken.

Het zoekmiddel 'Geoportaal' van het agentschap Onroerend Erfgoed was tevens een handig hulpmiddel. Op basis van adresgegevens kan er via 'Geoportaal' op zoek gegaan worden naar geïnventariseerde gebouwen.³⁶ Om de huidige staat van de gebouwen op te zoeken is Google Maps en Google Street View een handig middel.³⁷

Om het Zwitsers bestuur van de OSB te onderzoeken werd beroep gedaan op de online databank 'Dictionnaire historique de la Suisse'.³⁸

³⁶ 'Geoportaal,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <https://geo.onroenderfgoed.be/>.

³⁷ 'Google Street View,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <https://www.google.be/maps>.

³⁸ 'Dictionnaire historique de la Suisse,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <https://hls-dhs-dss.ch/fr/>

HOOFDSTUK 3

Biografie

Afbeelding 1: Inhuldiging St.-Norbertuskliniek (nr. 12 is Alfred Minner), foto, 1958, Duffel.

Bron:

https://www.heemkring.be/foto/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=9786&message_id=79c6e828a26f0f18591f7098b76e874b&message_icon=success#cpgMessageBlock, laatst geraadpleegd op 1 juli 2019.

Alfred Minner werd geboren op 9 oktober 1880 in Sint-Joost-ten-Node, een gemeente in het noordoosten van Brussel, op dit ogenblik één van de negentien gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Hij was de zoon van Chrétien Minner en Marie Louise van Loe.³⁹

In dit hoofdstuk wordt zijn levensloop besproken. De biografische schets werd aangevuld met een korte bespreking van zijn realisaties die niet tot zijn wederopbouwoeuvre behoren.

3.1. Opleiding en leermeesters

Op zijn twaalf jaar startte hij aan de *Ecole des arts du Dessin* in Sint-Joost-ten-Node. Hier volgt hij vijf jaar avondlessen bij Léon Govaerts. Minner maakte op deze school voor het eerst kennis met architectuur. Bij zijn leerkracht Govaerts liep hij voor het eerst stage.

Léon Jean Joseph Govaerts⁴⁰ stamde uit een familie interieurontwerpers. Govaerts was een getalenteerd tekenaar en ontwerper. Zijn oeuvre wordt gekenmerkt door het vlot overnemen van stijlevoluties in de ornamentiek. Govaerts is ook bekend om zijn gematigde art-nouveaustijl in hoge kwaliteit en met oog voor details. Hij was docent tekenkunst aan bovengenoemde *Ecole des arts du Dessin* vanaf 1890. Hier geeft hij lessen aan Alfred Minner. Govaerts was ook kort voorzitter van de *Société Centrale d'Architecture de Belgique* (verder afgekort als SCAB) tussen 1900 en 1902 en was lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (verder afgekort als KCML). Hij was ook een belangrijke naam in de context van vormgeving van sociale woonsten voor WOI. Tenslotte was hij actief in de wederopbouw en heeft enkele huizen op de Grote Markt in Leuven op zijn naam staan.⁴¹

Minners eerste kennis met architectuur was dus bij een vooruitstrevend architect. Als hij 20 jaar oud was, in 1900, begon hij aan een opleiding aan de Brusselse Academie voor Schone Kunsten. Aan deze school studeerde hij acht jaar. Hij kreeg achtereenvolgens les van een professor Hanaert en van Ernest Acker.⁴² Over professor Hanaert is geen informatie te vinden.

Architect Ernest Acker⁴³ heeft weinig overgeleverd werk maar drukte wel zijn stempel in het architectuurlandschap via zijn onderwijs aan de Brusselse Academie. Hij begon zijn carrière net als Minner aan de tekenacademie in Sint-Joost-ten-Node en de Academie in Brussel. Acker gaf les aan de Academie vanaf 1881 en werd er in het begin van de 20ste eeuw enkele jaren directeur (1901-04 en 1910-11). Acker was ruimdenkend en pleitte voor een architectuur gebaseerd op analyse en waarneming in plaats van stilistische voorkeuren. Vele gebouwen van hem bleven op de tekentafel liggen of waren slechts tijdelijk. Acker werkte samen met Gustave Maukels (zie infra) aan een paviljoen voor de wereldtentoonstelling in Parijs in 1900. Hij ontwierp tevens het algemeen plan voor de wereldtentoonstelling in Brussel in 1910 met Louis

³⁹ 'Alfred Minner,' laatst geraadpleegd op 24 mei 2019, <https://gw.geneanet.org/lena5?n=minner&oc=&p=alfred>.

⁴⁰ °1860 - †1930, niet te verwarren met zijn neef Léon Emmanuel Govaert (°1891 - †1970).

⁴¹ Van Loo, Repertorium van de architectuur in België, 321-22;

'Léon Govaerts,' laatst geraadpleegd op 24 mei 2019, <http://www.odis.be/hercules/toonPERS.php?id=87565>

'Govaerts, Léon Jean Joseph,' laatst geraadpleegd op 16 juni 2019,

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/7555>

⁴² Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁴³ °1852 - †1912

Van de Swaelmen. De bewaarde bouwwerken van Acker zijn eerder kleinschalig en eenvoudig en tonen zijn voorkeur voor classicisme en neorenaissance.⁴⁴

Tegelijk volgde Alfred Minner gedurende drie jaar lessen op de *Ecole Industrielle de la ville de Bruxelles* telkens op zondagvoormiddag. Tijdens deze lange studieperiode liep Minner stage bij zijn docent Gustave Maukels.⁴⁵

Over deze *Ecole Industrielle* is niet erg veel terug te vinden. Wel is zeker dat hier moderne technieken en materialen werden onderwezen. Zo volgde architect Louis-Herman De Koninck op deze school lessen over gewapend beton. Ook Jean De Rom volgde hier lessen. Architecten Felix Laureys, Georges France en Désiré François waren docent op dit instituut.⁴⁶

Gustave Maukels⁴⁷ genoot van een opleiding aan de Brusselse academie en was er docent bouwhygiëne en bouwrecht van 1886 tot 1926. Maukels was lid van de SCAB en voorzitter van de vereniging tijdens de Eerste Wereldoorlog. Naast vooral tijdelijke architectuur, is hij bekend om zijn winkelinrichtingen en ziekenhuisarchitectuur.⁴⁸ Maukels was ook stichtend lid van de Koninklijke Federatie van Architectenverenigingen van België. Deze vereniging werd in 1905 opgericht door onder andere de SCAB en verdedigt de Belgische architecten op nationaal en internationaal niveau.⁴⁹ Hij was tijdens de oorlog voorzitter in naam van de Federatie van de tentoonstelling en congres "Hoeven en landelijke woningen" in Brussel georganiseerd door de Nationale commissie voor de heropbouw in 1915-1916.⁵⁰

Minner genoot zijn opleiding tot architect in een progressief milieu. Hij volgde een klassieke opleiding aan de Academie maar vulde dit aan met lessen aan de *Ecole Industrielle*, een school waar Belgisch modernist L. H. De Koninck zich ook bijschoolde. Deze combinatie getuigt dat Minner deelneemt aan een moderne beweging. Al zal hij zelf nooit in een modernistische stijl bouwen, zijn opleiding verraaft wel dat een modern denken aan de basis van zijn architectuur ligt. Zijn opleiding en leermeesters waren tevens vooruitdenkende en toonaangevende figuren in de periode rond de eeuwwisseling. Het is opmerkelijk dat Léon Govaerts en Gustave Maukels beiden actieve leden van de SCAB waren en zich engageerden tijdens de wederopbouw. Deze twee aspecten zijn tevens erg belangrijk in Minners carrière.

⁴⁴ Van Loo, Repertorium van de architectuur in België, 118.

⁴⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁴⁶ 'Ecole Industrielle de la ville de Bruxelles,' laatst geraadpleegd op 23 mei 2019, <http://www.odis.be/hercules/search2.php?searchMethod=full&search=Ecole%20Industrielle%20de%20la%20ville%20de%20Bruxelles>.

⁴⁷ °1856- †1933

⁴⁸ Van Loo, Repertorium van de architectuur in België, 416.

⁴⁹ 'Koninklijke Federatie van de Architectenverenigingen van België,' laatst geraadpleegd op 23 mei 2018, <http://www.odis.be/hercules/toonORG.php?id=31711>.

⁵⁰ Beveren, Rijksarchief provincie Antwerpen, Verzameling Eerste Wereldoorlog 1907-1936 (PAA3184), 500

3.2. Start van Minners carrière

De eerste gekende realisatie van Minner is een dubbelwoning uit 1913 in de Radiumstraat op nummers zes en acht in Schaarbeek. Het zijn twee burgerhuizen van drie bouwlagen met erker op de eerste verdieping. De woning op nummer 6 heeft een gevel in crèmekleurige baksteen en hardsteen. Het ander huis is gebouwd in oranje baksteen met witsteen en is net onder de kroonlijst afgewerkt met mozaïek. De woningen zijn decoratief afgewerkt in een geometrische art-nouveaustijl.⁵¹

Alfred Minner is tijdens en na de oorlog actief in de wederopbouw. Hij had een belangrijke rol in de *Œuvre Suisse en Belgique* (verder afgekort als OSB), een Zwitserse wederopbouworganisatie. Hij duikt voor het eerst op in de briefwisseling van de OSB in het najaar van 1916, over de reconstructie van 'De Pekton' in Mechelen. Dit was wellicht zijn eerste opdracht van de OSB.⁵² In het voorjaar van 1917 wordt hij de vertegenwoordiger van de OSB. Hij vervangt hier Eugen Probst⁵³, de stichter van de Zwitserse organisatie, die terug naar Zwitserland moet keren wegens sympathieën met de Duitse bezetter. Zijn precieze startdatum is niet gekend. Minner neemt de rol op van Belgisch vertegenwoordiger van de organisatie, ontwerpt zelf enkele woningen en ondersteunt de wederopbouwwedstrijd van de OSB in Lier. Zijn rol in de OSB wordt besproken in volgende hoofdstukken.

Na de opheffing van de OSB in 1920 blijft hij actief in de wederopbouw in België, nu in opdracht van de Belgische Dienst der Verwoeste Gewesten. Zijn wederopbouwoeuvre na de stopzetting van de OSB wordt besproken in hoofdstuk zes. Voor zijn verdiensten als wederopbouwarchitect kreeg hij de 'Medaille van de Nationale Wederopbouw 1914-1918'.⁵⁴

Sinds 1916 was Minner '*membre effectif*' van SCAB.⁵⁵ De *Société centrale d'Architecture de Belgique* is een architectenvereniging, opgericht in Brussel op 20 december 1872. De organisatie heeft als hoofddoel het architectuurspectrum op nationaal vlak te centraliseren. Verdere doelen waren de banden onderling tussen architecten te verstevigen, een debat op gang te brengen, informatie verspreiden, ... De vereniging werd opgericht door tekenaars-architecten en telde oorspronkelijk een zestigtal leden. Als snel sloten bekende figuren als Hendrik Beyaert en Pierre Jamaer zich aan en groeide de SCAB tot een groep 250 aangeslotenen. De SCAB werd de belangrijkste spreekbuis voor architecten. De organisatie

Afbeelding 2: Dubbelwoning in Brussel, foto, 2011, Radiumstraat 6 en 8 Schaarbeek, Irismonument.

Bron:

<http://www.irismonument.be/nl/Schaarbeek/Radiumstraat.6.html#&gid=1&pid=1>, laatst geraadpleegd op 30 juni 2019.

⁵¹ 'Radiumstraat 6, 8,' laatst geraadpleegd op 1 juni 2019, <http://www.irismonument.be/nl/Schaarbeek/Radiumstraat.6.html>.

⁵² Mechelen, Stadsarchief Mechelen, 'Herstellingen aan huis in de Pekton', 1927, bundel 72, nr. 10.

⁵³ °1873 – †1970

⁵⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁵⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

streefde naar de officiële erkenning en bescherming van het beroep architect. Hiervoor promootten ze de sector door het aanleggen van een bibliotheek, het organiseren van wedstrijden en uitreiken van prijzen, het organiseren van sociale activiteiten als lezingen, tentoonstellingen, excursies en congressen. In 1874 verscheen de eerste editie van hun architectuurtijdschrift *L'Emulation*. De SCAB stelde ook enkele eisen voor de erkenning van het beroep: een architectuurmuseum, officiële wedstrijden voor alle openbare werkingen, hervorming van het architectuuronderwijs, een ereloonbarema en eenheidsprijzen in de bouwsector. De organisatie had haar hoogtepunt tussen 1890 en 1920. Nadien vergrootte de kloof tussen het ideaal van de SCAB en de werkelijke bouwrealiteit en zakenwereld. De vereniging kon het modernisme en de nieuwe, grootschaligere bouwplaatsen en technologie niet meer volgen. In 1939 kreeg het beroep erkenning. Na de oprichting van het architectendiploma en het ontstaan van de Orde van Architecten in de jaren '60, verloor de SCAB haar primaire bestaansreden. Vandaag heeft de SCAB nog een 100-tal leden en is zijn invloed erg beperkt.⁵⁶

De SCAB nam na de oorlog ook zijn rol op in de wederopbouw. In Mechelen bijvoorbeeld werden ze uitgenodigd om een jurylid te sturen voor de wedstrijd van de wederopbouw van de IJzeren Leen in 1919. De SCAB stuurde Minner als vertegenwoordiger van de organisatie.⁵⁷

In het interbellum nam Minner enkele bestuursfuncties in de SCAB op zich. Hij werkte voor de *Comité de Défense Juridique* van de SCAB van 1926 tot 1929 en later zit hij in de '*Conseil de Direction*'. In de raad van bestuur van de SCAB zetelde hij als adviseur van 1929 tot 1930.⁵⁸

3.3. Het interbellum

Het interbellum is Minners meest actieve periode. Naast de grote wederopbouw, tekende hij plannen voor onder andere grote scholen en ziekenhuizen. Vanaf het interbellum was hij architect voor het Ministerie van Volksgezondheid.⁵⁹

Een eerste werk in het interbellum, naast de wederopbouw, in een unicum in zijn oeuvre. Dit gedenkteken is een oorlogsmonument uit 1922 voor de gesneuvelde soldaten en burgerslachtoffers van Lummen is het enige gekende monument van Minner. Het monument neemt de vorm aan van een stèle en wordt bekroond door een helm in verguld brons die rust op het wapenschild van Limburg en op een lauwerkrans. Een opschrift en gegraveerde vlammen rondom herdenken de verwoesting van 60 lokale huizen door brand. Aan de voorzijde staat bovenaan

Afbeelding 3: 'Monument commémoratif de la guerre a Lummen (Limbourg)', ets, Lummen, J. Malvaux.

Bron: Marcel Tock, 'La Glorification de nos Morts, Victimes de la Guerre,' *l'Emulation* 43, nr. 10 (1923) : 150-151.

⁵⁶ Van Loo, Repertorium van de architectuur in België, 513-514.

⁵⁷ Patrick Reynaert, 'De wederopbouw van het stadscentrum te Mechelen na 1914,' (masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1982), 162.

⁵⁸ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'; V. G. Martiny, *La Société Centrale d'Architecture de Belgique*, (Bruxelles, 1974), 243.

⁵⁹ 'Alfred Minner,' laatst geraadpleegd op 24 mei 2019, <http://www.odis.be/hercules/toonPers.php?taalcode=nl&id=76890>.

een kruis en onderaan het opschrift 'Eeuwig vrij en blij in vrede'. Aan de basis van de stèle zijn nog twee lauwerkransen gebeeldhouwd. Het monument werd gepubliceerd in tijdschrift *L'Emulation* van de SCAB in een artikel over oorlogsmonumenten. Architect Marcel Tock oordeelt dat Minner een militair en patriottistisch sentiment wou oproepen:

“Comme on pourra le constater, il se dégage de cette composition une expression militaire et patriotique qui est parfaitement le but que l'auteur a voulu atteindre.”⁶⁰

3.3.1. Minner voor de Norbertinessen in Duffel

Vele realisaties waren in opdracht van het Convent van Betlehem, de Norbertinessen uit Duffel. De oorsprong van dit Convent gaat terug tot 1500. In de Oisterwijk bij 's Hertogenbosch vond een groep vrome vrouwen inspiratie bij de begijnenbeweging en ze verenigden zich in een congregatie. Met de godsdiensttwisten verhuisden de zusters naar de katholieke Zuidelijke Nederlanden en ze vestigden zich in 1652 in Duffel, recht tegenover de kerk. Onderwijs en ziekenzorg aan vrouwen was vanaf hun prille bestaan een belangrijke taak voor het Convent. Vanaf 1790 lag de focus op ziekenzorg met een bijzondere aandacht voor geesteszieke vrouwen die ze behandelden in hun klooster. Met de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog ontvluchtten de toen 80 zusters met 500 geesteszieken het Sint-Norbertinushuis in Duffel. Na de oorlog werd hun onderwijs en gezondheidszorg nog uitgebreid met vele nieuwe complexen. Het Convent kende een grote bloeiperiode vanaf het interbellum tot ca 1960. In deze periode werd het domein fors uitgebreid.⁶¹

Toen de begijnen in Duffel toekwamen, vestigden ze zich aan de Sint-Martinuskerk. Ze verwierven geleidelijk een reeks huizen vanwaar ze aan ziekenzorg en onderwijs deden. In 1846 betrokken de Norbertinessen een nieuw klooster op aan het Kerkplein naar ontwerp van E. Van Cuyck. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de gebouwen bijna volledig verwoest. J. Van Hoenacker en J. Van Beurden ontwierpen in nieuw kloosterpand in art-deco. Hierna volgden vele uitbreidingen en het klooster groeide vanaf het interbellum tot een immens complex. Het bevatte scholen waaronder een verpleegsterschool in kasteel 'Wouwendonk', een psychiatrische instelling en een algemeen ziekenhuis.⁶²

Een eerste realisatie van Minner voor de Norbertinessen was sanatorium 'Imelda' in Bonheiden. De congregatie kocht het domein in 1927 met als doel een sanatorium te stichten. In 1933 was de bouw naar ontwerp van Minner voltooid en ging het sanatorium open. Hij ontwierp een washuis, boerderij, keuken, een eerste paviljoen en kapel. Het complex werd uitgevoerd in baksteen, afgewerkt met zandsteen en is rijk gedecoreerd. Het sanatorium vormde een eclectisch geheel waarvan enkel de kapel uit 1929 bewaard bleef. De kapel is een kruiskerk met metselwerk in kruisverband en een fries in gekanteld blokverband. Een zeszijdige koepel met leien klokdak en drielichten in rondboog bekroont de kruising. De klokkentoren boven het eerste travee is achthoekig en heeft rondbogige galmgaten. De rondboogramen in het transept en het koor hebben een stenen sluitsteen in rocaille. Het gebouw is afgewerkt met natuurstenen decoratie zoals een kruis, duif, voluten en oculi met

⁶⁰ Marcel Tock, 'La glorification de nos morts, victimes de la guerre,' *l'Emulation* 43, nr. 10, (1923) : 150-151.

⁶¹ 'Geschiedenis,' laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <http://www.conventvanbetlehem.be/Emm2/Site-Root/Sites/Sites-PZ/Convent-van-Betlehem/Geschiedenis.html>.

⁶² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Klooster Sint-Norbertushuis [online],' laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2636>.

roedeverdelingen in onder andere klaverblad. De overige delen van het sanatorium werden grondig verbouwd of gesloopt. Vanaf 1959 werd het sanatorium namelijk omgebouwd tot algemeen ziekenhuis. In 1975 startte de bouw van een nieuw ziekenhuis.⁶³ Hierna volgen nog vele verbouwingen en uitbreidingen.⁶⁴ Het oorspronkelijk sanatorium is haast niet meer te herkennen in het huidige uitzicht grondplan.

De zusters ontvingen vanaf de 18de eeuw geesteszieken in hun kloostercomplex in Duffel. Tussen 1926 en 1937 werden een aantal nieuwe paviljoenen gebouwd en kon het psychiatrisch centrum uitbreiden. Minner ontwierp voor het psychiatrisch centrum het Sint-Elisabethpaviljoen, dat in 1937 werd gebouwd. Het paviljoen was bestemd voor geesteszieken met fysieke aandoeningen en had een afdeling voor tuberculosepatiënten. Mogelijks werkte Minner ook samen met Albert Van Winkel aan het Sint-Anna en Sint-Rochuspaviljoen. Stilistisch lijkt het oudere Sint-Dymphnapaviljoen sterk op het Sint-Elisabeth, wat opnieuw een mogelijke tussenkomst van Minner suggereert. Er werden van deze paviljoenen geen plannen bewaard en enkel van het Sint-Elisabeth kan met zekerheid gesteld worden dat het naar Minners ontwerp gebouwd werd. Het Sint-Elisabethpaviljoen is tevens het enige paviljoen uit de uitbreidingsfase dat bewaard is gebleven.⁶⁵ Het gebouw is twee bouwlagen hoog met mansardedak, net als het Sint-Anna en Sint-Rochuspaviljoen. Het zijn bakstenen gebouwen met leien daken en een plint. De muuropeningen zijn telkens vierkant.

Een volgende realisatie voor de Norbertinessen situeert zich in het domein 'Zwartgoor' in Merksplas. Oorspronkelijk kocht Brusselse ingenieur François Spingard in 1856 het gebied en richtte het in. Het goed was zijn buitenverblijf en werd in 1892 bewoond door zijn zoon Charles. In 1919 verkocht de zoon het gebied aan zakenman en industrieel Martin Verbeeck. Hij ontwikkelde het gebied verder tot een georganiseerde boerderij, tuinbedrijf, hoenderpark en bloemisterij. Er werden stallen gebouwd, het landhuis werd van de boerderij gescheiden, werkplaatsen en machinehuizen opgetrokken, ...De familie verliet het domein in 1936 waarna het in 1946 in het bezit van het Convent van Betlehem kwam. Zij richtten hier een kolonie op voor verzwakte stadskinderen en in 1949 werd het domein een preventorium voor met tuberculose bedreigde kinderen. Vanaf 1958 ontvingen de zusters ook mentaal gehandicapte meisjes. Het Medisch-Pedagogisch Instituut Sint-Aloysius, een school voor kinderen met een verstandelijke handicap van de Norbertinessen, verhuisde in 1962 van Duffel naar Merksplas. Ook volwassen mentaal gehandicapten kunnen hier terecht sinds 1982. Voor deze nieuwe doelgroepen werden steeds nieuwe paviljoenen opgericht en bestaande gewijzigd of gesloopt.⁶⁶ Wellicht heeft Minner hier aan bijgedragen. Zijn concrete realisaties werden niet teruggevonden.

⁶³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Kapel sanatorium [online],’ laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2489>.

⁶⁴ 'Historiek,' laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://www.imelda.be/over-imelda/historiek>.

⁶⁵ Ria Moens, *De geschiedenis van het Psychiatrisch Ziekenhuis Duffel* (Duffel: Den grooten Duffelaar, 2017), 108–109.

⁶⁶ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Landgoed 't Kasteeltje [online],’ laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/46950>.

Afbeelding 4: Zicht op de achterzijde van de kapel van het voornamelijk sanatorium te Bonheiden, foto, 2017, Bonheiden.

Bron: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kapel_van_sanatorium,_A.Z._Imelda,_Bonheiden_02.jpg, laatst geraadpleegd op 1 juli 2019.

Afbeelding 5: Het sanatorium, ca. 1950, foto, Bonheiden.

Bron: Jo Deferme, 'Van sanatorium tot toonaangevende regionale verzorgingsinstelling, Geschiedenis Imeldaziekenhuis Bonheiden,' Nieuwsbrief KADOC, nr. 6 (2008), laatst geraadpleegd op 1 juli 2019, https://kadoc.kuleuven.be/pdf/nieuwsbrief/nb_2008/nb_2008_11-12.pdf.

Afbeelding 6: Sint-Norbertuskliniek, foto, Duffel.

Bron: https://www.heemkring.be/foto/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=12928#top_display_media, laatst geraadpleegd op 1 juli 2019.

Tenslotte werd het Sint-Norbertinushospitaal opgericht in 1958 op de voormalige kloosterboerderij.⁶⁷ Minner creëerde een functioneel gebouw met plat dak, kroonlijst en zes tot zeven bouwlagen hoog. Het was een symmetrisch complex met rechthoekige ramen. Horizontale lagen in baksteen en natuursteen wisselen af. Het centrale travee komt naar voren, heeft een luifel onderaan en is volledig in natuursteen. Het complex uit 1958 werd later uitgebreid met paviljoenen rondom. Het origineel uitzicht met uitgesproken symmetrie en horizontaliteit verdween hierdoor. Het ziekenhuis is sinds 2018 niet meer in gebruik en wordt wellicht gesloopt.⁶⁸

3.3.2. Scholen en Ziekenhuizen

Tussen 1927 en 1948 ontwierp hij een groot complex voor Rijksnormaalschool voor meisjes in Laken. In 1916 verhuisde de Vlaamstalige afdeling van de Rijksnormaalschool van Vorst naar een private tuin die werd afgebakend door de Kunstenaarsstraat, de Karel Bogaerdstraat, de Chrysantenstraat en de Tuinbouwersstraat. In 1924 startte de bouw van een nieuwe school op het domein. De Lagere School werd eerst gebouwd. Huib Hoste maakte voorontwerpen maar uiteindelijk werd gekozen voor Alfred Minner. Tussen 1925 en 1933 ontwierp en bouwde hij de Lagere school. De school is een lang gebouw van één bouwlaag in oranje baksteen met witsteen en hardsteen onder een leien zadeldak. Aan de uiteinden zijn twee paviljoenvormige gebouwen met mansardedak en grote vierkante ramen. Negen alkoofvormige kledkamers met verluchtingsgaten in palmetmotief springen uit in de gevel. Hiertussen is de gevel gedecoreerd met gecanneleerde zuilen met geometrisch kapiteel en fries. Het toegangsgebouw (zie

Afbeelding 7: Ingang lagere school, foto, 2017, Laken, © GOB-DM.

Bron:

http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

Afbeelding 8: Gevel huidig lyceum, foto, 2017, Laken, © GOB-DM.

Bron:

http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

⁶⁷ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Klooster Sint-Norbertushuis [online],’ laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2636>.

⁶⁸ Sven Van Haezendonck, 'Ziekenhuis aan Rooienberg in Duffel gaat tegen de vlakte,' *Gazet van Antwerpen*, 11 maart 2017, laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, https://www.gva.be/cnt/dmf20170410_02828079/ziekenhuis-aan-rooienberg-in-duffel-gaat-tegen-de-vlakte.

afbeelding 7) is volledig in natuursteen met kronkelende geveltop en twee kleine reliëfs van een meisjesprofiel.⁶⁹

Tussen 1935 vatte hij de internaatschool aan, bestaande uit drie schoolblokken. Net als de Lagere school, zijn de overige gebouwen in oranje baksteen en afgewerkt met natuursteen. De daken zijn leien mansardedaken met houten kapellen en kroonlijst. De decoratieve afwerking zit in versierde ventilatiegaten en bas-reliëfs. In 1938 was een eerste blok klaar. Het gebouw aan de Karel Bogaerdstraat is een U-vormig monumentaal volume met portaal van vijf traveeën met gecanneleerde pilasters zonder kapiteel, blinde panelen en de naam van de instelling als bekroning. Boven de ingang hangt een bas-reliëf van drie meisjes. Kort voor 1940 was de villa van de directrice afgewerkt. Het vierkant volume is twee bouwlagen hoog onder een tentdak met vooraan een dakkapel. In 1940 zijn ook een stookplaats en een tweede blok met slaapzalen klaar. De stookplaats ligt in de Karel Bogaerdstraat en is te herkennen aan zijn hoge, achthoekige schoorsteen. Het is een laag en symmetrisch gebouw met vier poorten en drie deuren waartussen smalle vensters liggen. Tenslotte werd in 1947-1948 het derde blok met refter en keuken en de conciërgewoning gebouwd. De drie schoolblokken zijn met elkaar verbonden door twee korte vleugels. Het stenen portaal aan de Chrysantenstraat heeft opnieuw gecanneleerde halfzuilen zonder kapiteel onder een entablement met de oude naam, 'Rijksnormaalschool'. De vensters aan weerszijden hebben een gebeeldhouwd latei met een schilderspalet en ionisch kapiteel. De conciërgewoning is een vierkante woonst van twee bouwlagen en drie traveeën onder een tentdak. Het centrale raam heeft gecanneleerde stijlen en een latei met bloemen-reliëf. In het eerste blok zit vandaag het Martha Somers Lyceum en in de andere twee het Kunsthumaniora. Het gebouwencomplex vormt een harmonisch geheel met eenheid in materiaal en decoratie in art-deco.⁷⁰

In 1932 tekende Minner een plan voor een mortuarium in opdracht van de Commissie van den Openbare Onderstand⁷¹ van Vilvoorde. Het plan is getekend op 23 april 1932 door Alfred Minner in Brussel en is te vinden in het stadsarchief van Vilvoorde. Volgens de gevelsteen werd het mortuarium gebouwd in 1933. Het U-vormig gebouw werd uitgevoerd in baksteen op natuurstenen plint en met leien bedaking. Het gebouw bestaat uit één bouwlaag en heeft verluchtingsgaten in de vorm van dakruiters, driehoekige openingen in het dak en decoratief uitgewerkte verluchtingsgaten in de muur. De ramen en deuren zijn rechthoekig en in imitatiesteen. De centrale deur werd bekroond met een gevelsteen met het wapenschild van Vilvoorde, de deuren in de aanbouwsels enerzijds met esculaapteken en jaartal 1933 en met een reliëf van een treurende figuur anderzijds. Het pand was onderdeel van het voormalig Onze-Lieve-Vrouwegasthuis, waar de architect in 1957 een ziekenhuisvleugel voor ontwierp.⁷²

⁶⁹ 'Voormalige Karel Bogaerd Rijksnormaalschool voor Meisjes,' laatst geraadpleegd op 24 juni 2019, http://www.irisonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html.

⁷⁰ 'Voormalige Karel Bogaerd Rijksnormaalschool voor Meisjes.'

⁷¹ Dit is de voorloper van het huidige Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW)

⁷² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis [online],' laatst geraadpleegd op 24 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70538>;

Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een nieuw gasthuis (1956)'.

Afbeelding 9: 'Bouwen van een lijkhuis,' tekening, 23 april 1932, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een lijkhuis (1932)'.

Tussen 1939 en 1942 werd de westzijde van de kerk Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Wil in Duffel vergroot naar een ontwerp van Minner. Het bedevaartsoord met stenen kapel van Willem Cornelissen uit 1639 – 1946 breidde uit en werd in 1948 een parochiekerk. De kapel werd gebouwd in bak- en zandsteen met overkragend, afgewolfd zadeldak in leisteel, verschillende dakkapellen en klokkentoren. Het gebouw was oorspronkelijk vierkant maar is door de uitbreiding nu rechthoekig van vorm. Het oudste deel springt licht uit en heeft een rechthoekig, uitspringend koor. De zandstenen afwerking is terug te vinden in de hoekkettingen, speklagen, vensteromlijstingen en plint. Het uitspringend portiek in het nieuwe deel bestaat uit rondbogen op Toscaanse zuilen, geblokte hoeklisenen, een cartouche met rolwerk en gekroond monogram 'AMR' en twee rondboogdeuren. Aan de zijkanten zijn twee uitspringende ingangsportaaltjes met geblokte hoeklisenen, steekboogdeuren- en ramen met sluitsteen in rocaille met Mariamonogram. De oostelijke gevel heeft een barokke rondboognis met beeld van Onze-Lieve-Vrouw met kind op haar linker arm. ⁷³

Afbeelding 10: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Wil (de uitbreiding van Minner bevindt zich aan de linkerzijde van de foto), foto, 2018, Duffel, Michael Van Craen.

Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/279307?erfgoedobject=https%3A%2F%2Ffid.erfgoed.net%2F2584>, laatst geraadpleegd op 1 juni 2019.

⁷³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Wil [online],' laatst geraadpleegd op 23 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2584>.

3.4. Einde carrière

In 1941 werd Minner voor het eerste geëerd in de SCAB. De organisatie vierde het 25-jarig jubileum van Minner als architect voor SCAB. Hij kreeg hiervoor een metalen gedenkteken.⁷⁴

Twee jaar later, in 1943, aanvaarde hij het mandaat voor bestuurder in de '*Société près la Commission nationale pour l'Embellissement de la vie rurale*' (Nationale Commissie ter Verfraaiing van het Landleven). Minner zat in het bestuur van de organisatie als afgevaardigde van de SCAB.⁷⁵ Deze organisatie werd opgericht in 1913 en had een modernisering van het platteland voor ogen met respect voor de omgeving. De Commissie startte tijdens de Eerste Wereldoorlog met het inventariseren van karakteristieke, rurale architectuur en creëerde ook een avondcursus landelijke architectuur. Ze speelde ook een belangrijke rol in de wederopbouw en had tijdens de Eerste Wereldoorlog contacten met de OSB.⁷⁶ De organisatie werd in het interbellum het centrum van een internationaal netwerk van organisaties voor de verfraaiing van het landleven. De Commissie organiseerde ook wedstrijden, congressen en tentoonstellingen waar het regionalisme hoogtij vierde.⁷⁷

Vervolgens, van 1955 tot 1963 representeerde Alfred Minner in naam van de SCAB de vrije beroepen in de '*Commission fiscale du Contrôle des Contributions à Saint-Josse-ten-Noode*'.⁷⁸

Ondertussen bleef hij actief als architect. In 1946 vatte Minner de verbouwing van een 17de -eeuws pand tot stadsbibliotheek in Vilvoorde aan. De in 1869 opgerichte volksbibliotheek had voordien verschillende onderkomens. Het huidige herenhuis op de Grote Markt werd geschonken door de familie Lauwers-Van Ootegem. De architect tekende de plannen op 25 juli 1946. Volgens de bouwplannen werd het bestaande pand op de Grote Markt doorgetrokken met een nieuwbouw tot aan de evenwijdige Nolet de Brauwerestraat. Het originele herenhuis was een eenvoudige, bepleisterde lijstgevel.

Het pand aan de Grote Markt bestaat uit twee bouwlagen van vijf traveeën onder een pannen zadeldak. De lijstgevel is uit natuursteen op een arduinen plint met rondbogige muuropeningen en een oculus op het gelijkvloers. De gevel wordt gekenmerkt door afwerking in neorococo.

Afbeelding 11: Stadsbibliotheek Lauwers-Van Ootegem (gevel aan Nolet de Brauwerestraat), foto, 2003, Vilvoorde, Hilde Kennes.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/13062>, laatst geraadpleegd op 2 juli 2019.

⁷⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁷⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁷⁶ Leen Meganck, "Patriotism, Genius Loci, Authentic Buildings and Imitation Farmsteads. Regionalism in Interwar Belgium," in *Regionalism and modernity: architecture in Western Europe, 1915-1940*, eds. Leen Meganck, Linda van Santvoort, en Jan de Maeyer, (Leuven: Leuven University Press, 2013), 75.

⁷⁷ Bruno Notteboom, "Ouvrons les yeux! Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940," (PhD diss., Universiteit Gent, 2009), 375.

⁷⁸ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

Het centrale venster heeft een kroonlijst op consoles met stadsschild als bekroning. De gevel aan de Nolet de Brauwerestraat bestaat uit een kelder drie bouwlagen en drie traveeën met vensterregisters. Gebouwd in baksteen en natuursteen op arduinen plint is de lijstgevel soberder en moderner. De rechthoekige deur heeft het stadsschild als bekroning en ramen sierlijke ijzeren hekkens. De bibliotheek verhuisde in 1949 naar dit pand. Minner ontwierp voor de Grote Markt een historische gevel, geïnspireerd door de rococo-vormtaal. De gevel aan de Nolet de Brauwerestraat is een modern en eenvoudiger ontwerp.⁷⁹

De bouw van een nieuw moederhuis in Geel naar ontwerp van Minner ging van start in 1953. Het eerste moederhuis van de Zusters Augustinessen van Geel werd opgericht in 1936. Het nieuw complex naar ontwerp van Minner opende uiteindelijk in 1955. Vanaf 1957 volgden vele uitbreidingen. In 2001 werd de afdeling gerenoveerd voor ouderenzorg om uiteindelijk in 2012 te worden gesloopt. Het moederhuis was een bakstenen gebouw van vier bouwlagen. De muuropeningen waren vierkant met doorgetrokken lekdrempels.⁸⁰⁸¹

Afbeelding 12: Sloop van het Moederhuis in Geel, foto, 2012, Geel, © MPH.

Bron:

*https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20121004_00322674,
laatst geraadpleegd op 30 juni 2019.*

In 1957 ontwierp hij een nieuwe vleugel voor het Onze-Lieve-Vrouwegasthuis in Vilvoorde. De oorsprong van de instelling gaat terug tot de 13de eeuw. De Teutoonse Ridderorde richtte hier enkele gebouwen op voor de verzorging van zieken en armen waarvan de verzorging werd toevertrouwd aan gasthuiszusters. Het complex groeide in de loop der eeuwen uit. Alfred Minner ontwierp in 1957 een nieuwe ziekenhuisvleugel. In het archief van de Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde zijn acht bouwplannen terug te vinden van het nieuw gasthuis. Ze werden opgemaakt door Alfred Minner op 20 januari 1956 in Brussel en goedgekeurd door het bestuur van het COO op 7 april 1956. Het gebouw is vijf bouwlagen hoog en heeft een schilddak in rood koper. Het werd opgetrokken in baksteen op een arduinen plint. De lijstgevel heeft rechthoekige muuropeningen op doorgetrokken lekdrempels. Het portaal heeft een grote luifel en aan weerszijden van de rechthoekige deur staan twee gedenksteden, verwijzend naar de oprichting op 1 juni 1957 door de Commissie van Openbare Onderstand met vermelding van architect A. Minner en de eerstesteenlegging op 7 december 1957. Het complex voorzag twee verdiepen voor heelkunde, respectievelijk voor mannen en vrouwen, een verdiep voor algemene geneeskunde en een moederhuis. Het gebouw was oorspronkelijk L-vormig. De vleugel werd aan de rechterzijde uitgebreid. De architect van deze ingreep was niet

⁷⁹ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadsbibliotheek Lauwers-Van Ootegem [online],’ laatst geraadpleegd op 24 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70392>;

Vilvoorde, Modern Archief Vilvoorde, 'Plannen bibliotheek Grote Markt (s.a.), 2011/12 – 3;

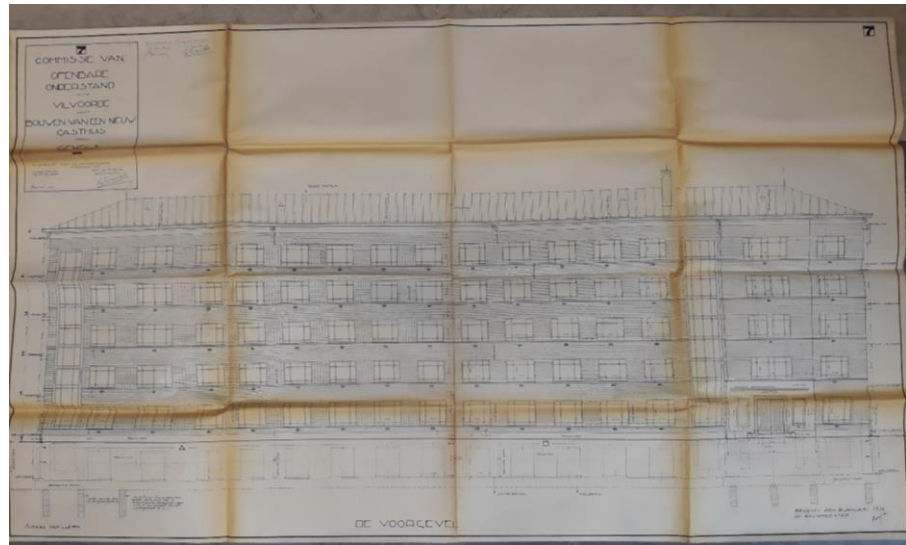
Vilvoorde, Modern Archief Vilvoorde, 'Bouwen van een stadsboekerij op de Grote Markt en burelen voor de dienst der Stadwerken langs de Nolet de Brauwerestraat (1946 – 1953), OV 2011/02bis – 59.

⁸⁰ 'Mgr Van Eynde zegent eerste steen van het nieuwe Moederhuis te Geel,' *Gazet van Mechelen*, 19 oktober 1953, 5.

⁸¹ 'Sloop "Moederhuis" gaat van start,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <https://www.geelfm.be/v3/geels-nieuws/item/18047-sloop-moederhuis-gaat-van-start>.

te achterhalen. Het gebouw bleef bewaard en is sinds 2002 onderdeel van het grote complex van het Algemeen Ziekenhuis Jan Portaele.⁸²

Afbeelding 13: 'Bouwen van een nieuw gasthuis, plan 7', tekening, 1956, Brussel, Alfred Mimmer. Bron: Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een nieuw gasthuis (1956)'.

Afbeelding 14: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis, foto, 2003, Vilvoorde, Hilde Kennes.

Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/13261?erfgoedobject=https%3A%2F%2Ffid.erfgoed.net%2F70538>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

⁸² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis [online],' laatst geraadpleegd op 27 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70538>; Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een nieuw gasthuis (1956)'.

In 1965 reconstrueerde hij de priorij Leliëndaal in Mechelen nadat die verwoest werd in de Tweede Wereldoorlog. Het eerste klooster Onze-Lieve-Vrouw van Leliëndaal werd in de 13de eeuw opgericht in Hombeek door zusters van het norbertinessenklooster van Gempe. Het complex werd een eerste maal verwoest tijdens de godsdienstoorlogen. In 1592 werd het huidige domein aan de Bruul in Mechelen gekocht. Na de verbouwing tot klooster namen de norbertinessen er definitief hun intrek in 1602. De huidige kerk werd in 1662-1672 opgericht naar een ontwerp van Lucas Faydherbe. In 1687 bouwde zijn zoon Jan-Lucas Faydherbe het huis van de proost, rechts naast de kerk. Een bombardement in 1940 vernietigde het voormalig kloostercomplex van Leliëndaal. Op dat moment was de Commissie voor Openbare Onderstand gevestigd in de gebouwen. De kerk en het poortgebouw bleven gespaard. Pas in 1965 werd het heropgebouwd naar ontwerp van architect Minner. De wederopbouw gebeurde in deze traditionele stijl. Klassieke kenmerken van de bak- en zandsteenarchitectuur zoals speklagen, kruisramen, boogdeuren en trapgevels zijn aanwezig. De wederopbouw werd verricht in moderne materialen.⁸³ Deze reconstructie is het laatste gekende werk van Minner.

*Afbeelding 15: Kerk van Leliëndaal na bombardement van 1940, foto, ca. 1940, Mechelen.
Bron: Stadsarchief Mechelen, Verzameling Berlemont, B31_80,
<https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1272374>, laatst geraadpleegd 27 juni 2019.*

*Afbeelding 16: Priorij Leliëndaal, foto, 2011, Mechelen, Tjil Vereenoghe.
Bron:
<https://www.flickr.com/photos/erfgoed/5815630545/in/photostream/>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.*

⁸³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Norbertinessenpriorij Onze-Lieve-Vrouw van Leliëndaal [online],' laatst geraadpleegd op 27 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3851>.

3.5. Laatste levensjaren

De architect trouwde op late leeftijd met Jeanne Lenaerts op 13 februari 1963. Op 15 juni 1963 verhuisde hij van Sint-Joost-ten-Node (rue de Saxe Cobourg 3, Brussel) naar Sint-Lambrechts-Woluwe (Boulevard Brand Witlock 26, Brussel). Lenaerts had al drie kinderen uit een vorig huwelijk. Minner zelf kreeg geen kinderen.⁸⁴

De architect werd in 1966, op 86-jarige leeftijd, gelauwerd met een gouden medaille van de SCAB. Die verkreeg hij na 50 jaar lidmaatschap. Het was de tweede maal dat hij gehuldigd werd door de SCAB. Victor Gaston Martiny sprak in zijn speech vol lof over zijn collega. Hij werd omschreven als een joviaal, optimistisch en enthousiast persoon. Uit zijn oeuvre werden eerst de vooraanstaande gebouwen Hof van Busleyden, Leliëndaal en 'Huis De Duiveltjes' vermeld als memorabele restauraties van historisch erfgoed. Vervolgens ging Martiny in op de reconstructie van 'Huis In de Pekton', die hij eert als 'een geleerde reconstructie zoals er vele zijn geweest onder uw leiderschap na de oorlogsschade'⁸⁵. Tenslotte werden zijn realisaties in de gezondheidszorg aangehaald als getuigen van Minners aandacht voor algemeen welzijn en lichaamszorg. De architect werd bedankt voor zijn vele jaren dienst met extra nadruk op de moeilijke interbellumperiode.⁸⁶

Zijn gouden jubileum was de laatste verschijning van Minner bij de SCAB. In 1969 besloot hij ontslag te nemen uit de SCAB. De voornaamste reden was zijn erg hoge leeftijd. Hij brak echter niet alle contact en bleef geabonneerd op de nieuwsbrief.⁸⁷

Alfred Minner overleed op 22 oktober 1972 in het Sint-Michiels ziekenhuis in Etterbeek na een lange en slepende ziekte. Zijn begrafenis vond plaats in Sint-Joost-ten-Node, zijn geboortegemeente. De SCAB was vertegenwoordigd op zijn begrafenis door vice-president Paul Eenens. Alfred Minner werd 92 jaar.

⁸⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁸⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner' : eigen vertaling uit de speech van V.G.Martiny.

⁸⁶ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁸⁷ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

HOOFDSTUK 4

Minner en de Zwitserse wederopbouw:
context en organisatie van de *Œuvre
Suisse en Belgique*

Afbeelding 17: Bakkershuis Janssens in Eppegem – wederopgebouwd in 1916-1917, architect Neutens, Brussel.
Bron: “Oeuvre suisse” in Belgium’, (Zürich: Fetz Brothers, 1918), 21.

In dit hoofdstuk komt de wederopbouw in België aan bod. Het werd een groot bouwprogramma dat sterk bepaald was door de architectuurdebatten in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog. De Belgische regering, die tijdens de bezetting in Le Havre verbleef, dacht net als verschillende organisaties na over wederopbouw. Vanuit het buitenland komen er eveneens initiatieven, zoals tentoonstellingen, studies en congressen, waarin wordt nagedacht over de aanpak van de wederopbouw in 'Poor Little Belgium'. Zelfs de Duitse bezetters starten al snel met een wederopbouwprogramma in België. Een merkwaardige en opmerkelijk actor is de *Œuvre Suisse en Belgique* (verder afgekort als OSB).

Het tweede deel beschrijft het doel en de werking van de OSB, met een duiding van de rol van Alfred Minner. Hierna wordt dieper ingegaan op het draagvlak in België ervan en de organisaties waar de OSB mee samenwerkte. Tenslotte volgt een toelichting bij de actieve regio's van de OSB en wordt een vergelijking met de Duitse wederopbouw gemaakt.

4.1. Wederopbouwinitiatieven tijdens WO I

De Belgische regering is in ballingschap getreden in Le Havre. Vanuit de Franse havenstad proberen de ministeries financiële middelen te verzamelen om de economie draaiende te houden. Echter, begin 1915 dringt het door dat de oorlog voor België een economische ramp is. De woningnood blijkt een urgent probleem te vormen. Het terugtrekkend Belgisch leger en de Duitse bezetter zorgen reeds in het begin van de oorlog voor grote verwoestingen. Er worden foto's en beschrijvingen verspreid van verwoeste steden en gemeenten als Ieper, Dinant en Mechelen. Initiatieven tot wederopbouw zijn er zowel in België als uit directe buurlanden en de bezetter.⁸⁸

4.1.1. Belgische acties

In 1915 start de 'Mission Dhuicque', een initiatief van de Belgische regering. Eugène Dhuicque, architect en fotograaf, fotografeert en documenteert beschadigde monumenten achter het gestabiliseerd front in West-Vlaanderen in opdracht van de Minister van Wetenschappen en Kunst P. Poulet. Dit klein stukje niet-bezet België met steden als Ieper en Nieuwpoort was in 1915 al zwaar getroffen en zou nog drie jaar lang verder vernield worden in een vastgelopen stellingenoorlog. Dhuicques' opdracht is een poging het bedreigde erfgoed te inventariseren. Het resultaat was een fotoreeks die de verwoestingen van de 'Groote Oorlog' aankaart.⁸⁹

Verschillende initiatieven proberen een oplossing te bieden voor het woningtekort. Het Nationaal Hulp- en Voedingscomité richt per provincie een sectie op die instaat voor voorlopige huisvesting. De Belgische regering in Le Havre richt op 23 september 1916 het Koning Albertfonds op. Het fonds heeft als doel voorlopige woningen voor daklozen te bouwen, dringende herstellingen uit te voeren en materialen te verschaffen aan getroffen Belgen. Tegen 1918 is het fonds nog niet meer dan een papieren organisatie, voornamelijk wegens gebrek aan financiering. Een tegenstrijdige visie tussen een semi-permanente en een duurzame wederopbouw, verhinderde bovendien de werking. Ingenieur Franz Zanen en secretaris

⁸⁸ Pieter Uyttenhove, "Internationale inspanningen voor een modern België," in *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, red. Marcel Smets, (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985), 34-35.

⁸⁹ Kris Vandevorst, Eugène Dhuicque, en Herman Stynen, *Mission Dhuicque, 1915-18/2015: het verwoeste gewest*, (Brugge: Uitgeverij van de Wiele, 2014), 17.

architect Raymond Moenaert ontwikkelden tijdens de oorlog al twee types van demonteerbare houten woning. De eerste 850 barakken zijn pas gerealiseerd in oktober 1919. Het Koning Albertfonds kocht ook barakken van het Britse leger, genaamd 'Nissen Huts' en het fonds gebruikte barakken van het Belgisch leger om de woningnood te drukken. Naast Zanen en Moenaert ontwikkelen ook andere firma's en ontwerpers, zoals Jouret en Speltinckx en architect Oscar Van de Voorde, types noodwoningen.⁹⁰

Op 25 augustus 1915, een jaar na de start van de oorlog, keurt de vorst de Besluitwet 'Heropbouw der vernielde Belgische gemeenten' goed. Die wet zet aan tot een moderne stedenbouw en was geïnspireerd door het *Town Planning Conference* in Londen (zie infra). De wet legt aan verwoeste steden en gemeenten op om een algemeen plan van aanleg op te stellen. Hiermee start een trend naar volledige overheidsimpact op openbare ruimte en een evolutie naar moderne stedenbouw.⁹¹

Twee belangrijke spelers in de wederopbouw, waar de *Œuvre Suisse en Belgique* contacten mee legt, zijn de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (verder afgekort als KCML) onder leiding van Charles Lagasse de Locht en de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (verder afgekort als VBSG) onder bestuur van Emile Vinck. De KCML was een officieel orgaan met eigen traditie die tijdens de Eerste Wereldoorlog onder het Ministerie van Kunsten en Wetenschappen en minister Joris Helleputte viel. Dit Belgisch adviesorgaan was opgericht in 1835, net na de Belgische onafhankelijkheid, en gaf de regering raad over monumentenzorg en stedenbouw. De concrete rol van de KCML tijdens de wederopbouw is niet eenduidig. In het september 1914 publiceert voorzitter Lagasse de Locht een lijst met waardevolle gebouwen en landschappen in het *Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie*. De lijst met 1771 religieuze, publieke en private gebouwen en landschappen kan worden opgevat als een noodinventaris met een hiërarchie in waarde. De organisatie had wel een duidelijke opinie over de wederopbouw, voornamelijk van de vernielde monumenten. Saintenoy en Lagasse de Locht schreven een programma uit, getiteld '*La reconstruction des villes et villages détruits par la guerre 1914. Rapport sur les devoirs administratifs incombant aux Pouvoirs publics.*' De wederopbouw mocht niet overhaast starten en moest op artistieke wijze en met aandacht voor het ensemble en omgeving gebeuren. Dit wordt nog net voor het publicatieverbod uitgegeven. Na een mislukte poging van de bezetter om de commissie te 'recupereren', werd de instelling sterk gehinderd. Vanaf december 1914 mogen ze hun Bulletin niet meer publiceren en moet de KCML clandestien werken.⁹²

De VBSG heeft als belangenvereniging een minder officieel karakter en was opgericht in de nasleep van de wereldtentoonstelling in Gent in 1913. Hun focus lag op stedenbouw. Tijdens de oorlog organiseren zij studiegroepen en bijeenkomsten om de wederopbouw voor te

⁹⁰ R. Goby, "De woningnood en het probleem van de voorlopige huisvesting in België na de Eerste Wereldoorlog," in *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, red. Marcel Smets, (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985), 169–172;

'Noodwoningen opgericht na de Eerste Wereldoorlog,' laatst geraadpleegd op 6 juli 2019, <https://inventaris.onroerendergoed.be/themas/39>.

⁹¹ Marcel Smets, "De Belgische wederopbouw op de overgang tussen stadsbouwkunst en Stedebouw," in *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, red. Marcel Smets, (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985), 75–78.

⁹² De Caigny en Anseeuw, *Het gekwetste gewest*, 224; Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 234–237.

bereiden. Ze voeren ook propaganda voor een moderne stedenbouw met aanlegplannen. Hun focus ligt op voorlichting en informatie verspreiden bij lokale besturen. Beide organisaties hebben dus verschillende achtergronden en doelstellingen. Tijdens de oorlog moet ook de VBSG clandestien werken. Beide organisaties weigeren ook samen te werken met de Duitse bezetter.⁹³

In de wederopbouwdiscussie komen de KCML en de VBSG met elkaar in conflict. Aanleiding was de discussie begin 1916 rond de wederopbouw van het Leuvense stadscentrum. De VBSG staat voor een moderne stedenbouw met aanlegplan, gebaseerd op voorafgaand onderzoek naar stedelijke sociologie. De KCML stelt een behoudsgezinde aanpak voor. Op het einde van de 19de eeuw pleiten zij vanuit een nieuwe visie op monumenten voor het behoud van de historische gegroeide stad. Ook als adviesorgaan en organisator van wedstrijden komen ze in elkaars vaarwater terecht. Deze bevoegdheidskwestie leidt uiteindelijk tot een breuk die het verder verloop en de voorbereiding van de wederopbouw tekent. Samenwerking is niet meer mogelijk. Na de wapenstilstand neemt de KCML snel het voortouw via wetsvoorstellen, zoals de adoptiewet van 9 april 1919.⁹⁴

4.1.2. Initiatieven uit het buitenland: Groot-Brittannië, Nederland, Frankrijk

Vele Belgische architecten verblijven tijdens de oorlog in Groot-Brittannië. Hier bloeien de ideeën rond *garden cities* of tuinsteden, een model ontwikkeld op het einde van de 19de eeuw door Ebenezer Howard. Het verwoeste België lijkt de Britten erg aantrekkelijk om het tuinstadmodel op grote schaal realiseren. Ze zijn bijgevolg erg gewillig om de wederopbouw in België te ondersteunen met hun kennis over stedenbouw, met focus op de tuinsteden. Ze organiseren in 1915 een *Town Planning Conference* in Londen over de Belgische Wederopbouw waar 300 Belgen aan deelnamen. Minister van Openbare werken en Landbouw Joris Helleputte duidt architect J.J. Caluwaers aan als vertegenwoordiger van de voorbereidingen. Op de conferentie werd benadrukt dat Belgische architecten zelf moeten wederopbouwen, aangepast aan de eigen nationale voorwaarden. Hiervoor werd in het verlengde van de conferentie het *Belgium Town Planning Committee* gevormd waar architecten, landmeters, advocaten, ... de kans kregen de wederopbouw voor te bereiden naar Engels voorbeeld. Ook architect Raphaël Verwilghen trekt naar Groot-Brittannië om zich bij te scholen en verdiept zich in de tuinstad.⁹⁵ Dit initiatief krijgt na de oorlog tot op zeker hoogte navolging. In vele steden worden tuinvijken ingeplant, al wordt de *garden city* naar Brits model, nooit in zijn ideale vorm ontwikkeld.

De conferentie in Londen liet een diepe indruk na, ook in Nederland. Geïnspireerd door de conferentie wordt in 1915 het *Comité Néerland-Belge d'Art Civique* opgericht. Drijvende krachten hierachter zijn Louis Van der Swaelmen, Paul Otlet en Emile Vinck, die als vertegenwoordiger van de VBSG aanwezig was en een voordracht hield ten voordele van een sobere en organische wederopbouw. Het Comité hield zich uitsluitend bezig met het verzamelen van documentatie over nieuwe inzichten in stedenbouw. Hun doel is een

⁹³ Herman Stynen, "De rol van de instelling. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten en de wederopbouw van België," in *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, red. Marcel Smets, (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985), 99–103.

⁹⁴ Stynen, "De rol van de instelling. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten en de wederopbouw van België," 103–111.

⁹⁵ Uyttenhove, "Internationale inspanningen voor een modern België," 35–40.

praktische informatiebundel samen te stellen als hulp bij de wederopbouw. Ook modernisten Hendrik Petrus Berlage en Huib Hoste zijn betrokken bij dit Comité.⁹⁶

In maart 1916 is er een wederopbouwtenoonstelling in Parijs, de *Exposition de la Cité Reconstituée*. Onder ander Dhuicque en Verwilghen vertegenwoordigen hier België. Vanuit Frankrijk wordt een regionale stijl gepropageerd als de wederopbouwstijl. Zij richtten vanaf het begin van de oorlog een *Commission d'Etude pour les Reconstructions Rurales* op om de wederopbouw van het getroffen noordelijke gebied aan te pakken.⁹⁷

4.1.3. Duitse wederopbouw in België tijdens WO I ⁹⁸

De Duitse wederopbouw in ons land is reeds grondig bestudeerd door Johan van den Mooter.

De Duitse bezetter start snel na de inval en bezetting van België in 1914 met het uitdenken van een wederopbouwdiscours. Provincies Antwerpen en Brabant waren zwaar getroffen bij de inval van de Duitsers waarop ze besloten in deze regio aan wederopbouw te doen. Hierdoor trachten ze de woningnood tegemoet te komen en ook hun eer te herstellen.

De hoogste gezaghebber in België, de Duitse gouverneur-generaal Mortiz von Bissing⁹⁹, is voorstander van een snelle reconstructie op basis van esthetische, economische en propagandistische motieven. De nieuwe gebouwen moeten monumenten zijn die getuigen van de Duitse overwinning. Het wederopbouwinitiatief kan worden gezien als een onderdeel van de *Flamenpolitiek*, een term uit 1912 die synoniem kwam te staan voor initiatieven die Vlaanderen moesten verbinden met Duitsland. Van den Mooter verdedigt de stelling dat de Duitse wederopbouw onderdeel was van de imperialistische cultuurpolitiek van Duitsland. Volgens de Haagse Conventie van 1907 mogen de Duitse architecten niet zelf bouwen in België. Maar de Duitsers staan sceptisch ten opzichte van de Belgische architecten. Op de conferentie *Kriegstagung für Denkmalpflege*¹⁰⁰ in 1915 in Brussel wordt er geopperd zelf actie te ondernemen en de Duitse cultuur aan de Belgen op te leggen. Vanuit een gevoel van suprematie trachten ze met de wederopbouw de Duitse cultuur in België te installeren.

In Brussel werd binnen het General-Gouvernement in Brussel een cel voor wederopbouw opgericht. Stedenbouwkundige en schepen te Keulen Carl Rehorst¹⁰¹ leidt hier een team van Duitse militairen en bouwkundigen. Rehorst was verantwoordelijk voor de monumentenzorg en wederopbouw in Vlaanderen vanaf 1915 tot het einde van de oorlog. Hij werd bijgestaan door een opvallend jong team van architecten. Door aan de financiële bijstand niet-bindende bouwadviezen toe te voegen, hoopte het bureau controle te behouden op de uitvoering. Een van de belangrijkste figuren van de Duitse wederopbouw is Johannes Schüller¹⁰². Deze architect werd vanaf 1917 tot het einde van de oorlog verantwoordelijk voor de praktische uitvoering van de wederopbouwplannen. Schüller schreef ook het boek *Neue Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges*, een verslagboek uit 1918 van de Duitse wederopbouwinitiatieven.

⁹⁶ Uyttenhove, "Internationale inspanningen voor een modern België," 50.

⁹⁷ Uyttenhove, "Internationale inspanningen voor een modern België," 57.

⁹⁸ Van den Mooter, "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog," 9-15.

⁹⁹ °1844 - † 1917

¹⁰⁰ Oorlogskonferentie voor monumentenzorg

¹⁰¹ °1866 - † 1919

¹⁰² °1884

De financiering van de Duitse wederopbouw was een van de grootste struikelblokken. Er waren geen Belgische staatsgelden voorhanden en bij het volk had de oorlog zijn tol geëist. Er moest worden gerekend op dotaties en privé-kapitaal, waardoor het tot 1916 duurde vooraleer er een budget van twee miljoen frank beschikbaar was voor wederopbouw.

Na onderzoek naar alle theoretische en praktische voorwaarden, start de Duitse wederopbouw pas in 1917. Wegens chronisch geldgebrek zijn de huizen erg sober en in minderwaardig bouw materiaal opgetrokken. Veelal bleef de Duitse activiteit beperkt tot het afbreken van ruïnes en het tekenen van plannen. De meeste woningen werden in snel tempo in de Brusselse regio in 1918 gerealiseerd. Volgens Johannes Schüller zouden 401 woningen in het Brusselse met Duitse hulp heropgebouwd zijn. De focus lag vooral op lagere sociale klassen, wat resulteerde in voornamelijk arbeiderswoningen en kleine hoeves. De wederopbouw ging eindelijk erg vlot tot de bezetter vanaf 11 november 1918 halsoverkop ons land verliet.

Belgische architecten alsook slachtoffers stonden wantrouwig tegenover de Duitse initiatieven. Naast praktische bezwaren, waren er bij veel Belgen immorele bezwaren tegenover de bezetter. Vele Belgische architecten weigerden mee te helpen aan de Duitse wederopbouw. Ook de Belgische regering stond niet achter het Duitse initiatief. Er was enkel passieve weerstand.

4.1.4. Belgische wederopbouw na de wapenstilstand

De Belgische wederopbouw startte na de afloop van de Eerste Wereldoorlog. Het gigantisch huizentekort vraagt om snelle en efficiënte oplossingen. Het hierboven besproken Koning Albertfonds start ook pas na de oorlog met de effectieve uitvoering van noodwoningen.

De Dienst der Verwoeste Gewesten (verder afgekort als DVG) was een van de grootste spelers in de organisatie van de wederopbouw. De organisatie werd opgericht binnen het Ministerie van Binnenlandse Zaken op 8 april 1919 en coördineerde de aanneming van gemeenten volgens bijhorende wet. Gemeenten konden zich laten 'adopter' door de staat en kregen dan geldelijke steun voor openbare gebouwen. In ruil moesten de aangenomen gemeenten wel enkele bevoegdheden afgeven en stonden ze rechtsreeks onder gezag van de Hoog Koninklijk Commissaris van het betreffend gewest. Op deze manier werd de wederopbouw uit de handen van gemeenten gezet. De DVG moest de taak van het Koning Albertfonds vergemakkelijken. In december 1919 werd een Bouwdienst opgericht onder leiding van Raphaël Verwilghen om bouwprogramma's van de overheid te realiseren. De werking werd in augustus 1926 stopgezet.¹⁰³ Voor de DVG waren heel wat architecten actief, waaronder Alfred Minner.¹⁰⁴

Om het grote woningtekort op te lossen werd in 1919 de Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken (verder afgekort als NMGW) opgericht. De Nationale Maatschappij voor de Huisvesting in 1920 volgde dit op. Deze maatschappijen bieden goedkope huurwoningen aan. De Wet Moyersoen uit 1922 stimuleerde het bezit van een eigen woning door het verlenen van subsidies. Verschillende instellingen organiseren prijsvragen en wedstrijden voor de wederopbouw tijdens en na de oorlog. De VBSG organiseert in 1917 wedstrijden voor Couillet en Willebroeck waar ze het ontwerpen van tuinvijken stimuleren. In

¹⁰³ De Caigny en Anseeuw, *Het gekwetste gewest*, 207-209;

'Noodwoningen opgericht na de Eerste Wereldoorlog.'

¹⁰⁴ Hij zet na de stopzetting van de OSB zijn taak als wederopbouwarchitect verder en werkte in opdracht van de DVG. In hoofdstuk 6 wordt hier dieper op ingegaan.

1919 worden nog verschillende prijsvragen georganiseerd in steden als Lier, Antwerpen en Mechelen om historische stadskernen te reconstrueren. Echter in geen enkele van deze steden werd het winnend ontwerp uitgevoerd. De NMGW organiseert vanaf hun oprichting in 1919 tot 1923 architectuurwedstrijden om de problematiek van goedkoop wonen publiek bekend te maken. In dit geval werden wel enkele ontwerpen gerealiseerd.¹⁰⁵

De VBSG blijft actief na de oorlog. Ze verspreiden opnieuw informatie in hun tijdschrift *Le Mouvement Communal* en organiseren verder studies en conferenties. De Tentoonstelling van de Wederopbouw in 1919 is de veruitwendiging van hun studies en voorbereiding van afgelopen vier jaar.¹⁰⁶ Deze vond plaats van 19 september tot 1 november 1919 in Brussel en daarna in Antwerpen. De tentoonstelling heeft als doel de stedenbouw als wetenschap en kunst te promoten.¹⁰⁷

4.2. *Œuvre Suisse en Belgique* : de organisatie

4.2.1. Oorsprong en samenstelling

Alvorens de officiële oprichting van een Zwitserse wederopbouworganisatie werd in augustus 1916 een delegatie Zwitserse architecten naar België gestuurd. Hun doel was de missie van de *Oeuvre Suisse* bekend te maken.¹⁰⁸ In Leuven is de eerste briefwisseling met de OSB al terug te vinden in augustus 1916, dus voor de effectieve oprichting van de organisatie. Ook contacten met de steden Lier en Mechelen dateren van voor de oprichting.¹⁰⁹

4.2.1.1. Grondlegger Eugen Probst

De *Œuvre Suisse en Belgique* werd officieel opgericht in december 1916 in Bern.¹¹⁰ Uit vroege briefwisseling blijkt dat de Zwitserse architect Eugen Probst de drijvende kracht is achter de organisatie en de eerste contacten met de stadsbesturen legt.¹¹¹ Probst is afkomstig uit Basel. Hij startte met teken- en schilderlessen te volgen om uiteindelijk een opleiding als architect te starten aan wat heden de *Eidgenössische Technische Hochschule* in Zürich is. Hij begint zijn carrière met de restauratie van *Schloss Sargans* in Sankt Gallen en realiseert talrijke villa's in *Heimatstil* in de regio rond Zürich. In Graubünden werkte hij aan het station Eismeer, een onderdeel van de Jungfraubahn, die openging in 1905. Hij hecht belang aan het beschermen van erfgoed, is bijzonder geïnteresseerd in burchten en kastelen. Hij wordt medeoprichter en eerste voorzitter van de *Schweizerischer Burgenverein* in 1927, een organisatie die de middeleeuwse cultuur en de studie van burchten, kastelen en nederzettingen promoot. Op zijn restauratiepraktijk kreeg Probst echter veel kritiek. Zijn compromisloze en soms fantasierijke benadering van restauraties was in strijd met de nieuwe wetenschappelijk benadering en de archeologische monumentenzorg. Dit hindert hem niet toch actief te blijven in de

¹⁰⁵ Gobyn, "De woningnood en het probleem van de voorlopige huisvesting in België na de Eerste Wereldoorlog," 153–165.

¹⁰⁶ Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 251.

¹⁰⁷ Emile Vinck, 'L'Union des Villes et l'Exposition de la Reconstruction,' *La Cité* 1, nr. 5, 57.

¹⁰⁸ "Oeuvre suisse" in Belgium,' (Zürich: Fetz Brothers, 1918), 3.

¹⁰⁹ Leuven, Stadsarchief Leuven, 'Guerre de 1914-1918, occupation allemande, "Œuvre Suisse en Belgique" (Comité de Secours aux Sinistres), 1916 - 1921,' 1509.

¹¹⁰ 'Rapport sur l'activité de l'oeuvre, jusqu'à fin 1918,' (Genève: Société Générale d'imprimerie, 1919), 3.

¹¹¹ Stadsarchief Leuven, 'Œuvre Suisse en Belgique,' 1509.

monumentenzorg. Zo was hij aanwezig op de *Kriegstagung für Denkmalpflege* in Brussel in 1915, een overleg georganiseerd door de Duitse bezetter.¹¹²

Probst bezoekt België voor het eerst in het prille begin van de oorlog, namelijk in november en december 1914. In het voorwoord van zijn verslagboek *‘Belgien, Eindrücke eines neutralen’* schrijft hij dat hij met zijn eigen ogen de toestand van de historische monumenten heeft kunnen waarnemen *die angeblich von den deutschen Truppen von grund aus zerstört sein sollten*.¹¹³ Met deze woordkeuze stelt hij onsubtiel de omvang van de Duitse verwoestingen in vraag. Hij bezocht Leuven, Aarschot, Lier, Mechelen, Brussel, Gent, Brugge, Aalst, Dendermonde, Namen, Dinant, Luik, Hoei en andere kleine dorpen. De historische centra van steden zoals Mechelen, Leuven en Dinant waren echter duidelijk aangetast door de Duitse inval. Probst keerde twee keer terug in het volgende jaar waaronder eenmaal voor de *Denkmalpflege* in 1915. Hij tekende een verslag op van de verwoestingen per stad en maakte telkens aanvullingen bij die nota's van het eerste bezoek onder de rubriek *‘Ein Jahr später’*. Het boek werd uitgegeven in 1916.¹¹⁴

Ondanks zijn duidelijke rol in de oprichting van de OSB, verdwijnt zijn naam uit de latere publicaties. In de twee voornaamste bronnen van dit onderzoek naar de OSB, het boekje *‘Oeuvre Suisse’* en het jaarrapport van 1918, wordt Eugen Probst niet vermeld. Beide zijn publicaties uitgegeven in Zwitserland en respectievelijk uit 1918 en 1919 en toch vermeldden ze hun oprichter niet. Voor de samenstelling van het bestuur geven beide publicaties eenzelfde volgende lijst:

‘Le Comité est composé de:

MM. le Professeur Dr L.-R. de Salis, Château de Marschlins (Grisons), président.

Georges de Montenach, Conseiller aux Etats, Fribourg.

Armand Piguet, Conseiller national, Yverdon.

John Syz, Conseiller national, Zurich

Dr. O. Wettstein, Conseiller aux Etats, Zurich.’¹¹⁵

De uiteenzetting en oorsprong van de OSB vermelden beide publicaties Eugen Probst niet als grondlegger.¹¹⁶ In de briefwisseling tussen de OSB en de steden Leuven, Mechelen en Vilvoorde is Probst niet meer terug te vinden in documenten na januari 1917.

In het Rijksarchief in Antwerpen, in het dossier over OSB-woonst "Ons Invalidenhuis", is nog een derde lijst terug te vinden met de leden van het uitvoerend comité in Zwitserland. Hier wordt Probst wel vermeld als stichter van de OSB. Het document is echter niet gedateerd en

¹¹² ‘Die Burgenfreunde und -freundinnen beider Basel feiern ihr 75-Jahr-Jubiläum Eugen Probst,’ laatst geraadpleegd op 24 mei 2019, <https://www.burgenfreunde.ch/75-jahr-jubilaum/eugen-probst.php>; ‘Eugen Probst (1873–1970) – Begründer der Schweizerischen Burgenforschung?’, laatst geraadpleegd op 24 mei 2019, <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/mitt-dgamm/article/view/18985/12790>; ‘Schweizerischer Burgenverein,’ laatst geraadpleegd op 17 juni 2019, <http://www.burgenverein.ch/index.cfm>.

¹¹³ ‘Die naar verluid door de Duitse troepen volledig vernietigd zijn.’ (Eigen vertaling)

¹¹⁴ Eugen Probst, *Belgien. Eindrücke eines Neutralen. Mit 6 Stadtplänen und 4 Ansichten nach alten Original-Lithographien*, (Zürich, 1916), 3-6.

¹¹⁵ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 3.

¹¹⁶ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918’;

“Oeuvre suisse” in Belgium.’

bijgevolg moeilijk te situeren. Verder komen bovenstaande namen in deze lijst terug met nog één extra lid, namelijk *Arthur Eugster, Délégué au Conseil National, Speicher*.¹¹⁷

Waar hij wel wordt vermeld is in het boek *‘Neue Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges’* van Johannes Schüller. In deze publicatie van de Duitse leidinggevende wederopbouwarchitect in België staat er onder de paragraaf *‘L’ Œuvre Suisse en Belgique ’: Der Schweizer Architekt Eugen Probst-Zürich hat die Organisation ins Leben gerufen und geleitet*.¹¹⁸

Van den Mooter merkte al op in zijn onderzoek naar Duitse wederopbouw dat Probst standpunt dubieus is. In zijn boek *‘Belgien, Eindrücke eines neutralen’* uit 1918 neemt de Zwitserse architect Duitse argumenten letterlijk over en minimaliseert hij de oorlogsschade. Bijgevolg stelde Van den Mooter de neutraliteit van Probst en de OSB in vraag.¹¹⁹ Uit briefwisselingen in 1919 tussen de Minister van Buitenlandse Zaken en het Ministerie van Landbouw en Openbare Werken met de *Œuvre Suisse en Belgique* wordt duidelijk waarom de rol van Probst in de OSB is uitgespeeld. In een brief van 10 januari 1919 schrijft de OSB dat Probst eerder verdacht werd in het geheim samen te werken met de Duitsers:

“Au début, un des délégués de l’oeuvre Suisse, M. Probst a été suspecté d’être de connivence avec l’autorité Allemande, mais après échange de vues avec le Consulat général Suisse à Bruxelles, ce délégué a été obligé de rentrer dans son pays natal et a été remplacé par un architecte de nationalité belge et dont le patriotisme ne faisait l’objet d’aucun doute.”¹²⁰

Ook zijn verslagboek van 1916 werd niet goed ontvangen door *‘certains milieux à Bruxelles’* (sic), schrijft L. R. de Salis op 8 juli 1919. Hij schreef dit verslag niet in voordeel van België en de Belgische autoriteiten maken begin 1919 duidelijk dat ze niet meer met Probst willen samenwerken. Fernand Peltzer, de Belgisch ambassadeur in Zwitserland, schrijft in een brief van 23 januari 1919 vanuit Bern, de hoofdzetel van de OSB, aan Minister van Buitenlandse Zaken meneer Hymans dat Probst zal worden ontslagen om de reputatie van de OSB niet te schaden. In een brief van 8 juli 1919 bevestigt een afgevaardigde van de minister van Buitenlandse Zaken aan de minister van Landbouw in Brussel dat L. R. de Salis, voorzitter van de OSB, weldra zal bekendmaken dat Probst zelf ontslag heeft genomen. Ze zoeken alvast een vervanger voor hem.¹²¹

Probst werd dus eerst als vertegenwoordiger in België vervangen en terug naar Zwitserland gestuurd. Zijn plaats werd ingenomen door een Belgische architect, wellicht Alfred Minner. Dit speelde zich wellicht ook af begin 1917 aangezien de Zwitserse architect vanaf dan niet meer terug te vinden is in briefwisseling. In de brief van de Salis van 8 juli 1919 staat dat hij hierna

¹¹⁷ Beveren, Rijksarchief provincie Antwerpen, Verzameling Eerste Wereldoorlog 1907-1936 (PAA3184), nr. 527.

¹¹⁸ Schüller, *Neue Kleinhäuser in Belgien*, 12.

¹¹⁹ Van den Mooter, “Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,”

¹²⁰ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Landbouw. Dienst voor de Herinrichting van de Landbouw (I 353), nr. 63.

¹²¹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, WO 1. Belgische consulaten en ambassade in Noord-Amerika (Denver, Minneapolis, New-Orleans, Philadelphia, Washington) (T521), nr. 214.

in het bureau van de OSB in Zürich een functie had, zonder deel uit te maken van het bestuur. Met zijn ontslag in de zomer van 1919 eindigt zijn rol in de OSB.¹²²

4.2.1.1. Bestuur van de OSB

Over de zes overige leden van de OSB is in publicaties en archieven weinig terug te vinden. In de ongedateerde lijst met de bestuursleden in Bern, te vinden in het dossier over het 'Het Invalidenhuis' in het Rijksarchief in Antwerpen, staat wel een functie bij hun namen vermeld. De Salis is de voorzitter van het uitvoerend bestuur in Bern met Piguët als zijn ondervoorzitter. Dr. Wettstein is secretaris en baron de Montenach en Eugster zijn gewone leden. Syz werd vergeten en handmatig toegevoegd. Ook hij is een gewoon lid van het bestuur.¹²³ Wel opmerkelijk dat in drie nota's over de samenstelling van de organisatie telkens hun positie in de Zwitserse politiek wordt geduid. De zes mannen blijken ook een bloeiende carrière gehad te hebben in de Zwitserse politiek.

Ludwig Rudolf von Salis (1863-1934) werd geboren in Basel in Zwitserland. Hij studeerde rechten in Basel, Heidelberg, Leipzig en Straatsburg. Vanaf 1883 was hij privé-docent en vanaf 1888 tot 1897 gaf hij Zwitsers privaatrecht aan de Universiteit van Basel. In deze periode schreef hij een van zijn belangrijkste publicaties, namelijk *Le Droit Fédéral Suisse*, ofwel de Zwitserse federale wetgeving. In 1897 werd hij hoofd van de afdeling Wetgeving van het Departement voor Justitie en Politie in Bern. Vanaf 1899 is hij voorzitter van de *Schweizerische Nordostbahn*, een Zwitserse spoorwegmaatschappij, en in 1932 ook voorzitter van de Raad van Bestuur van de *Jungfraubahn*, een bergspooronderneming in regio Bern. Hij resideerde vanaf 1905 in een klein dorpje Landquart, in het kanton Graubünden, dat een knooppunt is in het Zwitsers treinverkeer. Hij zetelde vanaf 1911 tot 1928 in het Kantonsparlement van Graubünden als liberaal lid en was ook lid van de kantonrechtbank.¹²⁴ Von Salis was een liberale academicus, met politieke carrière en interesse in de spoorwegen.

Georges de Montenach (1862 – 1925) is geboren in Fribourg in een rijke familie. Hij studeerde rechten in Fribourg en letterkunde in Parijs. Zijn kapitaal stelde hem vrij om zijn leven te wijden aan sociaal-katholicisme, kunst en geschiedenis. Hij zetelde in de Kantonsraad van Fribourg als conservatief lid (1891-1909, 1911-1925) en zetelde van 1915 tot 1925 ook in de federale Kantonsraad (eerste kamer, federaal). Hij was verdediger van de kantonnale soevereiniteit en vocht tegen de liberaal-conservatieve partij. De Montenach was voorzitter en oprichter van verschillende katholieke verenigingen zoals de *l'Association catholique internationale des œuvres de protection de la jeune fille* in 1897. Als fervente voorvechter van het sociaal-katholicisme speelde hij een rol in de stichting van verschillende nationale en internationale federaties waaronder de *Union Catholique d'Etudes Internationales* in 1918, een organisatie die zich bezighield met de Volkenbond. De man schreef ook voor de krant *La Liberté* waar zijn interesse voor geschiedenis en erfgoed wordt weerspiegeld.¹²⁵

¹²² Algemeen Rijksarchief, I 353, nr. 63.

¹²³ Rijksarchief provincie Antwerpen, PAA3184, nr. 527.

¹²⁴ 'Ludwig Rudolf von Salis (1863-1934),' laatst geraadpleegd op 6 juli 2019, https://data.bnf.fr/fr/13578076/ludwig_rudolf_von_salis/;

'Salis, Ludwig Rudolf von,' laatst geraadpleegd op 6 juli 2019, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F31870.php>.

¹²⁵ 'Montenach, Georges de,' laatst geraadpleegd op 24 mei 2019, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F3936.php>.

Armand Piguet (1855 – 1929) werd geboren in Yverdon-les-Bains. Zijn vader was gemeenteraadslid van Yverdon. Hij studeerde in Stuttgart en volgde financiële opleidingen in het buitenland. Hij start zijn carrière als handelaar en vervolgens bankier voor de bank A. Piguet & Cie vanaf 1888. In 1890 richt hij de *Banque d'escompte et de dépôts de Lausanne* op waarvan hij voorzitter blijft tot 1912. Ondertussen was Piguet liberaal gemeenteraadslid van Yverdon en zelfs voorzitter in 1889 en 1890. Zijn politieke carrière bloeit ook op nationaal vlak en vanaf 1885 tot 1917 is hij lid van de 'Grote Raad van Vaud' ofwel het Kantonsparlement van het kanton Vaud, met een jaar voorzitterschap in 1903. Van 1911 tot 1925 is hij ook lid van de Nationale Raad (tweede kamer, federaal parlement) in Zwitserland als vertegenwoordiger van het kanton Vaud. Tenslotte was hij ook voorzitter van de financiële delegatie van de Bondsvergadering. In zijn vrije tijd was hij ook directeur van verschillende lokale bedrijven en verenigingen.¹²⁶ Bij de oprichting van de OSB was Piguet dus een gerenommeerd, nationaal politicus.

John Syz (1859 – 1939) werd geboren in New York maar zijn gezin keerde reeds in 1861 terug naar Zwitserland. Hij ging naar school in Zürich en Lausanne waarna hij in 1876 een opleiding volgde bij het bedrijf Cramer-Frey & Co. in Zürich. Hij startte zijn carrière in het buitenland en werd uiteindelijk directeur van een spinnerij. Hij was lid van talrijke Zwitserse en internationale verenigingen in de textielsector. In 1917 wordt Syz voorzitter van de Kamer van Koophandel Zurich en vervolgens ook van de nationale Kamer. Hij was lid van de 'radicale partij'¹²⁷, zetelt sinds 1909 in Kantonsparlement van Zürich en werd in 1917 lid van de Nationale Raad. Op internationale conferenties over bescherming van de werknemer was hij stevast de afgevaardigde van de Zwitserse Regering. In 1917 was hij hoofd van een delegatie die in de Verenigde Staten de Zwitserse economische belangen verdedigde.¹²⁸

Oskar Wettstein (1866 – 1952) is afkomstig uit Zürich. Hij studeerde rechten in Zürich, Montpellier, Straatsburg, Leipzig en promoveerde in Erlangen. Hij startte zijn carrière in 1890 als journalist in Berlijn en werd in 1895 hoofdredacteur van de *Zürcher Post*. Hij was ook privé-docent journalistiek en persrecht aan de Universiteit van Zürich van 1903 tot 1938, waar hij ook aan de wieg stond van het seminarie journalistiek. In zijn geboortestad start hij in 1897 een politieke carrière als gemeenteraadslid voor de democratische partij waarna hij in 1902 lid wordt van de Kantonsraad van Zürich. In de regering van het kanton Zürich maakt de man carrière. Van 1914 tot 1920 is hij daar staatsadviseur van Justitie en Politie, van 1920 tot 1928 staatsadviseur van Binnenlandse Zaken en Justitie en van 1928 tot 1935 van Openbare Werken. Hij was ook lid van de Nationale Raad en probeerde in 1929 tevergeefs ook lid te worden van de Bondsraad (federale regering). Wettstein was ook directeur van verschillende verenigingen. Hij onderscheidde zich door zijn sprekerstalent en zijn actieve rol in de pers.¹²⁹

Arthur Eugster (1863 – 1922) werd geboren in New York maar groeide op in de gemeente Speicher, in kanton Appenzel Ausserrhoden. Hij studeerde theologie in Neuchâtel, Basel en

¹²⁶ 'Piguet, Armand,' laatst geraadpleegd op 23 mei 2019, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F4350.php>

¹²⁷ De 'parti radical' is een benaming voor een radicaal-liberale politieke beweging in Zwitserland. Ze werden in 1878 opgericht als de 'Radicaal-Democratische Groep' en hadden als voornaamste doel een tegenweging vormen tegen de katholieke conservatieven. In 1894 werd de federale 'Vrijzinnig Democratische Partij' opgericht.

'Vrijzinnig Democratische Partij.De Liberalen,' laatst geraadpleegd op 6 juli 2019,

https://nl.wikipedia.org/wiki/Vrijzinnig_Democratische_Partij.De_Liberalen.

¹²⁸ 'Syz, John,' laatst geraadpleegd op 23 mei 2019, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F3712.php>.

¹²⁹ 'Wettstein, Oskar,' laatst geraadpleegd op 23 mei 2019, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F3723.php>

Berlijn, werd in 1887 gewijd in Speicher en was pastoor in Reute en Trogen tot 1900. In het kanton Appenzell Ausserrhoden was hij lid en van 1900 tot 1910 voorzitter van het kantonnaal schoolbestuur. Eugster startte in 1895 ook een politieke carrière als lid van de Kantonsraad en zetelde in de Kantonsregering van 1900 tot 1910 voor Openbare werken. Hij was zelfs 'Landamman', regeringshoofd van het kanton, van 1901 tot 1904 en van 1907 tot 1910. In 1910 richtte hij een afdeling van de 'radicale partij' op in zijn kanton waarvan hij ook voorzitter was, waarmee hij op gespannen voet kwam te staan met zijn broer die leider was van de arbeidersbeweging in het kanton. Eugster intelligentie en financiële kennis trokken de aandacht van het federaal parlement. Van 1902 tot 1921 zetelde hij ook in de Nationale Raad. Hij maakt zijn naam in de geschiedenisboeken wegens zijn jarenlange functie als voorzitter van de Financiële Commissie en in de Commissie Burgerlijk Wetboek. Hij bleef echter weigerachtig staan tegenover een nationale politieke carrière. Hij weigerde zich kandidaat te stellen als bondskanselier, ambassadeur of federaal regeringslid. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bezocht hij met het Rode Kruis krijgsgevangenkampen in Duitsland en Frankrijk. Naast zijn politieke carrière nam Eugster verschillende posities is van voorzitter van handelsunies, directeur van nutsbedrijven tot vertegenwoordiger van de Nationale Bank.¹³⁰

De zes gekende bestuursleden van de *Œuvre Suisse en Belgique* blijken dus allemaal een politieke carrière te hebben gehad tijdens hun werk voor de wederopbouworganisatie. Voorzitter de Salis zetelde tijdens het bestaan van de OSB in het Kantonsparlement Graubünden, de Montenach in de federale Kantonsraad, Piguet, Eugster en Syz in de Nationale raad en Wettstein in de Kantonsregering Zürich waar hij de bevoegdheden justitie en politie had. Het is opmerkelijk dat de mannen uit verschillende politieke strekkingen komen. De verschillende politieke voorkeuren moesten wellicht de geloofwaardigheid en de neutraliteit van de OSB garanderen.

4.2.2. Doel en motivatie

De oorsprong en motivatie voor de oprichting van de organisatie beschrijft de OSB zelf in een emotioneel en empathisch betoog in hun publicatie "*Oeuvre Suisse in Belgium*", gedateerd op 1 januari 1918. Het boekje waaruit onderstaande Engelstalige citaten komen, is in tegenstelling tot alle andere Franstalige bronnen, in het Engels uitgegeven door de Zwitserse firma Fretz Brothers in Zürich.

"When Switzerland heard of the devastations which this ghastly and inexorable war had wrought in Belgium, she was deeply moved. The account of inhabitants gave, flying from their mutilated towns, their ruined villages and wasted land, deprived of shelter for their numerous families, aroused a feeling of deep commiseration and fraternal sympathy amongst us. A unanimous and irresistible impulse induced us, as far as lay within our power, to share their cruel sufferings and to offer them the necessary funds for the reconstruction of their ruined homes. The whole of Belgium was animated by the ardent desire to build up their homes anew and to restore their country to its former prosperity, and our financial aid could not have come more opportunely."¹³¹ (sic)

¹³⁰ "Eugster, Arthur," laatst geraadpleegd op 23 mei 2019, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F4143.php>.

¹³¹ "*Oeuvre suisse*" in Belgium,' 3.

De publicatie eindigt met volgend citaat die de esthetische opdracht van de OSB rechtvaardigt.

“To reconstruct a house, inspired by the social sentiment which directs our effort, is to restore a family. To reconstruct a house according to the aesthetical principles which are the foundation of our programme is to cause a whole country to be born anew in joy and beauty.”¹³² (sic)

Deze publicatie doet een smekende oproep naar de Zwitserse bevolking en naar het buitenland om nieuwe financiële steun. Hiervoor steunen ze op gevoelens van altruïsme, broederliefde en democratie.

“Thousands of families live in far too small temporary shelters which have become unhealthy owing to the length of the interminable war. [...] The time for activity on a larger scale has therefore come. It is not only a feeling of pity which should induce us to help these victims, but a far higher sentiment, that of altruism, which inspires these deeds of Swiss democracy, and makes us feel it our bounden duty to intervene with all the means at our disposal. We therefore make an urgent appeal to the generosity of our compatriots, and of the foreigners in Switzerland as well as abroad, feeling certain that they will hasten to support us in the heavy task we have undertaken.”¹³³ (sic)

De Zwitsers motiveren hun wederopbouwinitiatief met democratische waarden en gevoelens van internationale broederliefde. Wellicht valt dit verbroederingsgevoel te linken aan de neutrale status van beide landen voor de oorlog. Dat de Belgische neutraliteit door de Duitsers werd geschonden en België op deze manier slachtoffer werd van een lange oorlog, kan voor de Zwitsers een motivatie geweest zijn om de wederopbouw te ondersteunen. Hier zijn echter geen directe bewijzen voor.

De Engelstalige citaten uit het boekje “*Oeuvre Suisse in Belgium*” zijn niet vlot geschreven en getuigen van een gebrekkige vertaling. Vooraan in de publicatie kleefte een kaartje waarop staat dat alle betalingen aan de “*Œuvre Suisse en Belgique*” worden ontvangen door de ‘*Swiss Bank Corporation*’. Dit kon in hun kantoor in Zurich maar ook in hun andere filialen in Bazel, Sankt-Gallen, Genua, Lausanne en in Londen. Het kantoor in Londen wordt geconcretiseerd met een adres. De duiding van het bankkantoor in Londen in combinatie met de Engelstalige uitgave doet vermoeden dat het boekje verspreid moest worden onder andere in Groot-Brittannië met als doel meer fondsen te verzamelen voor hun opdracht. Het is opmerkelijk dat ze kiezen voor een bank in een geallieerd land.¹³⁴

Het doel van de organisatie is aan getroffen families de nodige financiële mogelijkheden aanreiken tot de wederopbouw van hun woonst. In het ‘*Rapport sur l’activité de L’oeuvre, jusqu’à fin 1918*’ beschrijft de OSB op welke wijze ze willen heropbouwen :

“Les secours sont accordés à la condition expresse que les maisons reconstruites soient simples, conformes aux exigences modernes concernant l’habitation, et aux traditions

¹³² “Oeuvre suisse” in Belgium, ’ 7.

¹³³ “Oeuvre suisse” in Belgium, ’ 6-7.

¹³⁴ “Oeuvre suisse” in Belgium, ’ 1.

d'architecture locale. Elle devront être, au point de vue artistique et technique, en harmonie avec les alentours, en ville et à la campagne.”¹³⁵

De wederopbouwwoonsten moeten dus eenvoudig doch conform zijn aan de moderne noden. De woonsten moeten gebouwd worden in een traditionele, lokale architectuur en in harmonie met de rurale of stedelijke omgeving.¹³⁶

De publicatie haalt het concept ‘*Heimatschutz*’ aan, een principe dat volgens het jaarrapport van 1918 van de OSB nog niet in België gekend is. Dit Duits concept wordt in het volgende hoofdstuk verder toegelicht. Concretere richtlijnen rond de stijl en vormgeving geeft de organisatie echter niet. Het Comité hoopt met enkele voorbeelden het Belgisch volk te tonen hoe men met beperkte middelen toch een artistieke en ‘hygiënisch’ woonst kan bouwen:

“Le Comité désire en même temps montrer à la population belge, par de bons modèles, comment, avec des moyens limités, on peut édifier une demeure confortable et solidement construite, et aussi pratique, artistique et hygiénique.”¹³⁷

De Oeuvre Suisse wil zich voorstellen als een voorbeeldorganisatie die ook in andere landen opgezet zou kunnen worden.¹³⁸

4.2.3. Rol van Alfred Minner in OSB

Eugen Probst start als contactpersoon voor de OSB. Vanuit een bureau in de Paleisstraat 60 in Schaarbeek werd zijn communicatie verstuurd. Het bureau onderhoudt de relaties met de Belgische overheid en de geholpen slachtoffers. Zoals hierboven uiteengezet, moet hij deze positie verlaten en wordt hij vervangen door een Belgische architect. Dit gaat wellicht over de jonge, Brusselse architect Alfred Minner. Hij neemt de functie over en wordt de Belgische vertegenwoordiger van de organisatie.¹³⁹

Deze overgang verliep niet zonder problemen. Het plotse vertrek van de *délegué Suisse* zorgt voor misverstanden en gebrekkige communicatie met bijvoorbeeld het Land- en Tuinbouwcomiteit in Antwerpen, een organisatie waar de OSB mee samenwerkte, en dit leidt tot frustratie langs beide partijen. Minner verzekert dat de Zwitserse leden Piguet en Wettenstein vanuit Zwitserland zullen afreizen om de problemen in Antwerpen op te lossen.¹⁴⁰ Onder andere de reconstructie van ‘De Pekton’ in Mechelen loopt vertraging op door de interne problemen in de OSB. De bouwplannen van Minner komen pas in de zomer van 1917 toe wegens de hervormingen binnen de OSB waar hij ook verantwoordelijk voor was.¹⁴¹

Alfred Minners precieze startdatum is niet gekend. Uit briefwisseling met het Land- en Tuinbouwcomiteit in Antwerpen is te zien dat in het voorjaar van 1917 hij voor het eerst verschijnt. De laatste brief van Probst dateert van 25 januari 1917. De eerste correspondentie van Minner staat gedateerd op 19 februari 1917. Hij ondertekent stevast alle correspondentie met ‘*Pour, l’Oeuvre Suisse en Belgique, Alfred Minner, L’Administrateur délégué Belge*’. Het

¹³⁵ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 3.

¹³⁶ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 3.

¹³⁷ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 3.

¹³⁸ “Oeuvre suisse” in Belgium,’ 5.

¹³⁹ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 5.

¹⁴⁰ Beveren, Rijksarchief provincie Antwerpen, Verzameling Eerste Wereldoorlog 1907-1936 (PAA3184), nr. 538

¹⁴¹ Mechelen, Secretariaatsarchief, ‘Herstellingen aan huis ‘In de Pekton’’, 1927, vak 72, nr. 10.

centraal bureau in Brussel werd verplaatst naar de Sint-Alfonsstraat 41 in Sint-Joost-ten-Node. Dit adres is op alle correspondentie van Minner terug te vinden. Het oude adres in Schaarbeek komt niet meer voor.¹⁴² Het adres is Sint-Joost-ten-Node is tevens het privéadres van Minner. Volgend de Brusselse Almanakken, waarin lijsten met inwoners van de stad staan, woonde Minner al sinds 1913 op dit adres.¹⁴³ Het bureau werd dus verplaatst naar zijn privéwoning. Dat het centrale bureau van de organisatie in de woning van Minner bevindt, getuigt van een kleinschalige organisatie. Later duikt er een mevrouw Moulin op in de briefwisseling. Zij speelde een rol in de Amerikaanse ambitie van de organisatie (zie infra).¹⁴⁴ Verder personeel is er niet gekend.

4.2.4. Verspreiding en procedure

De OSB kondigt zijn werking aan in een brief van augustus 1916 die verspreid werd in onder andere Leuven en Antwerpen. De OSB start zijn activiteit in de twee provincies die bij de inval van de Duitsers sterk leden onder vernielingen, namelijk Brabant en Antwerpen.

De verspreide brief werd ondertekend door voorzitter De Salis, ondervoorzitter Piguet en secretaris Wettenstein. Hierin verkondigen ze dat slachtoffers die hun huis verloren zijn en dit graag willen wil heropbouwen, hun adres moeten achterlaten bij de *Œuvre Suisse en Belgique*. Het bijgevoegd adres, de Paleisstraat 60 in Brussel, is het adres van Probst. Dit is erg logisch aangezien hij in deze periode nog de contactpersoon in België was. Hierna zullen de slachtoffers een vertegenwoordiger op bezoek krijgen die meer uitleg kan verschaffen. Daarnaast zal de OSB ook contact opnemen met de lokale autoriteiten om de gerechtelijke zaken te regelen. De organisatie nodigt in deze brief ook Belgische architecten uit om deel te nemen.¹⁴⁵

Een voorbeeldcontract in het ‘Dossier inzake de contacten met “*Œuvre Suisse en Belgique*” in het Rijksarchief in Antwerpen duidt verder de werking van de organisatie in België. De OSB laat de bouwplannen door Belgische architecten ontwerpen, in tegenstelling tot de Duitse wederopbouw (zie infra). Het slachtoffer krijgt zelf de kans om een architect te kiezen:

“(nom du sinistre) se mettra en relations avec un bon architecte pour faire élaborer un projet dont les dispositions correspondent aux besoins et aux habitudes du maitre et de sa famille, et qui tient compte des principes généralement reconnus par la police des constructions, l’hygiène et l’esthétique.”¹⁴⁶

¹⁴² Rijksarchief provincie Antwerpen, PAA3184, nr. 538.

¹⁴³ ‘Indication des habitants par orde alphabetique des noms’, *Almanach*, (Brussel : 1913), 941, laatst geraadpleegd op 11 juli 2019, https://archieff.brussel.be/almanakken?_ga=2.216863697.611328025.1562844661-617722609.1562844661.

¹⁴⁴ Algemeen Rijksarchief, T521, nr. 214

¹⁴⁵ Stadsarchief Leuven, ‘Œuvre Suisse en Belgique,’ 1509.

¹⁴⁶ Rijksarchief provincie Antwerpen, PAA3184, nr. 538.

Oeuvre Suisse en Belgique. Comité de Secours aux Sinistres.

1509

Aux Belges,

propriétaires de maisons détruites ou endommagées par suite de guerre.

C'est avec une profonde sympathie que la Suisse compatit à vos maux depuis le début de la guerre cruelle, et la grande détresse que vous subissez a fait augmenter le désir de venir à votre secours autant que cela est possible à un petit pays qui souffre lui-même de la guerre.

C'est avec joie que nous avons donné l'hospitalité à vos malheureux compatriotes qui se sont réfugiés chez nous, mais nous voudrions faire mieux encore, et vous aider à réédifier vos maisons en ruines et à vous refaire un foyer. Mieux que quiconque, nous comprenons votre douleur devant l'aspect de votre patrie dévastée.

Poussé par le désir de vous prêter un secours efficace il s'est formé un comité suisse qui se propose de réédifier les immeubles détruits ou délabrés. Les fonds nécessaires sont réunis au moyen de quêtes dans les pays neutres d'Europe et d'outre mer. Déjà ce comité dispose de plusieurs centaines de mille francs; notre entreprise conservera exclusivement le caractère d'utilité publique, avec le seul but d'aider les habitants sans abri à se reconstituer une demeure plaisante et artistique. Le comité recevra à cet effet encore d'autres sommes très importantes qui seront versées dès qu'on apercevra les premiers fruits de son activité. Une liste des souscripteurs sera publiée.

Sur les frais de construction d'une maison le Comité paiera 50 p.c. comptant, et prêtera le reste de la somme pour une durée de plusieurs années sans intérêts. Vous ceux qui ont eu le malheur de perdre leur demeure et qui voudraient la reconstruire sont invités à donner leur adresse à l'Oeuvre Suisse en Belgique 60 rue des Palais à Bruxelles. Ils recevront la visite d'un représentant du Comité qui leur donnera les enseignements qu'ils pourraient désirer. Nous nous mettrons également en rapport avec les autorités communales pour étudier les questions de leur ressort et inviterons les architectes Belges à collaborer à notre entreprise.

Fait à Berne au mois d'août 1916.

Oeuvre Suisse en Belgique

Le Président

(¹) Dr L. R. de Jorio
professeur à l'Université de Berne

Le Secrétaire

(²) Dr Oscar Wettstein
Délégué au conseil des Etats Zurich

Le Vice Président

(³) Armand Tiquet
Délégué au conseil national Yverdon

Afbeelding 18: 'Aux Belges, propriétaires de maisons détruites ou endommagées par suite de guerre,'
Bron : Leuven, Stadsarchief Leuven, 'Guerre de 1914-1918, occupation allemande, "Œuvre Suisse en Belgique" (Comité de Secours aux Sinistres), 1916 - 1921, 1509

In een krantenartikel in De Standaard van 24 oktober 1919 staat dat jonge architecten van de OSB de kans hun eigens stempel te drukken op de woningen. Daarnaast tekende ook het ‘technisch bureel voor hoevenbouw’, een onderdeel van het Land- en Tuinbouwcomiteit der Provincie Antwerpen, plannen voor wederopbouwwoonsten in opdracht van de OSB.¹⁴⁷ In dit onderzoek kwamen een 17 architecten naar boven die voor de OSB woningen hebben ontworpen.¹⁴⁸

Vervolgens controleert het bureau van de OSB in Brussel deze plannen op artistieke waarde, de techniek en de hygiëne. Indien nodig, worden de plannen aangepast en herwerkt. Het bureau noemt zichzelf een *office de consultation* voor reconstructies en aanvragen voor fondsen.¹⁴⁹ De verplichte controle van de OSB staat ook opgenomen in het voorbeeldcontract :

“Le projet de construction doit, avant d’être mis en exécution être soumis à l’examen du représentant de l’œuvre suisse en Belgique, rue des palais, et être accompagné d’une description des travaux et d’un devis en double, un exemplaire restera au bureau de l’œuvre suisse, l’autre, une fois approuvé, sera retourné a ... ou à son architecte. On ne pourra construire la maison que lorsque les plans seront munis du timbre de l’œuvre suisse.”¹⁵⁰

Aangezien alle correspondentie van de OSB door Probst tot begin 1917 en door Minner vanaf 1917 is ondertekend, kan er vanuit worden gegaan dat zij de plannen controleren.

De OSB betaalt ook de Belgische architect, volgens de normen en gebruiken zoals ze in België gangbaar zijn. De architect en de eigenaar organiseren zelf het verloop van de bouw, hier komt de OSB niet in tussen. Ze worden dus verwacht de inrichting, de contacten en contracten met de aannemers, het toezicht op de bouw en de aanvragen bij de stad of gemeente zelf te organiseren. De woonst wordt uiteindelijk het volledige bezit van de eigenaar, al mag deze de eerste vijf jaar niet verhuizen.¹⁵¹

Echter, deze controle langs het bureau van de OSB zorgde voor een stevige administratie die ook kritiek krijgt van het Land- en Tuinbouwcomiteit van Antwerpen. Zij stellen in verslag naar de Landbouwsectie van het Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit

“L’appui financier de l’oeuvre suisse crée parfois des prescriptions administratives ou des conditions à remplir qui amènent nécessairement des retards faisant souvent échouer des pourparlers avec des cultivateurs.”¹⁵²

Ondanks de administratieve taak, droeg deze controle bij aan een degelijke wederopbouw

4.2.5. De verdeling van de fondsen

In de aankondigingsbrief van 1916 stelt de OSB dat zij 50% van de kosten van de woonst zullen betalen en het overige lenen over meerdere jaren zonder interest.

¹⁴⁷ Edward Léonard, ‘De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel, III. – De Belgische Afdeling,’ *De Standaard*, 24 oktober 1919, 1.

¹⁴⁸ Zie Bijlage II

¹⁴⁹ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 5.

¹⁵⁰ Rijksarchief provincie Antwerpen, PAA3184, nr. 538.

¹⁵¹ Rijksarchief provincie Antwerpen, PAA3184, nr. 538.

¹⁵² Rijksarchief provincie Antwerpen, PAA3184, nr. 538.

In het jaarrapport van 1918 wordt de werking van de fondsen complexer verwoord. De Zwitserse hulpmiddelen zouden op drie verschillende manieren verdeeld worden. In een eerste optie schenkt de OSB eenmalig een bedrag aan het slachtoffer. De som bedraagt 20% tot 60% van de kosten van het huis, afhankelijk van de financiële situatie van de getroffen eigenaar. In een tweede optie biedt de OSB leningen aan van maximum de helft van de constructiekosten. Deze leningen hebben de eerste vijf jaar geen interest en kunnen in geheel of in delen terugbetaald worden. De terugbetaling gaat niet naar de Zwitserse schenkers van de lening, maar naar de plaatselijke gemeente in geval van stedelijke wederopbouw of aan provinciale organisaties in geval van rurale wederopbouw. De lokale gemeenschap heeft op deze manier een permanente geldinstroom waarmee ze de verfaaiing en wederopbouw van hun omgeving kunnen verder zetten. De geldsommen van bovenstaande opties worden zorgvuldig verdeeld, afhankelijk van de noden van de slachtoffers. Het controlebureau in Brussel betaalt de geldsommen naarmate de werken vorderen. Er is ook een derde optie voor mensen die hun woonsten zelf willen herstellen met eigen financiële middelen maar niet genoeg geld bezitten om dit te realiseren. Zij kunnen een eenmalige premie ontvangen voor schoonheid en hygiëne. In deze gevallen kunnen de huizen wederopgebouwd worden volgens eigen plannen opgericht door de lokale autoriteiten na een goedkeuring van de bouwplannen door OSB. De premie omvat gewoonlijk het verschil tussen het kapitaal van de eigenaar en de benodigde mogelijkheden om het huis te bouwen volgens de principes van de OSB. In de laatste optie is de impact van de OSB het kleinst. In de eerste twee opties grijpt de OSB in en bepalen zij het wederopbouwprogramma. Het centraal bureau, vanaf 1917 onder leiding van Alfred Minner, bepaalt in deze gevallen het verloop van de bouw, de architecten en aannemers.¹⁵³

De OSB stelt hierbij een flexibel programma op dat wordt aangepast aan de noden van de woonst en de eigenaar. Na studie van Minners oeuvre voor de OSB blijkt de organisatie effectief een combinatie van lenen en schenken te hanteren. Zo is bij hoeve in Humbeek (Grimbergen) van Minner sprake van een lening die in 1924 was afbetaald.¹⁵⁴ Voor de restauratie van de gevel van 'In de Pekton' in Mechelen werd oorspronkelijk één derde geschonken door de OSB.¹⁵⁵ En bij de pastorie in Houtem werd voorgesteld om één derde van de kosten te schenken en één derde te lenen.¹⁵⁶

Naast financiële steun bracht de *Œuvre Suisse en Belgique* 50.000 paar lederen schoenen naar België. Dit wordt beschreven in het jaarrapport van 1918 en is ook terug te vinden in het Stadsarchief in Mechelen. Ze werden verkocht aan fabrieksprijzen gaande van 13 frank voor kinderen tot 55 frank voor een paar mannenschoenen. In het jaarrapport werd vermeld dat de prijs van een paar lederen schoenen op dat moment 250 tot 300 frank per paar bedroeg. Met deze cijfers bewees de OSB zijn generositeit. Het stadsbestuur van Mechelen kreeg hiervan 2000 paar voor mannen, vrouwen en kinderen.¹⁵⁷

¹⁵³ 'Rapport sur l'activité de l'oeuvre, jusqu'à fin 1918,' 3-4.

¹⁵⁴ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online],' laatst geraadpleegd op 6 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76495>.

¹⁵⁵ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton' ', 1927, vak 72, nr. 10.

¹⁵⁶ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), 'Documenten betreffende de wederopbouw van de pastorie in Houtem (1917),' Cl. 6: 3167/12.

¹⁵⁷ 'Rapport sur l'activité de l'oeuvre, jusqu'à fin 1918,' 7;

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Verkoop van schoenen door de Oeuvre Suisse,' 1919, vak 93, nr. 23.

4.2.6. Draagvlak in België

De OSB acht vanaf het begin van hun ontstaan contacten met de Belgische overheid en met Belgische organisaties noodzakelijk. De dienst voor Buitenlandse Zaken in Zwitserland hielp met het leggen van de nodige contacten met de Belgische autoriteiten om de Oeuvre Suisse te introduceren. Om eventueel misbruik in de vraag naar financiële steun te voorkomen wil de OSB een Belgisch draagvlak. In 1917 keurt de Belgische overheid de organisatie goedkeuring en nadien sprak herhaaldelijk morele steun en sympathie uit. De werking met lokale en officiële Belgische organisaties hielp de organisatie te opereren in de moeilijke situatie van de Duitse bezetting.¹⁵⁸

De OSB doet zijn best om contacten met verschillende Belgische organisaties te leggen en overeenkomsten te sluiten. Voor de stedelijke reconstructie leggen ze contact met de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten en voor de landelijke wederopbouw met de Nationale Maatschappij voor de Verfraaiing van het Landleven. Deze organisaties werden beiden opgericht in 1913 en worden in het volgende hoofdstuk nog geduid. De OSB benadrukt dat beide organisaties erkend zijn door het Nationaal Hulp- en Voedingscomité.¹⁵⁹ Dit Brussels initiatief onder leiding van Ernest Solvay was tijdens de oorlog erg succesvol in de bevoorrading van België, ondanks weerstand van de Duitse bezetter.¹⁶⁰ Ook van de Koninklijke Commissie van Monumenten en Landschappen kregen ze het akkoord om in België aan wederopbouw te doen. De OSB stelt dat ze bovengenoemde organisaties helpen met de reconstructie van vernielde gebouwen. Ze geven dit reeds aan in de publicatie “Oeuvre Suisse” in Belgium’, dat gedateerd is op 1 januari 1918 en dus voor de nederlaag van de Duitsers.¹⁶¹

Zoals hierboven beschreven moeten slachtoffers hun leningen niet terugbetalen aan de OSB, maar aan lokale gemeenten in geval van stedelijke wederopbouw of organisaties in landelijke context. De OSB richtte zelf coöperatieven op in de landelijke context die de wederopbouw moeten organiseren. Deze bestaan uit gerenommeerde artiesten en technische experts die de Belgische autoriteiten adviseren in het organiseren van de wederopbouw en tips geven over de constructie. In de publicatie “‘Oeuvre suisse’ in Belgium’ geeft de organisatie twee voorbeelden van zo’n opgerichte coöperatieven: ‘Landelijk Leven’, ingesteld door de Landelijke afdeling in Brabant en de ‘Coöperatieve vennootschap voor leningen aan de landbouwschtoffers in de provincie Antwerpen’ opgericht samen met het Land- en Tuinbouwcomité der provincie Antwerpen. De twee voorbeelden komen niet toevallig uit de twee provincies waar de Oeuvre Suisse het meest actief was. In elke vereniging zetelde ook een Belgische afgevaardigde in naam van de Zwitserse hulporganisaties. In deze publicatie wordt gesteld dat gelijkaardige verenigingen ook in de andere provincies zullen worden opgericht. Of deze er effectief kwamen, kan worden in vraag gesteld. Volgens het jaarrapport van 1918, gepubliceerd in 1919, zijn er nog steeds maar in 2 van de toen 9 provincies in België coöperatieve organisaties opgericht en dit zijn wellicht bovengenoemde voorbeelden.¹⁶²

¹⁵⁸ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 4.

¹⁵⁹ “Oeuvre suisse” in Belgium,’ 5.

¹⁶⁰ ‘Het Nationaal Hulp- en Voedingscomité redt de bevolking,’ laatst geraadpleegd op 6 juli 2019, <https://www.boterbijdeviswo1.be/verhalen/maatschappij/het-nationaal-hulp-en-voedingscomite-redt-de-bevolking/>.

¹⁶¹ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 4-5.

¹⁶² “Oeuvre suisse” in Belgium,’ 4-5 ;

‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 4-5.

4.2.7. Receptie

Dat de OSB in België niet zonder kritieken werd ontvangen, is te zien in de briefwisseling met de stad Leuven. In een brief van 28 mei 1917 uiten enkele eigenaars hun twijfels aan de burgemeester en schepenen. Hun grootste kritiek is dat de afbetaling van de slachtoffers, die tot vijf jaar kan duren, te lang is. Het duurt volgens hen te lang tot het geld terug in handen is van de stad om nieuwe slachtoffers te helpen. Ze stellen als alternatief voor dat de stad zelf geld leent en verdeelt en met de fondsen van de OSB de interesten aan de bank afbetaalt. Ze twifelen er wel niet aan dat de OSB goede bedoelingen heeft en zijn ook erg tevreden dat de stad erkent dat er huisvestingsproblemen zijn. De kritiek is meer gericht op de methode dan het doel van de OSB.¹⁶³

Bij de Duitse bezetter werd de OSB goed ontvangen. Dit is voornamelijk te danken aan Eugen Probst en zijn steun aan de Duitse wederopbouw. Het initiatief werd vermeld in het boek '*Neue Kleinhäuser*'. Dit is een verslagboek van de Duitse wederopbouwinitiatieven, opgemaakt door de leidinggevende architect Schüller. Hij zegt hierin dat de Zwitserse organisatie een belangrijke bijdrage heeft geleverd in de wederopbouw van het beschadigde België. De huizen en boerderijen die door Belgische architecten onder leiding van Alfred Minner zijn volgens het boekje goed ontworpen. Ze zijn eigentijds en in een 'inheemse' stijl:

“Das von Schweizern gegründete Unternehmen zur Unterstützung der durch den Krieg geschädigten in Belgien hat auf dem Gebiete des Wiederaufbaues Bedeutendes geleistet; vor allen Dingen sind die von seinen belgischen Architekten unter bewährter Leitung des Architekten Minner - Brüssel entworfenen und ausgeführten Häuser und Gehöfte gut bodenständig und doch der Zeit entsprechend. (...)”¹⁶⁴

In de Belgische en buitenlandse pers wordt verder lovend gesproken over de OSB. In *Informations Belges*, de Belgische oorlogspers uitgegeven in Le Havre, krijgt het werk van de OSB een vermelding in de editie van 8 juli 1918. Ze zijn dankbaar voor de Zwitserse steun die 'la reconstruction des foyers si barbarement détruits par les Allemands' mogelijk maakt.¹⁶⁵ In *L'Indépendance Belge* van 3 oktober 1918, dus uitgegeven in de periode vlak voor de wapenstilstand, wordt ook duidelijk gemaakt dat de Zwitserse organisatie in het voordeel van België werkt. Er worden ook fragmenten uit de publicatie “Oeuvre suisse” in Belgium geciteerd.¹⁶⁶

De organisatie bleef in België ook na de oorlog in een goed daglicht staan. Dit blijkt uit een bundel telegrammen die de OSB uit Zwitserland naar de Belgische ambassade in de Verenigde Staten stuurde. Hierin staat dat koning Albert bij de opening van de Tentoonstelling over de Reconstructie van 1919 in het Egmondpaleis halt hield bij de stand van de OSB en sterk geïnteresseerd was in hun gerealiseerde reconstructies. Hij vroeg naar de oorsprong en het doel, feliciteerde de leden van het Comité en moedigde hen aan om de reconstructies verder te zetten in de Verwoeste Gewesten. Ook Koninklijk afgevaardigde in Zwitserland, Fernand Peltzer, is lovend over de OSB. Het telegram citeert Peltzer die stelt dat het (jaar-)verslag van de Oeuvre Suisse hem de grote vrijgevigheid van de Zwitsers aan de Belgen toont. Hij beweert

¹⁶³ 'Stadsarchief Leuven, 'Œuvre Suisse en Belgique,' 1509.

¹⁶⁴ Schüller, *Neue Kleinhäuser in Belgien*, 12.

¹⁶⁵ 'Sympathie suisse pour la Belgique. L'œuvre suisse en Belgique,' *Informations Belge* 746, 8 juli 1918.

¹⁶⁶ Ocatve Maus, 'L' Œuvre Suisse en Belgique,' *L'indépendance*, 3 oktober 1918, 3.

ook dat de organisatie bijdraagt aan het versterken van de relaties tussen beiden landen en ook een herinnering en verderzetting is van de Zwitserse hulp tijdens de oorlog.¹⁶⁷

In een artikel in De Standaard van Edward Léonard op 24 oktober 1919 wordt opnieuw lovend gesproken over de OSB. Het is een artikel in kader van de Tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel in 1919 waar de OSB vertegenwoordigd was. Léonard schrijft:

“Dank zij den steun van het “ *Œuvre Suisse en Belgique* ” konden, in moeilijke omstandigheden verschillende woningen en hoeven in uitstekende voorwaarden weder opgebouwd worden, door meestal jongere bouwmeesters die er gelegenheid vonden hun opvattingen en tot uiting te brengen. (sic)”¹⁶⁸

4.2.8. Actieve regio en realisaties

De *Œuvre Suisse en Belgique* is voornamelijk actief in de provincies Brabant en Antwerpen. Deze regio werd zwaar getroffen bij de aanvang van de oorlog door de invallende Duitsers als het terugtrekkend Belgisch leger. Maar nadien bevond deze streek zich buiten gevechtsgebied en kon tijdens de oorlog de wederopbouw hier al starten.

Het jaarrapport van 1918, dus uitgegeven na de oorlog, spreekt over 56 gerealiseerde huizen en een som van 430.082 frank. De publicatie omvat een lijst met de verdeling van de realisaties per stad en provincie (zie afbeelding 19). Het valt op dat de meeste realisaties zich in Brabant bevinden, met Antwerpen op de tweede plaats. Volgens de publicatie vonden ook de meeste verwoestingen plaats in deze twee provincies, naast West- en Oost-Vlaanderen. Dat hun 56 realisaties slechts een topje van de grote verwoestingen dekt, beseft de organisatie zelf ook. In hun jaarrapport halen ze cijfers aan voor de provincie Antwerpen uit het “*Rapport général sur les travaux de la Section agricole provinciale du Comité national de secours et d'alimentation de la Province d'Anvers.*” Volgens dit rapport zijn er in de provincie Antwerpen alleen 4999 huizen beschadigd waarvan er 976 ernstig verwoest zijn.¹⁶⁹

In het besluit van het jaarrapport uit 1919 vraagt de OSB voor meer middelen omdat in Oost- en West-Vlaanderen de wederopbouw nog niet is kunnen starten sinds de wapenstilstand. De OSB lijkt dus gedreven om zijn opdracht verder te verspreiden naar Vlaanderen.¹⁷⁰ Echter in de Inventaris staat slechts één woonst in West-Vlaanderen, in Roeselare.¹⁷¹ In het jaarrapport staat dat de organisatie reconstructies voorbereidt in Dinant, Tamines, Wezet, Dendermonde en Brugge.¹⁷²

Dat de ambities van de OSB groot waren, is uit bovenstaande duidelijk. Het is echter moeilijk een concreet getal op de realisaties te plakken aangezien er geen lijst met de realisaties van de OSB bestaat. Het jaarrapport, gedateerd op 1 januari 1919, vermeldt 56 realisaties. Zoals in volgend onderdeel wordt besproken, stopt de OSB met zijn werking in de zomer van 1920. Wellicht zijn er nog heel wat woningen gerealiseerd tussen deze publicatie en de stopzetting.

¹⁶⁷ Algemeen Rijksarchief, T521, nr. 214.

¹⁶⁸ Léonard, ‘De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel,’ 1.

¹⁶⁹ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 5-6.

¹⁷⁰ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 6.

¹⁷¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuizen ontworpen door R. Doom en J. Vermeersch [online], laatst geraadpleegd op 17 juni 2019, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/23920>.

¹⁷² ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 6.

In de Inventaris van het Agentschap Onroerend Erfgoed worden 24 realisaties aan de OSB toegeschreven. Deze zijn uit Eppegem, Grimbergen, Leuven, Lier, Nijlen, Sint-Katelijne-Waver, Tremolo en Zemst. Uitzonderlijk bevindt er zich ook een woonst in Roeselare.¹⁷³ Deze streek rond de steden Mechelen, Antwerpen, Vilvoorde en Leuven zijn gebieden die het zwaar te verduren kregen bij de inval van de Duitsers.

6

ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE

Les 56 maisons se répartissent comme suit :

	Prov. de	
Aerschot	Brabant	1
Anvers	Anvers	1
Beuken	Brabant	2
Boortmeerbeek	Brabant	5
Bornhem	Anvers	4
Capelle-aux-Bois	Brabant	1
Emblehem	Anvers	1
Eppegem	Brabant	1
Gilly	Hainaut	1
Gobertange	Hainaut	2
Haeckendover	Brabant	1
Houthem	Brabant	1
Humbeek	Brabant	4
Kessel lez Anvers	Anvers	2
Lierre	Anvers	7
Louvain	Brabant	7
Lodelinsart	Hainaut	1
Lummen	Limbourg	2
Mariekerke lez Anvers	Anvers	1
Malines	Anvers	5
Overhospn	Brabant	1
Schelle	Anvers	1
Tirlemont	Brabant	1
Tremeloo	Brabant	1
Wavre Ste-Catherine	Anvers	3
Weerde	Brabant	1

En outre, l'Œuvre a contribué aux frais de restauration de **2 Eglises**, à **Heyndone** et **Waelhem**, dans la Province d'Anvers. Des reconstructions à **Dinant**, **Tamines**, **Visé**, **Termonde** et **Bruges** sont en préparation.

La majorité des habitations détruites en Belgique (outre le territoire flamand) se trouvent dans la Province d'Anvers et le Brabant. C'est donc là aussi que s'érigent la plupart des constructions subventionnées par l'O. S. B. D'après le « Rapport général sur les travaux de

Afbeelding 19: Verdeling van de 56 realisatie uit het jaarrapport van 1918.
Bron: 'Rapport sur l'activité de L'oeuvre, jusqu'à fin 1918', (Genève : Société Générale d'imprimerie, 1919), 6.

¹⁷³ 'Œuvre Suisse en Belgique,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019,
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/10110>.

Johan Van den Mooter wees er in zijn thesis over Duitse Wederopbouw reeds op dat de OSB in dezelfde streek bouwt als de Duitse wederopbouw. Hij merkte op dat de huizen van de Duitse wederopbouw soms wel erg dicht bij de Zwitserse staan, zoals in Eppegem, Zemst, Grimberg, Lier en Humbeek.¹⁷⁴

Het aandeel van de OSB in de Belgische wederopbouw moet genuanceerd worden. De verwoestingen van de oorlog waren immens. In 1919 werd het aantal vernielde woonsten geschat op 75 000. Maar tijdens de wederopbouw zal dit getal opgetrokken worden naar een schatting van 100 000 vernielde woonsten, waarvan 65 000 gelegen in West-Vlaanderen.¹⁷⁵ De 56 woonsten waar de OSB in 1919 mee uitpakt, dekken maar een minimaal deel van de verwoestingen in België.

4.2.9. Amerikaanse ambitie en stopzetting

In het begin van 1920 is de OSB nog niet van plan hun activiteiten te staken. De organisatie wou zelfs in de Verenigde Staten een bureau oprichten. De organisatie heeft daarvoor meer financiële middelen nodig en beslist daarom een commissie op te richten in de Verenigde Staten. De Zwitserse ambassadeur, M. Peter, heeft bij zijn vertrek naar de VS beloofd om de OSB daar te promoten. In een brief van 15 januari 1920 aan de Belgische ambassadeur in de VS vraagt de OSB tevens het Amerikaans bureau van de wederopbouworganisatie te promoten. De vraag wordt gestaafd met enkele positieve beoordelingen van belangrijke figuren zoals de Belgische vorst, de Belgische ambassadeur in Zwitserland en de Zwitserse delegatie in België. Dit ter bewijs dat de Belgische overheid zijn goedkeuring geeft over de OSB. De Belgische ambassadeur bevestigt in een brief van 5 februari dat hij deze taak met plezier op zich wil nemen. Minister van Buitenlandse Zaken, Paul Hymans schrijft op 10 februari dat ook hij geen graten ziet in het Amerikaanse bureau.

“J’ ai donc cru devoir accepter de donner mon patronage à cette oeuvre. Je n’ai pas cru que les activités de « l’Oeuvre Suisse » aux Etats-Unis puissent aller à l’encontre de l’interdiction que nous observons fidèlement de ne plus lancer d’appels à la charité aux Etats-Unis. En effet, cette oeuvre ne sera pas une oeuvre belge et les personnes qui sont occuperont seront presque exclusivement des Suisses fixés en Amérique.”¹⁷⁶

Er blijkt dus een verbod te zijn op liefdadigheid uit de Verenigde Staten. Maar omdat de organisatie niet Belgisch is en er voornamelijk Zwitsers die in Amerika resideren aangesproken zullen worden, gaat deze vraag niet in tegen het opgelegde verbod. De secretaris van de OSB, mevrouw Moulin, zal in het voorjaar naar de Verenigde Staten trekken om het Amerikaanse filiaal van de organisatie te stichten.¹⁷⁷

Het is echter graaf Louis d’Ursel die in april 1920 roet in het eten gooit. Hij erkent dat de OSB veel goed heeft gedaan maar wijst de Belgische ambassadeur in Washington op twee *germanophiles* in de organisatie, waarvan één een boek schreef *dont certaines allégations ont été qualifiées par M. Peltzer d’odieuses calomnies contre la Belgique*.¹⁷⁸ Dit gaat wellicht over

¹⁷⁴ Van den Mooter, “Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,” 85

¹⁷⁵ Noodwoningen opgericht na de Eerste Wereldoorlog <https://inventaris.onroerendergoed.be/themas/39>

¹⁷⁶ Algemeen Rijksarchief, T521, nr. 214.

¹⁷⁷ Algemeen Rijksarchief, T521, nr. 214.

¹⁷⁸ ‘waarvan enkele beweringen als vijandelijke laster werden beschouwd tegen België door Pelter (Belgisch ambassadeur in Zwitserland)’, (eigen vertaling).

het boek *'Belgien, Eindrücke eines neutralen'* van Probst. De andere germanofiel is niet duidelijk. Fernand Peltzer, Belgisch ambassadeur in Zwitserland, vult dit aan in een brief van 15 mei 1920 aan de Belgische ambassadeur in Washington. Hij erkent goede diensten die de organisatie deed voor België maar oordeelt dat de organisatie een beetje te commercieel is. Hij beargumenteert dat het bezoek van mevrouw Moulin in de VS een bewijs is dat de wederopbouworganisatie niet twijfelt om grote uitgaven te doen. Hij wijst er ook op dat de organisatie eerder een combinatie is van een onderneming en liefdadigheid en dat er beter een oogje in het zeil wordt gehouden. Hij stelt wel dat de OSB niet altijd zo was maar er al in 1918 een naar voorval was met een vertegenwoordiger van een schoenenfabriek.

“C'est sous le couvert d' « Oeuvre Suisse » qu'un agent d'une maison de chaussures a pu se rendre à cette époque en Belgique. Je n'ai pas lui refuser le visa, étant donné les auspices sous lesquels il se présentait, mais la manière d'agir de l' « Oeuvre Suisse » dans cette affaire n'a pas laissé de me toucher peu agréablement.”¹⁷⁹

Wellicht had dit geval iets te maken met de 50 000 paar schoenen die door de OSB in 1918 naar België werden gebracht en verkocht werden aan fabrieksprijzen. Daarnaast wijst Peltzer op de politieke oriëntatie van de organisatie. Baron de Montenach is volgens Peltzer geallieerd met Franse families en is *ententophile enthousiaste*. Deze term verwijst naar de entente cordiale, het verdrag tussen het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk die de basis vormde voor de Triple Entente. Hij bevestigt het feit dat de organisatie niet Duitsgezind was en politiek de kant van de geallieerden kiest. Tenslotte bevestigt hij dat de auteur van 'hatelijke' boek ontslagen is.¹⁸⁰

Het Amerikaans bureau komt er uiteindelijk niet. Uit een brief van mevrouw Moulin van 21 juni 1920 valt af te leiden dat de Belgische ambassade de activiteit in de Verenigde Staten niet meer goedkeurt. Ze uit alvast haar ongenoegen aangezien de OSB reeds kosten maakte om dit bureau op te zetten, dit allemaal om België te steunen. Een diplomaat uit New York, P. Mali, antwoordt haar op 26 juni 1920 dat het om een algemene maatregel gaat waarin beslist werd liefdadigheid voor België niet meer te steunen.¹⁸¹

In het voorjaar van 1920 begint er een oppositie de groeien tegen de OSB. Ondertussen is de Belgische wederopbouw al in volle actie. Uiteindelijk komt er in juni 1920 een einde aan het Zwitsers wederopbouwinitiatief. In een brief van Alfred Minner aan de burgemeester en schepenen van de stad Leuven verklaart hij de situatie aan het stadsbestuur. Het is de minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans die vanaf mei-juni 1920 buitenlandse geldelijke collectes voor hulp en liefdadigheid in België verbiedt. Met die reden heeft het uitvoerend comité van de OSB in Zwitserland besloten de organisatie abrupt stop te zetten vanaf 10 juni 1920. Aan de Belgische afgevaardigde Alfred Minner werd gevraagd de lopende activiteiten verder te zetten. De organisatie was namelijk nog bezig met het reconstrueren van een groot aantal woonsten en heeft de taak deze nog af te werken, ondanks dat hun fondsen op dat moment geblokkeerd zijn. De OSB dreigt namelijk grote boetes en rechtszaken op te lopen wegens het niet uitvoeren van formele beloftes. Bijgevolg moeten ze vragen de terugbetalingen van de geholpen

¹⁷⁹ Algemeen Rijksarchief, T521, nr. 214.

¹⁸⁰ Algemeen Rijksarchief, T521, nr. 214.

¹⁸¹ Algemeen Rijksarchief, T521, nr. 214.

slachtoffers naar de OSB te storten, in plaats van naar de gemeente of een coöperatief, om hun werking te kunnen verderzetten.¹⁸²

Ook in Lier wordt gevraagd de terugbetaling van de geleende kapitalen naar de OSB te storten. In de briefwisseling wordt Leuven aangehaald als voorbeeld waar men alles vlot heeft terugbetaald.¹⁸³

4.2.10. Evaluatie en vergelijking met Duitse wederopbouw

Het Zwitsers fonds neemt een ambigue maar unieke positie in, in de wederopbouw van België. Het initiatief wordt goed ontvangen bij de Duitse bezetter, maar verschijnt ook in publicaties van de Belgische regering in ballingschap en wordt later ook door het bevrijde België geprezen.

Er zijn enkele verschillen en gelijkenissen tussen de organisatie van Duitse wederopbouw en de organisatie van de OSB. Johan van den Mooter formuleerde deze al eerder in zijn thesis over Duitse wederopbouw. In de eerste plaats werkt de OSB met Belgische architecten die de slachtoffers zelf mochten kiezen. Bij de Duitsers heerste er eerder een wantrouwen ten opzicht van Belgische architecten. Ze twijfelen aan de kwaliteit van de Belgische architecten en nemen uiteindelijk zelf het initiatief tot wederopbouw.¹⁸⁴ Daarnaast hadden de Zwitsers meer financiële middelen voorhanden. Deze huizen zijn bijgevolg groter en rijker in materiaal en decoratie dan de Duitse woningen. Door verplichtte bouwadviezen te koppelen aan de financiële hulpmiddelen, kan de Zwitserse organisatie de realisaties beter controleren.

Er zijn ook enkele gelijkenissen tussen de Duitse en Zwitserse wederopbouw. Opvallend is dat beiden erg actief waren in de provincies Antwerpen en Brabant. Het ging zelfs zo ver dat in een en dezelfde straat Duitse realisaties staan als woningen van OSB. Dit is het geval in de Brusselsesteenweg in Eppegem en de Boomlaarstraat in Lier.¹⁸⁵

Van den Mooter stelde al eerder de neutraliteit van de organisatie in vraag. Het initiatief start de wederopbouw in bezet België en dus op Duitse grond. Daarnaast zijn de realisaties van de OSB erg dicht gelegen bij de Duitse wederopbouw. Tenslotte is ook initiatiefnemer Eugen Probst allesbehalve neutraal. Zeker in de begindagen van de organisatie, waar de banden met de Duitse wederopbouw erg duidelijk zijn, valt de neutraliteit dus in vraag te stellen.

Probst werd afgerekend op zijn Duitsgezinde publicatie, moet in 1917 België verlaten en wordt in 1919 bovendien ontslagen uit de OSB. De organisatie lijkt dus, zeker na de oorlog, duidelijk de Belgische kant te kiezen. Maar ook eerder deden ze inspanningen om een draagvlak te vinden in België en samen te werken met Belgische instellingen. Door samen te werken met de KCML, VBSG, het Nationaal Hulp- en Voedingscomiteit en de Nationale Maatschappij voor de Verfraaiing van het Landleven geeft de OSB aan belang te hechten aan erkenning van enkele belangrijke, Belgische instellingen.

Dat er ook heel wat Belgische architecten besloten samen te werken met de OSB, onderbouwt de these dat de organisatie in België graag gezien werd. Dit is ook af te leiden uit krantenartikelen die dateren van voor de wapenstilstand.

¹⁸² Stadsarchief Leuven, 'Œuvre Suisse en Belgique,' 1509.

¹⁸³ Lieven Vriens, 'De wederopbouw van Lier na W.O.I,' Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1982, 4.16

¹⁸⁴ Van den Mooter, "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog," 21.

¹⁸⁵ Van den Mooter, "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog," 85-86.

Tenslotte zegt de OSB zelf dat ze de wil van de Duitse bezetter niet volgen:

Cette oeuvre n'a jamais poussé à la reconstruction en masse des maisons détruites dans le sens désiré par l'occupant. Elle a simplement aidé ces commissions à réaliser quelques projets isolés. Elle n'a accordé de subsides que pour les constructions dont les plans avaient été approuvés par des Comités belges.¹⁸⁶

¹⁸⁶ Algemeen Rijksarchief, T521, nr. 214.

HOOFDSTUK 5

Minner en de Zwitserse wederopbouw:
de architectuur van de
Œuvre Suisse en Belgique

Alvorens in te gaan op de architectuur van Zwitserse Wederopbouworganisatie, de *Œuvre Suisse en Belgique* (verder afgekort als OSB), zal eerst de context aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog worden geschetst. Hierbij gaat de aandacht naar het regionalisme omdat de *Œuvre Suisse en Belgique* een wederopbouw in deze stijl aanraadt. Het regionalisme is sterk aanwezig net voor het uitbreken van de oorlog en is tekenend voor het verloop van de wederopbouw, dus past in de tijdsgeest. Er wordt aangetoond dat het regionalisme geen naïeve terugkeer naar een oude architectuur is. Dit wordt gevolgd door een evaluatie van het regionalisme in België en in Zwitserland.

In het tweede deel van dit hoofdstuk volgt een architecturale beschrijving van de gerealiseerde gebouwen van de OSB. De focus ligt op enkele vormelijke elementen die worden getoetst aan het regionalisme. De beschrijving is gebaseerd op de woonsten die terug te vinden zijn in de twee publicaties van de OSB. In hun publicatie “*Oeuvre Suisse in Belgium*” voegt de OSB acht tekeningen van reeds gerealiseerde woonsten toe. In het jaarrapport van 1918 staan foto’s van negen huizen. Deze lijst wordt aangevuld met de gekende OSB-woonsten in de Inventaris Onroerend Erfgoed, Irismonument en *L’Inventaire du patrimoine culturel immobilier de Wallonie*.¹⁸⁷ Het hoofdstuk eindigt met een beschrijving van Minners realisaties voor de OSB

5.1. Het regionalisme

Het onderzoek naar regionalisme in de architectuur, beeldende kunsten of literatuur is echter nog beperkt. Dit komt voornamelijk door de dominante positie van avant-garde en vernieuwing in onderzoek. De focus ligt frequent op modernisme, waarvan het regionalisme als tegenhanger wordt gezien. Echter, beide fenomenen zijn met elkaar verbonden in die zin dat regionalisme kan gezien worden als een uiting van moderniteit.¹⁸⁸

5.1.1. Definitie en oorsprong

Het regionalisme is een manier van zijn, denken en voelen dat eigen is aan de inwoners van een bepaalde regio.¹⁸⁹ De ‘mind-set’ gaat gepaard met een voorliefde voor tradities en eigenheid van een bepaalde regio en heeft dikwijls als doel dit te conserveren. De focus op het regionale en eigene van een gebied staat in contrast met het universele denken, het uniforme en industrialisatie. Er wordt getracht terug een connectie te maken met het regionale als een reactie op de vervreemding die de industrialisatie met zich meebrengt.¹⁹⁰

Het regionalisme vindt zijn oorsprong in en is een reactie op de 19de eeuw. De term ‘regionalisme’ zou zijn uitgevonden door een ongekennde Provençaalse poëet in 1874 en is voor het eerst gepubliceerd in 1892 door de Franse literaire vereniging, de ‘Félibrige’.¹⁹¹

¹⁸⁷ De genoemde woonsten zijn terug te vinden per architect in bijlage II.

¹⁸⁸ Linda Van Santvoort, Jan De Maeyer en Tom Verschaffel, “Introduction,” in *Sources of regionalism in the nineteenth century: architecture, art and literature*, reds. Linda Van Santvoort, Jan De Maeyer, en Tom Verschaffel, (Leuven: Leuven University Press, 2008), 7–9.

¹⁸⁹ Oda Van de Castyne, *Le régionalisme en Architecture*, (Brussel: Van Campenhout, n.d.), 1.

¹⁹⁰ Linda Van Santvoort, “Back to nature’: from cottage to farmstead,” in *Sources of regionalism in the nineteenth century: architecture, art and literature*, reds. Linda Van Santvoort, Jan De Maeyer, en Tom Verschaffel, (Leuven: Leuven University Press, 2008), 101.

¹⁹¹ Vigato, *L’architecture régionaliste*, 19.

Deze 19de eeuw wordt gekenmerkt door vele stijlen en stromingen als eclectisme, historicisme en de neo-stijlen. In een architectuur die ornamenten uit de volledige architectuurgeschiedenis combineert gaan orde en harmonie verloren. De regionale architectuur geeft een rationeel antwoord op dit pluralisme vanuit een opkomende belang van de ‘genus loci’.¹⁹² Oda Van de Casteyne onderscheidt drie factoren waaraan de regionale bouwkunst is onderworpen: het lokaal klimaat, de regionale bodemsamenstelling en de levensstijl van de bevolking. Elke rationele architectuur zou hier rekening mee moeten houden. Daarnaast versterkt het gebruik van lokaal materiaal het regionaal karakter en bepaalt het materiaal ook de decoratieve mogelijkheden.¹⁹³

De regionalistische architectuur ontwikkelde zich in Europa tussen 1880 en 1940 in een complexe culturele context. Tijdens de 19de eeuw was er heel wat interesse voor het publieke leven en de landelijke beschavingen. Tegelijk met de opkomst van het regionalisme veranderde de publieke smaak en ontwikkelde zich ook nieuwe wetenschappelijke disciplines als etnografie en geografie. Het is in deze cultureel-sociale achtergrond dat de regionalistische beweging ontstond. Catherine Bertho-Lavenier onderscheidt een regionalistisch bewustzijn van de meer politieke, regionalistische beweging. Onder de laatste horen het ‘Frans regionalisme’ in België en de ‘*Heimatschutz*’ in Duitstalige gebieden waaronder Zwitserland thuis. De regionalistische beweging zet in op het bewaren van traditionele elementen en het propageren van een traditionele bouwcultuur in de huidige samenleving.¹⁹⁴

De 19de eeuw is een periode waarin vele nieuwe natiestaten op zoek zijn naar hun identiteit en eigenheid en architectuur speelt hierin een belangrijke rol. Er is ook een zekere link tussen nationale en regionale architectuur. Nationale architectuur is eveneens een uitdrukking van de eigenheid van een gebied, in dit geval een natie. De bouwkunst symboliseert het land en tracht het volk hiermee te verenigen. De uitheemse stijlen van vroegere overheersers moeten inboeten voor een eigen, vernaculaire bouwstijl. Architecten kijken hiervoor naar het verleden van het land, dikwijls een belangrijke periode in de geschiedenis van het gebied, om de architectuur symbolische waarde te geven.¹⁹⁵

Het regionalisme is zowel op het platteland als in de stad terug te vinden. Toch ligt in de literatuur dikwijls de nadruk op het rurale. Het platteland veranderde in de 19de eeuw sterk door de urbanisatie en de industrialisatie. Het regionalisme was daar sterk aanwezig als een reactie op het vermoedelijke verlies van waarden en tradities.¹⁹⁶ De landelijke architectuur is het toonbeeld van regionalisme. De woonsten zijn goed geïntegreerd in hun omgeving en aangepast aan het landschap en klimaat.¹⁹⁷ Echter, tijdens de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog zal het regionalisme ook in de steden terug te vinden zijn. Hier keert men terug

¹⁹² Vigato, *L'architecture régionaliste*, 14–15.

¹⁹³ Van de Casteyne, *Le régionalisme en Architecture*, 1–3.

¹⁹⁴ Catherine Bertho-Lavenier, “L’idée régionaliste : naissance et développement,” in *Le régionalisme, architecture, et identité*, reds. François Loyer en Bernard Toulhier, (Paris: Monum : Éditions du Patrimoine, 2001), 28–29.

¹⁹⁵ Vincent B. Canizaro, red., *Architectural regionalism: collected writings on place, identity, modernity, and tradition* (New York: Princeton Architectural Press, 2007), 61. Uit ‘regionalism and nationalism in architecture’ door Harwell Hamilton Harris.

¹⁹⁶ Van Santvoort, “Back to nature’: from cottage to farmstead,” 101.

¹⁹⁷ Jean-Claude Vigato, “Between Progress and Tradition. The regionalist Debate in France,” in *Regionalism and modernity: architecture in Western Europe, 1915-1940*, reds. Leen Meganck, Linda van Santvoort, en Jan de Maeyer, (Leuven: Leuven University Press, 2013), 16.

naar de stijl van gildehuizen en stadhuizen uit de bloeiperiode van de stad. Ook ‘Oud Vlaanderen’ op de Wereldtentoonstelling in Gent in 1913 (zie infra) kan worden gezien als een uiting van stedelijk regionalisme.¹⁹⁸

Het regionalisme wordt gemakkelijk als opponent van moderniteit gezien. Dit is echter een foutieve opvatting, ontstaan in de periode van de wederopbouw. Het is namelijk een moderne beweging, gesteund en geïnspireerd op de Engelse *Arts & Crafts*. De principes als puurheid, eerlijkheid en rationaliteit zijn tekenend voor het regionalisme. Zeker dit laatste, de rationaliteit, is bij het modernisme een belangrijke pijler. Het regionalisme promoot net als het modernisme een logische bouwen. Het is daarom wenselijk het regionalisme als een facet van het modernisme te beschouwen.¹⁹⁹

5.1.2. Het regionalisme: een internationale beweging

In Groot-Brittannië zijn Auguste-Charles Pugin en zijn zoon Augustus Welby Northmore Pugin belangrijke spelers in het begin van de 19de in het ontwikkelen van het regionalisme. Pugin stelt zich in 1841 al de vraag waarom men Italiaanse villa’s zou bouwen in Engeland, aangezien het klimaat erg verschillend is.²⁰⁰ De ideeën van Pugin, die later hun invloed zullen hebben op de Arts en Crafts-beweging, liggen ook aan de basis van het regionalisme. Volgens Pugins ‘*true principles*’ moet alles in functie staan van de geschiktheid van de constructie en de bestemming. Dit principe is belangrijker dan de stijl. De architectuur moet eerlijk zijn, alle onnodige elementen voor de constructie moeten achterwege gelaten worden en de decoratieve elementen moeten in overeenstemming met de woonst zijn. Het gebouw moet op een logische en eerlijke wijze tot stand worden gebracht. Volgens Pugin heeft elke provincie een eigen school met eigen bouwstijl. Hiermee legt hij de basis voor het regionalisme 50 jaar voor de opkomst van het regionalistisch bouwen in Europa.²⁰¹

De volgende generatie architecten bouwen verder op Pugins ideeën en ontwikkelen een ‘archeologische architectuur’. Met eerder een etnologische dan stilistische blik leggen ze een sfeer in hun bouwwerken dat een ‘déjà vu gevoel’ opwekt. Stilistisch zijn er twee tendensen te onderscheiden. Op het platteland is de *Old English Style* erg populair, waarvan Red House van Webb het bekendste voorbeeld is. Het is gebaseerd op de gotiek uit de periode van de Tudors en heeft als doel de sfeer van het oude Engeland op te wekken. Deze stijl bouwt sterk voort op de traditie van de bestaande rurale architectuur. Vanuit deze voorliefde voor het vernaculaire en het rurale ontwikkelde zich ook de Britse voorliefde voor de tuinsteden. In de stedelijke omgeving is de Queen Ann Style de nieuwe vormtaal. Het is een hybride stijl die verschillende invloeden combineert. Echter, op het einde van de 19de eeuw is er in Groot-Brittannië nog geen echt regionalisme te herkennen. De stilistische ontwikkelingen vinden

¹⁹⁸ Evert Vandeweghe, “Municipal Imagery and Regionalist Architecture in the Aftermath of the First World War. Branches of the National Bank of Belgium in Flanders,” in *Regionalism and modernity: architecture in Western Europe, 1915-1940*, reds. Leen Meganck, Linda van Santvoort, en Jan de Maeyer, (Leuven: Leuven University Press, 2013), 111-113.

¹⁹⁹ Van Santvoort, De Maeyer en Verschaffel, “Introduction,” 8–9.

²⁰⁰ Vigato, *L’architecture régionaliste*, 13–14.

²⁰¹ Hélène Guéné, “Grande-Bretagne : du cottage pittoresque aux cités-jardins,” in *Le régionalisme, architecture, et identité*, reds. François Loyer en Bernard Toulhier, (Paris: Monum : Éditions du Patrimoine, 2001), 136–37.

vooral plaats op nationaal niveau met een differentiatie tussen landelijke en stedelijke stijl. Regionaal zijn er weinig verschillen.²⁰²

In Frankrijk volgt Eugène Viollet-le-Duc dezelfde gedachtegang als Pugin. Hij bouwt hierop verder en stelt dat elk klimaat en elke omgeving een specifieke architectuur heeft. Volgens Viollet-le-Duc is de Romeinse architectuur tijdens de vroege middeleeuwen opgesplitst in verschillende provinciale scholen. Aan zijn studenten raadt hij ook aan naar de lokale materialen te kijken en deze ook te gebruiken. Hij formuleert hiermee een van de pijlers van het regionalisme. In tegenstelling tot Groot-Brittannië zijn er in Frankrijk meer regionale verschillende te merken.²⁰³²⁰⁴

Duitsland is in de 19de eeuw nog een jonge natie op zoek naar identiteit. Het land voelt de industrialisatie sterk aan en al snel groeit bezorgdheid om hun cultuur en natuur. Ernst Rudorff is de man die voor het eerst de term '*Heimatschutz*' in de mond nam. Dit principe staat voor bezorgdheid en bescherming van de *Heimat*, dat kan worden vertaald als de leefomgeving. In Duitsland is de term te situeren in het romantisch nationalisme. In de praktijk wordt de term geassocieerd met etnografie, folklore, monumenten- en landschapszorg, tradities, regionale identiteit, ... De regionalistische architectuur kan worden thuisgebracht onder deze term. Regionalistische architecten kopiëren niet louter oude vormen maar houden ze levendig door nieuwe dynamieken te creëren. Nieuwe technieken worden niet uitgesloten. Verschillende architecten in de tweede helft van de 19de eeuw willen een traditionele architectuur reconstrueren. Over de stilistische uitvoering hiervan komen ze echter niet overeen. Het idee is dat bouwwerken moeten overeenstemmen en integreren in de omgeving. Dit kan door middel van materiaal, constructie, raamtypologie, ... Het is vooral in de wederopbouw tijdens en na WOI dat het architecturale aspect van de '*Heimatschutz*' tot uitvoering komt.²⁰⁵ De '*Heimatschutz*' in de context van de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog wordt hieronder verder besproken.

5.2. Regionalisme in België

5.2.1. De 19de eeuw

Anne van Loo stelt dat in België het regionalisme ontstaat als reactie op het Franse academisme. België is als jonge natiestaat in de 19de eeuw op zoek naar een eigen architectuur en wil zich afkeren van het dominante classicisme. Langs de ene kant oefent Pugin invloed uit in België en stimuleert dit de ontwikkeling van de neo-gotiek. Deze stijl wordt gezien als een terugkeer naar een (idealistisch) middeleeuws ideaal. Het ontstaan van de Sint-Lukasscholen is hier ook een bijproduct van. Langs de andere kant wordt ook de Neo-Vlaamse-Renaissance een typische bouwstijl in 19de-eeuwse België. De renaissance van de Zuidelijke Nederlanden werd 'herontdekt' en uitgewerkt door onder andere architect Hendrik Beyaert. In een artikel in *L'Emulation* van 1879 wordt dit zelfs de nationale stijl genoemd.²⁰⁶ Charles Buls schrijft in 1893 in '*Esthetique des villes*' dat de bouwstijl van de gebouwen is uitgezuiverd. De nationale

²⁰² Guéné, "Grande-Bretagne : du cottage pittoresque aux cités-jardins," 137–38.

²⁰³ Vigato, *L'architecture*, 15–16.

²⁰⁴igato, "Between Progress and Tradition," 15.

²⁰⁵ Anne-Marie Châtelet, "Allemagne: réforme et tradition," in *Le régionalisme, architecture, et identité*, reds. François Loyer en Bernard Toulhier, (Paris: Monum : Éditions du Patrimoine, 2001), 148–51.

²⁰⁶ Anne Van Loo, "Belgique: contre la 'Francisation' de la culture," in *Le régionalisme, architecture, et identité*, reds. François Loyer en Bernard Toulhier, (Paris: Monum : Éditions du Patrimoine, 2001), 126–127.

tijdsgeest heeft zijn weg teruggevonden in de architectuur, net zoals in de rest van Europa, en uit zich hier in de kenmerken van de Vlaamse renaissance.²⁰⁷

De keuze voor een neostijl was in België en Nederland eerder een ideologische dan streekgebonden keuze. Dit schrijft ook Charles Buls in *'Esthétique des villes'*. De keuze voor Neo-Vlaamse-renaissance drukte een liberaal, humanistisch levensideaal uit en verwijst naar de glansrijke periode van de 15de en 16de eeuw. Deze stijl is erg populair in stedelijk milieu bij de zogenaamde bourgeoisie. Het werd gezien als een uitdrukking van vooruitgangsgeloof. De katholieken kozen voor de neogotiek van de Sint-Lukasbeweging. De keuze voor deze stijl is christelijk-iconologische bepaald en de katholieke elites zagen de neogotiek als een veruitwendiging van hun idealen. Deze dualiteit moet worden gesitueerd in een bredere politieke discussie in deze periode rond de invloed van de Kerk in het jonge, liberale België.²⁰⁸ In de 19de eeuw is er in België nog een echt regionalisme aanwezig.

5.2.2. Regionalisme aan de vooravond van WO I in België

In het begin van de 20ste eeuw zorgen enkele initiatieven voor de ontwikkeling van een regionalistisch discours in België. De industrialisatie tastte ook in België het landschap aan. Als gevolg ontwikkelen zich enkele organisaties met als doel het behoud en herstel van het natuurschoon en platteland. Voor het architecturale luik wordt stevast naar het regionalisme verwezen.

In 1912 krijgt de Koninklijke Commissie voor Monumenten een afdeling landschappen en heet ze de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

Van grote invloed was de wereldtentoonstelling in 1913 in Gent. De wereldtentoonstellingen, ontstaan in de 19de eeuw, hadden als een van de hoofddoelen het volk met nieuwe, dikwijls industriële, uitvindingen in contact te brengen. In 1913 word in Gent duidelijk dat het regionalisme prominent aanwezig is in het contemporaine architectuurdiscours. Voorbeelden van het aanwezig regionalisme zijn de modeldorpen 'Oud Vlaendren' en 'Modern dorp'. Beiden zijn op verschillende wijze geïnspireerd door regionalisme. Het historisch dorp 'Oud Vlaendren' toont met een zekere wetenschappelijke correctheid bestaande of

Afbeelding 20: Catalogus van 'Oud Vlaenderen' op de Wereldtentoonstelling in 1913 in Gent.
Bron: Decavele, Johan, Georgette Caese, and J Coppens. *Gent Oud Vlaendren: Wereld-Tentoonstelling: 1913. Gent: Stad Gent. Dienst toerisme, 1983*, <https://lib.ugent.be/catalog/rug01%3A0000801965/items/000000459684>, laatst geraadpleegd op 11 juli 2019.

²⁰⁷ Charles François Gommaire Buls, *Esthétique des villes* (Brussel: Sint-Lukasarchief, 1981), 28–29.

²⁰⁸ Buls, *Esthétique des villes*, 34–36.

reconstructies van historische gebouwen. De historicistische benadering wordt aangewend vanuit een zoektocht naar de authentieke, pittoreske architectuur in Vlaanderen.²⁰⁹ Het doel is op een wetenschappelijke doch entertainende wijze de geschiedenis van de architectuur in Vlaanderen te tonen.²¹⁰ Het 'Modern Dorp' is een didactische project dat tracht op een logische en aantrekkelijke wijze moderne landbouw te tonen. De richtlijnen van Paul de Vuyst schikken het geheel binnen een regionale stijl.²¹¹ Het 'Modern Dorp' is praktischer van aard maar inspireert zich voornamelijk op lokale tradities. Strikt regionalistisch is het echter niet omdat verschillende regionale stijlen van binnen en buiten Vlaanderen gecombineerd worden. Er kan worden besloten dat beide projecten van de wereldtentoonstelling geïnspireerd waren door regionalisme en duidelijke enkele kenmerken van de beweging inhouden.²¹²

In de context van de wereldtentoonstelling van 1913 in Gent vond het '*Premier congrès international et exposition comparée des villes*' plaats, georganiseerd door de '*Union internationale des villes*'. Leidende krachten waren onder andere Emile Vinck en Paul Otelet. Verschillende leden van de KCML leveren hun bijdrage aan het congres. Voorzitter Lagasse de Locht kreeg de functie van ondervoorzitter, Paul Saintenoy zit de eerste sectie voor en Emile Vinck de tweede.²¹³ In het kader van deze tentoonstelling werd ook de Vereniging Belgische Steden en Gemeenten opgericht. De tentoonstelling focust op twee zaken; de kunst van de stedenbouw en de organisatie van de stad. De aandacht voor dit laatste aspect, de organisatie van het gemeentelijk leven, is een primeur. Het voorafgaand congres biedt de inhoud van de tentoonstelling. De centrale vraagstelling is de omgang met het sterk veranderende landschap in het begin van de 20ste eeuw. Via het congres en de tentoonstelling kunnen de verschillende deelnemers stedenbouwkundige oplossingen delen en inspiratie halen uit elkaar.²¹⁴ Paul de Vuyst, directeur voor het ministerie van Landbouw en Openbare werken, schrijft een artikel over de '*esthétique rurale*'. Hij stelt voor om het leven op het platteland te verbeteren als oplossing voor de druk op de grootsteden. Het landelijke leven moet gemakkelijk, mooier en beter worden. Hij pleit voor '*la renaissance de l'architecture régionale*' zodat gebouwen steeds op de juiste locatie staan en niet uit de toon vallen. Architecten en designers zouden zich moeten laten inspireren door de lokale architectuur, zoals men al doet in Duitsland, Zwitserland, Oostenrijk en Zweden.²¹⁵

In de nasleep van de Wereldtentoonstelling in Gent werd ook de Nationale Commissie voor de Verfraaiing van het Landelijk leven ingericht. Het algemeen doel is het verbeteren van het landleven via studie, onderzoek, onderwijs, raadgeven, tentoonstellingen, congressen, ... Per provincie wordt een comité aangesteld met soms ook een landbouw-technisch bureau. Ze rekenen vooral op geestelijken, overheden, onderwijzers en geleerden om hun werk te verspreiden. Architecturaal bouwt de organisatie verder op voorgaande tentoonstelling (Parijs in 1900, Brussel in 1910 en Gent in 1913) waar telkens landelijke modelwoningen getoond

²⁰⁹ Tim Dickel, 'Wereldtentoonstelling Gent 1913. Oud Vlaendren en Modern Dorp: schijnbare tegenpolen?' Masterproef, Universiteit Gent, 2004, 53-56

²¹⁰ Dickel, 'Wereldtentoonstelling Gent 1913. Oud Vlaendren en Modern Dorp: schijnbare tegenpolen?' 109.

²¹¹ Dickel, 'Wereldtentoonstelling Gent 1913. Oud Vlaendren en Modern Dorp: schijnbare tegenpolen?' 80.

²¹² Dickel, 'Wereldtentoonstelling Gent 1913. Oud Vlaendren en Modern Dorp: schijnbare tegenpolen?' 109-111.

²¹³ Stynen, De onvoltooid verleden tijd, 231-233.

²¹⁴ 'But et signification du congrès,' In *Premier Congrès International Et Exposition Comparée Des Villes*, (Bruxelles: Union internationale des villes, 1913), VIII-XI.

²¹⁵ M. P. De Vuyst, 'L'Esthétique Rurale', In *Premier Congrès International Et Exposition Comparée Des Villes*, (Bruxelles: Union internationale des villes, 1913), 31.

worden. Ze trachten de landbouwarchitectuur te moderniseren met respect voor de ‘genus loci’.²¹⁶ In hun ‘Handboek van landelijke maatschappijleer’ uit 1930, met studies en lessen om de verfraaiing te bewerkstelligen, staat een hoofdstuk over de landelijke esthetica. Landbouwingenieur mevr. Van Dorpe promoot het gebruiken van natuur- en kunstenschoon om de landbouwwoning te verfraaien. Ze legt ook de nadruk op rationaliteit. De woonst moet worden gebouwd van binnen naar buiten, volgens het principe ‘*form follows function*’. Stilistisch moet de woonst passen in de omgeving. Al dateert dit boek van na de oorlog, haar pleidooi bewijst dat een traditionele stijl een moderne aanpak niet uitsluit.²¹⁷

In juni 1914 verschijnt er in het tijdschrift *De Bouwgids* een artikel genaamd ‘Heemschut’, wat een vertaling van het Duits concept *Heimatschutz* lijkt te zijn. Hier wordt duidelijk dat het regionalisme en modernisme geen opponenten zijn. In het artikel wordt ‘Heemschut’ gedefinieerd als ‘liefde tot het schoone van onze oude stadsgezichten; liefde tot het verfraaien van onze steden en tot het behouden van tradities en overleveringen van stam en aard.’ In het artikel wordt de ‘Beiersche Staat’ als voorbeeld gegeven: hier worden oude monumenten van de ondergang gered alsook ‘voortreffelijke’ nieuwe gebouwen gezet door de staat. Het artikel waarschuwt echter voor pastiche-architectuur. De Heemschut mag volgens het artikel niet herleid worden tot bouwen in oude stijlen en het verdringen van nieuwe architecturale eisen. De moderne tijd met industrialisering, groeiende mobiliteit en commercialisering van de maatschappij, brengt nieuwe noden met zich mee. Als voorbeeld wordt gesteld dat de fabriek niet kan worden vormgegeven in overgeleverde stijlmotieven. De fabriek heeft namelijk eigen noden waaruit een eigen architectuur groeit. Dit is volgens de schrijver de kern van de ‘Heemschut’-beweging: via inzicht en goede smaak tot een correcte architectuur komen.²¹⁸

Voor de Eerste Wereldoorlog worden het modernisme en het regionalisme dus nog niet als twee opponenten beschouwd. Ze keren zich beiden af van de overheersende focus op uiterlijke vorm waarbij geen rekening wordt gehouden met de functie van het gebouw. Bovenstaand artikel uit *De Bouwgids* kan beschouwd worden als een reactie tegen traditionalisten en ook tegen ‘valse’ modernisten die enkel focussen op de stijl van de gevel. Dit verklaart de kern van de discussie aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog: het gaat niet over moderniteit versus regionalisme maar over het begrip ‘stijl’. Voor de modernisten (en ook regionalisten) hangt stijl onlosmakelijk samen met de functie en ruimtelijke indeling van het gebouw. In traditionele opvatting is stijl puur uiterlijk vertoon.²¹⁹

Er kan geconcludeerd worden dat regionalisme sterk aanwezig is in de periode voor de Eerste Wereldoorlog. Vooral in tentoonstellingen en publicaties ligt de nadruk op het landelijk regionalisme. Op dit moment is het regionalisme nog nauw verbonden met het modernisme.

5.2.3. Regionalisme tijdens en na de Eerste Wereldoorlog in België

Al tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt er duchtig gediscussieerd over de wederopbouw in België en hoe dit het best zou verlopen. Eugène Dhucque houdt er na zijn tocht door het front

²¹⁶ Belgische nationale commissie voor de verfraaiing van het landelijk leven, *Handboek van landelijke maatschappijleer* (Leuven: Belgische nationale commissie voor de verfraaiing van het landelijk leven, 1930), 33–34.

²¹⁷ Belgische nationale commissie voor de verfraaiing van het landelijk leven, *Handboek*, 209–210.

²¹⁸ Fr. De Mont, ‘Heemschut,’ *De Bouwgids* (1914): 99–101.

²¹⁹ Jo Celis, “De wederopbouwarchitectuur tussen inhoud en vorm,” in *Resurgam. De Belgische wederopbouw na 1914*, red. Marcel Smets, (Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985), 136–137.

een verlangen op na om de ruïnes te behouden. Deze optie werd door het volk niet geaccepteerd, zij willen graag hun stad en monumenten opnieuw heropgebouwd zien.²²⁰ Al in 1914 schrijven Lagasse de Locht, voorzitter van de KCML, en Paul Saintenoy naar aanleiding van de eerste oorlogsverwoestingen dat een wederopbouw volgens lokale architectuur aangewezen is:²²¹

“Aujourd'hui, il s'agit de reconstituer les types caractéristiques des Campines anversoise et limbourgeoise, du Brabant, du pays de Herve, de l'Ardenne, etc., etc., plutôt que d'innover, tout à fait, à la hâte et sans inspiration régionale.”²²²

In dit citaat wijzen Lagasse de Locht en Saintenoy erop dat de regionalistische stijl verschilt van provincie tot provincie. Ze erkennen hier dat er een typische Brabantse stijl bestaat.

Tijdens en na de oorlog wordt er gepubliceerd over regionale architectuur, vaak met een focus op de landelijke typologieën. Deze literatuur zal ter inspiratie dienen voor de wederopbouw. Er is een publicatie van Armand Heins, lid van de KCML, in 1915 genaamd ‘Landelijke woningen naar traditioneele Vlaamsche type’, samen met Albert Dutry, uitgegeven door het Nationaal Comité van hulp en voeding en het Bijzonder Comité voor landelijke constructies. Dutry was tevens ondervoorzitter bij de Nationale Commissie tot verfraaiing van het Landleven, tevens een organisatie waar de OSB mee samenwerkte. Dit boek toont 18de -eeuwse hoevetyologieën, voornamelijk in West- en Oost-Vlaanderen.²²³

Een groot voorvechter van wederopbouw in regionalistische architectuur was Jozef Viérin (1872 – 1949). De Kortrijkse architect is de regionalistische architect bij uitstek en was al voor de oorlog bekend om zijn regionale baksteenarchitectuur. Het Lijsternest uit 1905 voor Stijn Streuvels was bedoeld als synthese van de Vlaamse landelijke architectuur.²²⁴ In 1921 verscheen zijn boek ‘Over de landelijke woning aan de Vlaamse kust, een overzicht van hoevebouw in de West-Vlaamse kuststreek die hij voorbereid had tijdens de oorlog. Na de oorlog was hij actief als wederopbouwarchitect in de Westhoek. Samen met Huib Hoste en Jules Coomans is Viérin een kernfiguur in de wederopbouw van de Westhoek.²²⁵

Louis Cloquet schrijft in 1919 de publicatie ‘*L'architecture traditionnelle et les styles régionaux*’. Hij stelt dat nu de oorlog gedaan is en er vele woonsten heropgebouwd moeten worden, een terughoudendheid nodig is. Als er niet zorgvuldig wordt omgegaan, zou de wederopbouw kunnen uitdraaien op een esthetische ramp. Om de schoonheid van de rurale architectuur te bewaren moet er worden weerstaan aan radicale vernieuwingen en modes. Er moet trouw worden gebleven aan de lokale tradities om de toekomstige architectuur te verbinden met zijn verleden. Hij geeft hier ook typologieën per regio.²²⁶

²²⁰ Vandevorst, Dhuicque, en Stynen, *Mission Dhuicque, 1915-18/2015*, 23–24.

²²¹ Celis, “De wederopbouwarchitectuur tussen inhoud en vorm,” 131.

²²² Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, (Brussel: Imprimerie van Langhendonck, 1914), 254

²²³ Armand Heins en Albert Dutry, *Landelijke woningen naar traditioneele Vlaamsche type* (Gent: Heins, 1916).

²²⁴ Van Loo, Repertorium van de architectuur in België, 595 - 596.

²²⁵ Koen Baert en Jeroen Cornilly, *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050: architectuur in de Westhoek* (Ieper, 2009), 129.

²²⁶ Cloquet, *L'architecture traditionnelle et les styles régionaux*.

Edward Léonard publiceert heel wat over traditionele wederopbouw en landelijk bouwen. Hij publiceert in 1916 met het Antwerps Land- en Tuinbouwcomiteit “Land en dorp : aantekeningen en wenken ter overweging bij het bouwen en heropbouwen op het land”.

“Elk land ter aarde vertoont een eigen persoonlijk wezen, dat afhangt van de grond- en luchtgesteltenis, van de bouwstoffen die er voorhanden zijn en van de werkzaamheden zijner bewoners. De bouwkunst onze streek is, door de eeuwen heen, dan ook een uiting geweest van haar bijzonder wezen. ... Daarom moet den aard van onze streek in het uitzicht onze woningen bewaard blijven.” ²²⁷

In het boek ‘Bouwen in het dorp en op het land’ uit 1928 wil hij praktische voorbeelden geven van wederopbouw, gericht op aannemers en bouwers. Zijn doel is een betere en gezondere ontwikkeling van het landelijk schoon.²²⁸ Hierin geeft hij zelfs een woonst van Alfred Minner en een realisatie van architect Neutens voor de OSB als voorbeelden.²²⁹

In 1916 organiseren de ‘*Société Royale des Architectes d’Anvers*’ onder leiding van voorzitter Walter de Kyck, de kring voor bouwkunde onder voorzitter John van Beurden en de provinciale commissie van verfraaiing van het landelijk leven onder voorzitter graaf de Baillet-Latour de tentoonstelling “Hoeven en landelijke woningen”. Het is een reizende tentoonstelling die de landelijke architectuur tracht te revaloriseren met als doel het regionaal karkater te conserveren.²³⁰ In 1919 is er tenslotte nog een ‘Exposition de la vie rurale au Palais d’Egmont’. Ook hier gaat de aandacht naar de landelijke architectuur. In een artikel in tijdschrift *La Cité* citeert Henri Vaes de Zwitserse regionalist de Montenach, die tevens bestuurslid was van de OSB:

“Lorsqu'on veut symboliser un pays, dit de Montenach avec beaucoup d'à-propos, c'est un paysan ou une paysanne dans leur costume régional qu'on va chercher. Si on veut figurer le type d'habitation d'un peuple, c'est la maison rurale qui s'impose comme image.”²³¹

De vele publicaties en tentoonstellingen bewijzen dat het regionalisme en de traditionele architectuur een groot draagvlak hadden in de periode rond de Eerste Wereldoorlog. De uiteindelijke wederopbouw zal ook in traditionalistische architectuur gebeuren. Het volk en de gemeentebesturen grijpen graag terug naar oorspronkelijke bouwstijl uit morele, artistieke en economische redenen. De wederopbouw was een unieke kans voor het modernisme, in steden als Ieper en Diksmuide kon vanuit niets wederopgebouwd worden. Dat de grote omwenteling die de modernisten voor ogen hadden er nooit gekomen is, betekent niet dat er geen modernisering plaatsvond. Het regionalisme startte net als het modernisme vanuit functionaliteit maar vertrekt niet uit universele, wetenschappelijke waarden maar vanuit de lokale traditie. De modernisten reageerden aanvankelijk niet negatief op de regionalistische vormen. De interpretatie van wederopbouw moet dus genuanceerd worden. Er kan niet

²²⁷ Léonard, *Land en dorp*, 31.

²²⁸ Léonard, *Bouwen in het dorp en op het land*, 5.

²²⁹ Léonard, *Bouwen in het dorp en op het land*, 22, 39–40.

²³⁰ Beveren, Rijksarchief provincie Antwerpen, Verzameling Eerste Wereldoorlog 1907-1936 (PAA3184), nr., 585.

²³¹ Henri Vaes, ‘L’Exposition de la vie rurale au Palais d’Egmont’, *La Cité* 1, nr. 6 (1919): 103.

worden gesproken van een naïeve en conservatieve terugkeer. Nieuwe technieken en inzichten werden geleidelijk geïntegreerd in een regionalistische vormtaal.²³²

Een voorbeeld hiervan zijn de goedkope woonsten, gerealiseerd vlak na de afloop van de oorlog. In 1919 wordt Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen en Woonvertrekken opgericht. De organisatie ontstond onder socialistisch beheer en focuste op goedkope woonsten voor minderbedeelden, kwaliteit komt pas op tweede plaats. In de praktijk gaat dit vooral over huurwoningen naar tuinwijk-model. De realisatie van zo'n wijken gebeurt in regionale stijl maar met moderne technieken, zoals standaardisatie.²³³ Ook het wedstrijdontwerp van Rafaël Verwilghen en Raymond Moenaert voor de tentoonstelling *La Cité Reconstituée* in 1916 in Parijs combineert moderniteit en regionalisme. Hun ontwerp van het dorp Templeuve had een pittoresk uitzicht, dat herinnerde aan het vooroorlogse uitzicht maar was ook uitgerust met via de modernste principes op vlak van hygiëne.²³⁴ Deze beide voorbeelden bewijzen dat regionalisme en moderniteit elkaar niet uitsluiten.

Het is in de receptie van de wederopbouw dat het modernisme en regionalisme evolueren tot opponenten. De modernisten zijn streng voor de in hun ogen conservatieve wederopbouw en zien te weinig vernieuwingen. De Belgische inzendingen op de Internationale Tentoonstelling over Wederopbouw in het Egmontpaleis in Brussel in 1919 krijgen scherpe kritieken van Nederlandse modernisten als Petrus Herman Endt en Fernand Bodson.²³⁵ Dit is de basis voor de groeiende tegenstelling tussen regionalisme en modernisme en zal leiden tot de opinie dat de wederopbouw een mislukte kans was voor de modernisten.

5.3. Het Zwitsers regionalisme en de wederopbouw

5.3.1. Het regionalisme in Zwitserland

Zwitserland kent een lange geschiedenis van kleine, onafhankelijke gemeenschappen. Het lokaal sentiment en de lokale onafhankelijkheid is er erg sterk. Het land blijft een lange tijd een confederatie van staten met een zwakke centrale overheid, genaamd het 'Oude Eedgenootschap'. In 1847 ontstaat een godsdienstige burgeroorlog, de Sonderbund-oorlog. Een jaar na de oorlog, in 1848, werd het moderne Zwitserland als federale staat opgericht met overkoepelende grondwet.²³⁶ ²³⁷

Net zoals in vele Europese landen, ging de herdefiniëring van de staat in de 19de eeuw gepaard met een nationalistisch verlangen. In de nasleep van de burgeroorlog en de nieuwe staat ontstaat een patriottische beweging. Het nationaal sentiment gaat ook gepaard met belangstelling voor de eigen, authentieke architectuur. In 1852 schrijft bijvoorbeeld de Academie voor Schone Kunsten in Genève een wedstrijd uit met geldprijs voor diegene die de beste overzichtsboek schrijft over de architectuur in Zwitserland.²³⁸ De belangstelling voor de

²³² Celis, "De wederopbouwarchitectuur tussen inhoud en vorm," 140-145.

²³³ Meganck, "Patriotism, Genius Loci, Authentic Buildings and Imitation Farmsteads. Regionalism in Interwar Belgium," 73-80.

²³⁴ Uyttenhove, "Internationale inspanningen voor een modern België," 58.

²³⁵ Celis, "De wederopbouwarchitectuur tussen inhoud en vorm," 140.

²³⁶ Charles Gilliard en Jean-Jacques Bouquet, *Histoire de la Suisse* (Paris: Presses universitaires de France, 1974), 90-101.

²³⁷ William Martin en Pierre Béguin, *Histoire de la Suisse : essai sur la formation d'une confédération d'états* (Lausanne: Payot, 1963), 263-65.

²³⁸ Gubler, *Nationalisme et internationalisme dans l'architecture moderne de la Suisse*, 24.

eigen architectuur werd versterkt door de ‘*Exposition nationales Suisse*’ van 1896 in Genève waar het ‘*village suisse*’ erg goed ontvangen werd. De intellectuele en artistieke milieus verzetten zich tegen de alomtegenwoordige Franse architectuur en prefereren een terugkeer naar lokale vormen.²³⁹ Dit resulteert in een regionalistische architectuurbeweging.

Belangrijkste speler in de beweging is professor aan de ‘*école d’ingénieurs*’ in Lausanne, architect Charles Melley. In zijn publicatie ‘*“Modern style” et traditions locales*’ uit 1904 reageert hij tegen de opkomende moderne stijlen, met name de Jugendstil en Art Nouveau. Hij pleit voor een herwaardering van het vernaculaire en pittoreske. Hij erkent ook dat elke regio een eigen stijl heeft²⁴⁰:

“Chaque région, chaque canton même, devrait avoir son genre propre d’architecture, inspiré par le passé et dégagé de toute compromission bâtarde avec les architectures étrangères et cosmopolites surtout.”²⁴¹

Hevige voorstanders van de regionale stijlen in Zwitserland zijn intellectuelen als Guillaume Fatio (1865-1958) en baron George de Montenach (1862-1925). De Montenach was tevens bestuurslid van de OSB. Deze schrijver uit Fribourg is tevens fervente verdediger van een sociaal-katholicisme. Hij reflecteert in vele publicaties over de geschiedenis en de conservatie van het patrimonium. Hij schrijft dit onder andere neer in een reeks genaamd ‘*Propagande Ethétique et Sociale*’ in 1908. In de editie ‘*Pour le visage aimé de la Patrie!*’ zet hij een duidelijke politieke agenda neer, gekoppeld aan een regionalistische ideologie. De Montenach laat zich inspireren door William Morris, Ruskin, Camillo Sitte en zelfs Victor Hugo. Hij is kritisch tegenover het kapitalisme en deelt het idee met Hugo dat de middeleeuwse ‘sociale esthetica’ een goed democratisch model is. Het socialisme wordt in Zwitserland met een traditionele architectuur geassocieerd.²⁴²

De Montenach pleit voor een gevat regionalisme. Het gaat niet over een willekeurige terugkeer naar een pittoreske architectuur vanuit een romantisch verlangen of geïnspireerd door ruïnes of archeologische ontdekkingen. Het regionalisme houdt volgens hem rekening met lokale gebruiken en zet tradities uit het verleden verder. Modernisering en vernieuwingen zijn onvermijdelijk maar dienen rekening te houden met de lokale waarden en tradities. Concreet in de architectuur moeten bijvoorbeeld lokale materialen gebruikt worden en landelijke meubelen opnieuw geproduceerd worden. De Montenach vindt ook de promotie van het regionalisme erg belangrijk. Hij promoot voor een onderwijs van de landelijke esthetica vanaf de kinderjaren en vraagt actie van de populaire pers.²⁴³

Een groeiende aandacht gaat ook naar het conserveren van monumenten en landschappen. Dit een Europees fenomeen. Men beseft dat een authentieke omgeving bijvoorbeeld gunstig kan zijn als aantrekkingskracht voor toerisme. Instellingen ter bescherming en behoud van het erfgoed ontstaan in regio’s waar toerisme sterk aanwezig is, zoals in Genève en Lausanne.²⁴⁴ In

²³⁹ Dave Lüthi, ‘Le ‘Heimatschutz’ et la création architecturale en Suisse romande’, *NIKE-bulletin*, nr. 3 (2005): 24.

²⁴⁰ Gubler, *Nationalisme et internationalisme dans l’architecture moderne de la Suisse*, 33–36.

²⁴¹ ‘Montenach, Georges de,’ laatst geraadpleegd op 24 mei 2019, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F3936.php>; Charles Melley, ‘“Modern style” et traditions locales,’ *BTSR* 30, nr.2, 1904: 73.

²⁴² Gubler, *Nationalisme et internationalisme dans l’architecture moderne de la Suisse*, 33–36.

²⁴³ Perrochon, *Le régionalisme et la Suisse*, 3-5

²⁴⁴ Lüthi, ‘Le ‘Heimatschutz’ et la création architecturale en Suisse romande’, 24.

deze context wordt in 1905 in Bern de ‘*Heimatschutz*’ opgericht, de “*ligue pour la conservation de la Suisse pittoresque*”. Het doel van de organisatie is de monumenten en het authentiek landschap bewaren. De organisatie publiceert ook een maandelijks tijdschrift, genaamd ‘*Heimatschutz*’.²⁴⁵

Zoals ook hierboven beschreven is de *Heimatschutz* een van oorsprong Duits concept dat staat voor een bezorgdheid om de *Heimat*, de leefomgeving. Deze term staat voor het conserveren van de *Heimat*. De term kan het best vergeleken worden met de huidige erfgoedzorg waar ook aandacht gaat naar heemkunde en immaterieel erfgoed. De *Heimatschutz* wordt geassocieerd met een regionalistische bouwstijl die als doel heeft een authentiek landschap te bewaren. Dit discours is er ook in Zwitserland. In de beginjaren van de Zwitserse organisatie voor monumentenzorg waren er ook heel wat architecten aan verbonden. Naast bovengenoemde Charles Melley zijn Edmond Fatio²⁴⁶, Frédéric Gilliard²⁴⁷ en Henry Baudin²⁴⁸ zijn verbonden aan de instelling en promoten en bouwen zelf in een regionalistische stijl. Het succes van het regionalistisch bouwen in het begin van de 20ste eeuw in Zwitserland is te danken aan het brede draagvlak onder de architecten en de instelling ‘*Heimatschutz*’.²⁴⁹

In Zwitserland heeft de *Heimat*-beweging net als in Duitsland een duidelijke band met het nationalisme. De pittoreske esthetiek van de regionale architectuur wordt gekoppeld aan een nationale ideologie. De erfgoedinstelling ‘*Heimatschutz*’ in Zwitserland was ook nauw verbonden met architecten die de regionalistische architectuur promootten. In deze context werd de *Œuvre Suisse en Belgique* opgericht.

5.3.2. Wederopbouw en de *Heimatschutz*

Over de manier van wederopbouwen stelt de OSB het volgende in het jaarrapport van 1918:

“Les secours sont accordés à la condition expresse que les maisons reconstruite soient simples, conformes aux exigences modernes concernant l’habitation, et aux tradition d’architecture locale. Elles devront être, au point de vue artistique et technique, en harmonie avec les alentours, en ville et à la campagne. Le comité désire en même temps montrer à la population belge, par de bons modèles, comment avec des moyens limités, on peut édifier une demeure confortable et solidement construite, et aussi pratique, artistique et hygiénique. L’architecture en Belgique, ne connaît pas encore le ‘*Heimatschutz*’ tel qu’il est pratiqué en Suisse depuis des années.”²⁵⁰

De OSB stelt in het citaat hierboven dat ze huizen wederopbouwen volgens de traditie van de lokale architectuur, doch volgens de moderne noden. Zowel technisch als artistiek moeten de woningen passen in hun lokale omgeving, zijnde de stad of het platteland. De woonsten moeten comfortabel en degelijk zijn, alsook praktisch, artistiek en hygiënisch. Het comité hoopt op deze wijze voorbeelden aan de Belgen te tonen van degelijke woonsten met gelimiteerde

²⁴⁵ ‘Über den Schweizer Heimatschutz,’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <http://www.heimatschutz.ch/>.

²⁴⁶ °1871 - †1959

²⁴⁷ °1884 - †1967

²⁴⁸ °1876 - †1929

²⁴⁹ Lüthi, ‘Le ‘*Heimatschutz*’ et la création architecturale en Suisse romande’, 25-27.

²⁵⁰ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 3.

middelen. Ze sluiten af met een verwijzing naar het concept *Heimatschutz* en beweren dat dit principe is in België nog ongekend is.

Aangezien bovenstaande beschrijving een architecturaal programma is voorstelt, slaat de term *Heimatschutz* hier op de regionalistische architectuur. De bewering dat die tendens in België nog niet bestaat is niet correct. Zoals hierboven beschreven was er weldegelijk een regionalistische beweging aanwezig in België in het begin van de 20ste eeuw. Het artikel in de Bouwgids van 1914 gebruikt zelfs de term '*Heimatschutz*' en vertaalt dit naar 'Heemschut'. De focus van het regionalisme hier lag voornamelijk op het bewaren van een landelijke stijl. Maar bijvoorbeeld het modeldorpen 'Oud Vlaendren' op de Wereldtentoonstelling 1913 in Gent bewijst dat ook aandacht ging naar de stedelijk regionale stijl. De Zwitserse organisatie gaat hier te kort door de bocht door te stellen dat er in België nog geen kennis is van het regionalisme. Het is echter wel zo dat de beweging in België.

Dat de OSB zelf een regionalistische wederopbouw promoot, wordt bevestigd in hun briefwisseling. Er zijn namelijk enkele quotes bovenaan de brieven terug te vinden. Deze uitspraak van Emile Verhaeren bevestigt hun regionalistische inspiratie:

"L'architecture Belge doit se développer par voie d'adaptation et de transformation raisonnée, dans l'esprit et dans la ligne de la tradition ancienne."²⁵¹

Een tweede uitspraak van 'Buyssens'²⁵² op hun briefwisseling bevestigt de nationalistische link tussen regionalisme en nationalisme, die in Zwitserland aanwezig was:

"Embellir les abords des fermes, embellir les villages, en un mot, c'est attacher le villageois au sol natal à 'sa petite patrie dans la Patrie' que constitue le village."²⁵³

De principes van degelijkheid, hygiëne en lokaliteit zijn terug te vinden in het vooroorlogs progressief regionalisme. De OSB stelt ook letterlijk dat de woningen moeten passen in hun lokale omgeving. Er kan op basis van bovenstaand citaten worden besloten dat de OSB een regionalistische wederopbouw propageert.

Ook de Duitsers promoten sterk de *Heimatshutzstil* als wederopbouwstijl. De bezetter hecht veel belang aan erfgoed en een goede monumentenzorg. In 1914 roepen ze de '*Kunstschutz*' in het leven, een initiatief dat het roerend en onroerend erfgoed in het bezette moet beschermen van verdere schade. Op het overleg 'Kriegstagung für Denkmalpflege' in Brussel in 1915, waar ook OSB-grondlegger Eugen Probst aanwezig was, wordt aandacht besteed aan de toestand van de Belgische monumentenzorg. Er werd daar besloten dat de Belgische monumenten- en landschapszorg een achterstand heeft opgelopen en de Duitse ervaring met de *Heimatschutz* moet ze op het rechte pad helpen. Ze starten hiervoor met een selectieve inventarisatie van Belgisch erfgoed en verkiezen duidelijk Belgische stijlen die nauw aansluiten bij de Germaanse architectuur. Deze stijlvoorkeur is ook duidelijk in de Duitse ontwerpen voor wederopbouw.²⁵⁴ Het hoofd van de Duitse wederopbouw, Carl Rehorst, stond gekend om zijn regionalistische

²⁵¹ Rijksarchief provincie Antwerpen, PAA3184, nr. 538.

²⁵² Wellicht gaat dit over Jules Buyssens (°1872-†1958), een Brusselse landschapsarchitect.

Bron: 'Buyssens, Jules,' laatst geraadpleegd op 11 juli 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/582>.

²⁵³ Rijksarchief provincie Antwerpen, PAA3184, nr. 538.

²⁵⁴ Van den Mooter, "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog," 52-56.

ideeën en spoorde actief een wederopbouw in modern regionalisme aan. Zijn opvattingen zijn in overeenkomst met het opkomend modern regionalisme vlak voor het uitbreken van de oorlog en veroorzaken dus geen stijlbreuk. Rehorst was echter ook vooraanstaand lid van de *Deutsche Werkbund* die tijdens de oorlog een zeer nationalistische koers nam. De Duitse keuze van een regionalistische wederopbouw in België valt in deze context te situeren. De *Heimatschutz* komt op deze wijze terecht in een propagandistische en politieke agenda die de Flamenpolitiek ondersteunt. Als gevolg hiervan kwam er wantrouwen vanuit Belgische zijde ten opzichte van de Duitse esthetiek. In de context van geallieerde propaganda werd sterk gereageerd hiertegen vanuit een vrees dat de Duitsers de eigen Belgische architectuur zouden negeren en een zuiver Duitse stijl opdringen.²⁵⁵

De Zwitserse organisatie kiest dus net als de Duitse bezetter voor een wederopbouw in regionalistische stijl. Beide landen zijn in de periode vlak voor de oorlog sterk bezig met erfgoedzorg en de ideologie van de *Heimatschutz* is voor beiden een inspiratie.

5.3.3 Motivatie achter de Zwitserse *Heimatschutz*

Van den Mooter verdedigt de stelling dat de Duitse wederopbouw een onderdeel was van de imperialistische cultuurpolitiek. Hierboven werd al aangetoond dat de keuze voor een regionalistische stijl in het Duits geval politiek gemotiveerd was. De kans is echter klein dat de Zwitserse keuze op dezelfde wijze onderbouwd was. Aangezien het jaarrapport waarin deze term voorkomt gepubliceerd werd begin 1919, kan hier in de eerste plaats geen sprake zijn van Duitse censuur. Het lijkt dus dat de Zwitsers zelf de *Heimatschutz* aanprijzen.

Dit is niet ongewoon aangezien er net voor de Eerste Wereldoorlog in Zwitserland een regionalistische beweging actief was die dit zelf aanpreef. Baron de Montenach als drijvende kracht in de regionalistische beweging zetelde daarnaast in het bestuur van de OSB. Daarnaast zijn er zoals hierboven beschreven in België heel wat ontwikkelingen net voor de oorlog die getuigen van een aanwezig regionalisme. En ook tijdens de oorlog zijn er heel wat actoren, zoals bijvoorbeeld de KCML, en publicaties die een regionalistische wederopbouw aanbevelen. Tenslotte zal de Belgische wederopbouw ook in regionalistische stijl gebeuren. De motivatie van de OSB voor een regionalistische wederopbouw valt dus te situeren in de Europese, regionalistische tendens aanwezig aan de vooravond van en tijdens de Eerste Wereldoorlog.

5.4. 'Brabantse stijl': regionalisme in Brabant en Antwerpen

In het regionalisme wordt een onderscheid gemaakt in de architectuur van provincies en streken. Zoals hierboven geciteerd erkent Zwitsers regionalist Charles Melly dat elke regio zijn eigen architectuur heeft. Ook Lagasse de Locht en Saintenoy van de KCML erkennen dat de architectuur in Vlaanderen verschilt van de architectuur in Brabant. In de context van het bloeiend regionalisme, verschenen er vlak voor en na de oorlog heel wat studies over de plaatselijke architectuur. Wanneer het gaat over 'Brabantse stijl' hoort ook de provincie Antwerpen hierbij, teruggaand op het oude Hertogdom Brabant.

5.4.1. Contemporaine literatuur

Om de context waarin het Zwitsers wederopbouwinitiatief werkte te schetsen, is het belangrijk naar de contemporaine literatuur over de regionale stijl in Brabant te kijken. De twee

²⁵⁵ Van den Mooter, "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog," 75-76.

toonaangevende auteurs over het regionalisme in de aanloop van de Eerste Wereldoorlog zijn Louis Cloquet en Edward Léonard.²⁵⁶ Cloquet doet een poging enkele kenmerken van de architectuur in Brabant te onderscheiden. Hij maakt in zijn boek *‘Les maisons anciennes en Belgique’* uit 1907 onderscheid tussen stedelijke en landelijke architectuur en daarbinnen nog eens onderscheid tussen alle regio’s. In landelijk Brabant wordt natuursteen gemengd met metselwerk. De landelijke architectuur is er rijker en eleganter. De daken zijn hoog en bevatten dakramen die de muren verlengen tot boven de kroonlijst. Ook de typische ‘speklagen’ van afwisselend rode baksteen en een gele of grijze natuursteen, typisch Neo-Vlaams-Renaissance, komt frequent voor in de Brabantse landelijke architectuur. In de Brabantse steden is de kalksteen nog meer aanwezig dan op het platteland.²⁵⁷ In *‘L’architecture traditionnelle et les styles régionaux’* uit 1919 geeft hij opnieuw kenmerken voor de Brabantse regio. Hij beschrijft hier de evolutie van het Brabants dak naar een kronkelige klokgevel met voluten aan de hand van Charles Buls’ publicatie *‘L’évolution du pignon à Bruxelles’*.²⁵⁸ Buls start zijn evolutie van het dak met de trapgevels en eindigt via de klokgevel bij de lijstgevel. Hij is niet positief over deze ontwikkeling en het lijkt dat Cloquet zijn mening deelt.²⁵⁹

In het algemeen stelt Cloquet dat de architectuur op het Brabantse platteland en in de steden rijker is in materiaal en verfijnder en eleganter in vorm dan in Vlaanderen en Wallonië. Het plaatselijk materiaal aanbod bepaalt de stilistische mogelijkheden. In Brabant en in Vlaanderen is de architectuur algemeen verfijnder aangezien hier kalksteen (witte steen) voorhanden is die gemakkelijk decoratief uit te werken is.²⁶⁰ Hij is lovend over het gebruik van de typische Brabantse steen:

“En Brabant, au contraire, apparaît le mélange intime de la brique, formant le gros oeuvre, avec le grés lédien, cette belle pierre jaune, au grain fin, au ton clair et chaud, à la patine dorée. Cette pierre, qui ne se présente en carrière qu’en minces assises, ne fournit qu’une membrure délicate : cordons, chaînes d’angle, encadrements de baies, montants légers et traverses des fenêtres. Nous sommes en présence d’une architecture mixte, fine et amenuisée.”²⁶¹

5.4.2. Architecturale kenmerken

Er is weinig specifieke literatuur over de Brabantse stijl. Er werd veel geschreven over Vlaamse regionale stijlen zoals de Ieperse stijl, de Brugse stijl, ... De Brabantse stijl blijkt dikwijls vergeten. Onderstaande beschrijving is gebaseerd op slechts twee boeken die de Brabantse stijl bespreken, namelijk *‘Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant: bijdrage tot de geschiedenis van de prive-bouwstijl in Vlaams België’*²⁶² van H. Baeyens uit 1950 en *‘L’architecture privée en Belgique dans les centres urbains’*²⁶³ van Oda Van de Castyne uit 1934.

²⁵⁶ Celis, “De wederopbouwarchitectuur tussen inhoud en vorm,” 132.

²⁵⁷ Louis Cloquet, *Les maisons anciennes en Belgique* (Gent: Van Doosselaere, 1907), 14–16.

²⁵⁸ Cloquet, *L’architecture traditionnelle et les styles régionaux*, 22.

²⁵⁹ Charles Buls, *Evolution esthétique : l’évolution du pignon à Bruxelles* (Brussel: Van Oest, 1908), 16–17 ; Cloquet, *L’architecture traditionnelle et les styles régionaux*, 20–23.

²⁶⁰ Cloquet, *Les maisons anciennes en Belgique*, 22.

²⁶¹ Cloquet, *L’architecture traditionnelle et les styles régionaux*, 23.

²⁶² H. Baeyens, *Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant: bijdrage tot de geschiedenis van de prive-bouwstijl in Vlaams België* (Antwerpen: De Sikkels, 1950).

²⁶³ Oda Van de Castyne, *L’architecture privée en Belgique dans les centres urbains*, (Brussel: Dietrich & Cie, 1934).

Zoals Cloquet ook aangeeft, is de Brabantse zandsteen erg kenmerkend voor de bouwkunst in Brabant. Deze steen bestaat uit zand en kalkcement en is in iedere Brabantse regio terug te vinden in plaatselijke kleurvarianten, afhankelijk van de bodemsamenstelling. Door de ijzerhoudende bodem in de regio rond Aarschot was de plaatselijke steen daar roodbruin, in het Pajottenland was de zandsteen eerder groengrijs en in Midden-Brabant, de regio tussen de Zenne en de Dijle, had de steen een witte kleur. Deze laatste variant had een fijnere korrel, was beter bestand tegen erosie en bijgevolg erg populair. In plaatselijke zandsteengroeven werd deze witte steen ontgonnen en al in de middeleeuwen groeide de Brabantse zandsteen uit tot een exportartikel. In Brabant zelf waren het vooral woonsten van rijke burgers en officiële stedelijke gebouwen of kerken die volledig in zandsteen waren vervaardigd. Ondanks de rijkdom in deze provincie, bouwde de gemiddelde burger een woonst in baksteen, afgewerkt met zandstenen elementen. Deze materialen werden gecombineerd met enkele typische stijlelementen en groeiden in de loop van de 16de en 17de eeuw uit tot de 'bak- en zandsteenarchitectuur'.²⁶⁴ Dit materiaalgebruik verving de middeleeuwse leembouw, maar het bouwkundig denken van de bouwmeesters veranderde niet. Enkele kenmerken van de bak- en zandsteenarchitectuur, zoals kruisvensters en speklagen, zijn geïnspireerd op houten constructiemethoden iot de leembouw.²⁶⁵

De regionale stijl in Brabant wordt geassocieerd met de bak- en zandsteenarchitectuur. Het kruisvenster, oorspronkelijk uit de leembouw, is een vorm die populair bleef en een kenmerkend onderdeel van de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur werd. De lijsten, dorpels, middenstijl en tussendorpels van zo een raam worden uitgevoerd in Brabantse zandsteen. Dit staat meetstal in contrast met de bakstenen uitvoering van de woonst. De onderste helft van de ramen is voorzien van luiken. De lijsten worden ook met neggenblokken vastgezet in de muur. Origineel werd de druk op de ramen opgevangen met ontlastingsbogen in baksteen per raamhelft. Dit kon worden afgewerkt met sluitstenen in natuursteen. Op het einde van de 17de eeuw komen er varianten op de ontlastingsbogen in de vorm van accolades of ontlastingswaaiers over de volledige raambreedte.²⁶⁶

De rondboogdeur is tevens kenmerkend voor de bak- en zandsteenarchitectuur. Het deurtype was erg populair en overal terug te vinden. De boog zelf kon bovenaan rijkelijk versierd worden maar dit was niet altijd het geval. Dikwijls is een korte kroonlijst boven de boog en een geaccentueerde sluitsteen en imposten de enige decoratieve uitwerking. In de meeste gevallen zijn de zandstenen deurposten wel geprofileerd.²⁶⁷ De rondboogdeur wordt frequent vergezeld door een vallicht of bovenlicht. Het ovaalronde bovenlicht is ook een typische 17de-eeuwse vorm die lang doorleeft. Ook rechthoekige bovenlichten kwamen frequent voor. Ze waren vaak verbonden met de kroonlijst van de deur en in één geheel decoratief uitgewerkt.²⁶⁸

Een topgevel is tevens kenmerkend in de Brabantse architectuur.²⁶⁹ De trapgevel is een oude, traditionele vorm uit de Middeleeuwen die ook in Vlaanderen erg populair was. De klokgevel

²⁶⁴ Baeyens, Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant, 34–36.

²⁶⁵ Vic Goedseels en Luc Vanhaute, Hoeven op land gebouwd: een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen (Tielt: Lannoo, 1979), 137–138.

²⁶⁶ Baeyens, Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant, 29–34.

²⁶⁷ Baeyens, Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant, 54–59.

²⁶⁸ Baeyens, Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant, 54–59.

²⁶⁹ Van de Castyne, L'architecture privée en Belgique dans les centres urbains, 171.

is een latere vorm die het stadsbeeld in Brabant sterk domineert. Deze topgevel was voor het eerst te zien in kerkelijke en officiële bouwkunst en is afkomstig uit Italiaanse bouwkunst. De vroegste renaissance klokgevel in de streek is te vinden in de gevel van het Mechelse paleis van Margareta van Oostenrijk, gebouwd door Rombout Keldermans in het begin van 16de eeuw. De klokgevel in de regio Brabant is sinds het einde van de 17de eeuw echt populair en ca. 1700 de dominante vorm voor de stadswoonst. Het typevoorbeeld van een barokke klokgevel is een ingezwenkte topgevel begrensd met voluten en een fronton bovenaan. De gevel is meestal in baksteen met afwerking met kraagstenen en decoratie in natuursteen. Echter, de barokke klokgevel verdringt de vormtaal van de oudere bak- en zandsteenarchitectuur niet. Zo worden traditionele kruisramen zorgeloos gecombineerd met de nieuwere, barokke klokgevel met voluten en fronton.²⁷⁰ De geveltoppen bevatten dikwijls een raam, oculus of een steigergat. Dit laatste is tevens een kenmerk van de bak- en zandsteenarchitectuur. Een steigergat is een opening in een gevelwand, oorspronkelijk bedoelde om stellingen aan te bevestigen. Dit wordt in de bak- en zandsteenarchitectuur vaak afgewerkt met vier zandstenen blokken en vormt in reeks een bekroningsmotief.²⁷¹

Vanaf de helft van de 18de eeuw in België worden nieuwe, Franse vormen geïntroduceerd. Deze zijn het prominentst aanwezig in de steden. Dit uit zich in nieuwe decoraties en nieuwe vormen zoals de steekboog. Dit bracht een nieuw type raam met zich mee, namelijk het steekboograam. Dit raam heeft een gedecoreerde sluitsteen, dikwijls in rocaille, naar de stijl van Louis XV. In Brabant wordt de rococo van Louis XV geïmplementeerd in de bestaande bak- en zandsteenarchitectuur, weliswaar voornamelijk in de steden. Voor de steekboogramen wil dit zeggen dat de raamkozijnen in natuursteen zijn afgewerkt en afsteken tegen de in baksteen vervaardigde woonsten.²⁷²

5.4.3. Oorsprong Brabantse stijl

In Brabant is de regionale stijl geïnspireerd op de 17de en 18de -eeuwse bak- en zandsteenarchitectuur met barokke afwerking. Deze voorkeur verschilt sterk van de regionale stijl in ander gebieden, die dikwijls verder teruggaan in de tijd. Het verschil werd extra zichtbaar in de regionalistische wederopbouw. Zo domineren de gotische en renaissancevormen bijvoorbeeld de wederopbouw Viérin in de Westhoek. De regionalistische wederopbouw van de OSB in Brabant verschilt dus van die in andere streken

Een verklaring voor dit contrast kan worden gezocht in de geschiedenis van de streek. Tijdens de 16de eeuw kreeg Brabant het al sterk te verduren tijdens de godsdiensttwisten, wat voor grote vernielingen zorgde. Daarnaast geraken de Zuidelijke Nederlanden op het einde van de 17de eeuw in economisch en cultureel verval. In 1695 viel Louis XIV de stad Brussel aan. Op 13 en 14 augustus 1695 bombardeerde maarschalk de Villeroy op bevel van de Franse Zonnekoning de stad. De Brusselse binnenstad met pittoreske pleinen was volledig tot een ruïne herleid. In de volgende jaren werd de Grote Markt heropgebouwd als een samenhangend geheel.²⁷³ Dit

²⁷⁰ Van de Castyne, *L'architecture privée en Belgique dans les centres urbains*, 103; Baeyens, *Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant*, 65–66; Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 184–85.

²⁷¹ Baeyens, *Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant* 34.

²⁷² Baeyens, *Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant* 90–95.

²⁷³ Rutger Tijs, *Renaissance- en barokarchitectuur in België: Vitruvius' erfenis en de ontwikkeling van de bouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden van renaissance tot barok*, (Tielt: Lannoo, 1999), 210–211.

werd gerealiseerd in barokstijl. Van de periode voor de barok bleef dus niet veel over in Brabant. Tenslotte zorgden deze aanhoudende oorlogen en conflicten in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd dat er zeker op het platteland lang weerstand werd geboden aan vreemde invloeden. Bijgevolg was de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur hier sterk ingeburgerd. In de hoevearchitectuur duurde het bijgevolg tot midden de 18de eeuw voordat Franse invloeden, zoals de Louis XVe -vormen, werden geïmplementeerd. De rococo introduceerde niet alleen nieuwe decoratie maar bijvoorbeeld ook voor het eerst in lange tijd nieuwe vormen van deuren en ramen.²⁷⁴ Deze historische ontwikkelingen zijn een mogelijke verklaring voor de voorkeur van barokke afwerking. Hier werd echter nog geen studie over gemaakt.

5.5. Analyse van de architectuur van de Œuvre Suisse en Belgique

In dit onderdeel worden enkele architecturale karakteristieken van de OSB besproken. Zoals hierboven besproken, verkiest de organisatie een wederopbouw in regionale stijl. Omdat de OSB het meest actief is in de provincies Brabant en Antwerpen, wordt hieronder de kenmerken van deze regionale stijl getoetst aan de realisaties van de OSB.

Deze analyse is gebaseerd op een lijst met realisaties van de OSB, terug te vinden in Bijlage II. De lijst werd samengesteld op basis van de woningen in publicaties “*Oeuvre Suisse in Belgium*” en “*Œuvre Suisse en Belgique , rapport à fin 1918.*” Dit werd aangevuld met de gekende realisaties in de Inventaris Onroerend Erfgoed en *Inventaire du patrimoine culturel immobilier*. In de Brusselse inventaris Irismonument waren geen OSB-woningen terug te vinden. Deze lijst is geen sluitend geheel.

5.5.1. Kenmerken in de OSB-architectuur

In dit deel worden enkele elementen die voorkomen in de architectuur van de OSB uitgelicht en geanalyseerd, met een focus op de rurale architectuur. Naar de stedelijke realisaties zal slechts sporadisch worden verwezen. De stedelijke OSB-woningen zijn namelijk erg divers en bijgevolg moeilijker als geheel te beschouwen. Het zijn dikwijls stijlgevels die bijdragen aan de kunstzinnige, esthetische uitstraling van stad. Het wederopbouwen van stadspanen in historiserende stijl werd dikwijls door de stad zelf gestimuleerd. Dit was onder andere het geval in Mechelen. De OSB-woningen in de stad zijn bijgevolg beter in hun lokale context te situeren. Enkel de individuele cases waar Alfred Minner bij betrokken was, zullen in het volgend deel worden besproken.

In de rurale architectuur zijn er wel enkele elementen die frequent terugkeren. In tegenstelling tot de stedelijke woningen, is hier een duidelijker geheel te bespeuren. Hieronder zal duidelijk worden dat de architecten inspiratie halen uit enkele periodes en stijlen uit de Brabantse architectuurgeschiedenis. Door de veelheid aan architecten en de onvolledige lijst van realisaties, is deze analyse geen sluitend geheel.

De realisaties van de OSB bevinden zich voornamelijk in de regio tussen steden Antwerpen en Brussel. Ze zijn verspreid over grote steden als Mechelen, Leuven, Lier en Tienen en gemeenten en deelgemeenten zoals Nijlen, Gobertange, Sint-Katelijne-Waver, Grimbergen, Tremelo en Zemst.

²⁷⁴ Goedseels en Vanhaute, *Hoeven op land gebouwd*, 137.

5.5.1.1. Herdenkingsplaat

Een eerste kenmerk zijn de herdenkingsplaten van de OSB. De platen zijn een herkenningpunt voor de realisaties van de OSB maar zijn niet zelden decoratief uitgewerkt. Tot op vandaag is de herdenkingsplaat de aangewezen manier om een OSB-woonst te herkennen.

De herdenkingsplaat bestaat uit het Zwitsers kruis, de initialen van de *Œuvre Suisse en Belgique* 'OSB' en een jaartal. De gevelplaten zijn terug te vinden in verschillende stijlen. In de hoeve in Grimbergen steekt de rechthoekige gevelplaat in natuursteen af tegen het bakstenen gebouw. (zie afbeelding 21) Het ovale logo wordt omringd door rocaillevormen en fruitmotieven. Centraal staat het Zwitsers kruis in een wapenschild. In de herdenkingsplaat staat hier geen jaartal. Een heel andere vorm van gevelplaat hoort bij twee stadswoonsten in Lier. (zie afbeelding 22) De plaat is ingewerkt in de natuurstenen gevel en is minder prominent aanwezig dan in de hoeve in Grimbergen. De letters staan in een sobere rechthoek met ingesneden lijst op de vensterdam tussen de eerste en tweede verdieping van het middelste travee. Het Zwitsers kruis staat midden in het jaartal '1917'. In een ondertussen gesloopte woonst in Nijlen stond de herdenkingsplaat van de OSB in een cirkelvorm in het fronton van de centrale klokgevel, onder de topvaas. (zie afbeelding 23) Onder de initialen 'OSB' staat onderaan het jaartal '1918' met in het midden het Zwitsers kruis.

Erg opmerkelijk is de gevelplaat van Hoeve Verlinden in Weerde. (zie afbeelding 24) Deze hoeve is gerealiseerd in 1918 en is een van de vroegste realisaties van de OSB. De woning staat met foto ook in het jaarrapport van 1918.²⁷⁵ De woning werd dus gerealiseerd in bezet België. Op deze gevelplaat in natuursteen staan de initialen 'O.S.B.' en het Zwitsers kruis. Daarnaast staat er ook een adelaar en een fakkel op. De adelaar is het nationaal symbool van Duitsland en een fakkel symboliseert frequent verlichting en hoop. Deze Duitse symbolen lijken erg vreemd in de context van de neutrale hulporganisatie. De hoeve in Weerde is echter niet alleen. Ook op de gevelplaat van bakkerij Janssens in Eppegem van Neutens staat een Duitse adelaar. Deze woning werd nog vroeger gerealiseerd, namelijk in 1916-1917.²⁷⁶ Zowel Eppegem als Weerde zijn deelgemeenten van Zemst. In dit gebied was de Duitse bezetter ook erg actief bezig met wederopbouw. De kans bestaat dat het implementeren van Duitse symboliek in de herdenkingsplaat opgelegd werd door de bezetter, al is hier geen bewijs voor teruggevonden.

²⁷⁵ 'Rapport sur l'activité de l'oeuvre, jusqu'à fin 1918,' planche I.

²⁷⁶ 'Oeuvre Suisse', 21.

Afbeelding 21: Herdenkingsplaat van de Hoeve in Grimbergen van Alfred Minner, foto, 2018, Humbeek (Grimbergen), Agentschap Onroerend Erfgoed.
Bron: Fotoregistratie van fysieke toestand bij het ministerieel besluit tot definitieve bescherming als monument van Wederopbouwhoeve in Grimbergen (Humbeek).

Afbeelding 22: Herdenkingsplaat Dubbelhuis in Lier van F. Flerackers, foto, 2013, Lier, Toon Cappuyns.
Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/198834?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F10081>, laatst geraadpleegd op juli 2019.

Afbeelding 23: Herdenkingsplaat woning in Kessel van Heylen, foto, ca. 1918, Kessel.
Bron: Rapport sur l'activité de L'oeuvre, jusqu'à fin 1918', (Genève : Société Générale d'imprimerie, 1919), planche III.

Afbeelding 24: Herdenkingsplaat van Hoeve Verlinden in Weerde (Zemst) van Diongre, foto, Zemst.
Bron: Verzameling Ver Elst, VE1674,
<https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1430005>, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.

5.5.1.2. Lokaal materiaalgebruik

De combinatie van baksteen en natuursteen is een duidelijke constante in de realisaties van de OSB. Dit is een belangrijk kenmerk van het Brabants regionalisme, dat zich sterk baseert op bak- en zandsteenarchitectuur. Met uitzondering van enkele woonsten in de stad, zijn vrijwel alle OSB-realisaties uitgevoerd met baksteen en afgewerkt met zandstenen deurposten, raamomlijstingen, oculi en andere geveldecoratie.

Een interessante uitzondering in is de enige OSB-realisatie in *L'Inventaire du patrimoine culturel immobilier de Wallonie*. Deze dubbelwoning uit 1916 is gelegen in Gobertange, een gehucht Geldenaken in Waals-Brabant net over de huidige Vlaamse grens. Het dorp is gekend voor zijn beroemde kalkzandsteengroeve. Deze woningen zijn volledig uitgevoerd in grote, ruwe blokken 'Gobertangestein', zoals de plaatselijk steen genoemd werd. Voor afwerkingselementen als deurlijsten, raamlijsten, hoekstenen en sierelementen werd de steen fijner afgewerkt.²⁷⁷ Vanuit een regionalistische ideologie kon in dit voorbeeld het gebruik van lokaal materiaal dus erg letterlijk worden uitgevoerd.

In de context van de wederopbouw is veelvuldig gebruik van natuursteen toch opmerkelijk. Door de oorlog was materiaalschaarste een conditie waar architecten dikwijls rekening moesten houden. Toch slaagt de OSB er in te bouwen in dure materialen. Dit getuigt van hun grote financiële slagkracht.

Afbeelding 25: Dubbelwoning in Rue de Rivage in Jodoigne (Gobertange) in 'Gobertangestein', foto.

Bron:

http://lampspw.wallonie.be/dgo4/site_ipic/index.php/fiche/index?sortCol=2&sortDir=asc&start=0&nbElemPage=10&filtre=&codeInt=25048-INV-0278-02, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

Afbeelding 26: Hoeve Verlinden in Weerde (Zemst) van Diongre in traditionele bak- en zandsteen, foto, Weerde, 2006, Kris Vandevorst.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/34923>, laatst geraadpleegd op 20 juni 2019

²⁷⁷ Regionaal Landschap Zuid-Hageland en Stassen, *Kwartsiet en Gobertange, natuurstenen uit Zuid-Hageland* (Regionaal Landschap Zuid-Hageland, z.d.).

5.5.1.3. Kruisraam en steekboograam

In de realisaties van de OSB zijn twee types ramen te onderscheiden. In de eerste plaats zijn dit kruisramen. Het kruisraam is aanwezig in onder andere volgende realisaties van de OSB: de hoeve in Grimbergen van Alfred Minner, de hoeve Cauwenberghs in Humbeek van Verheyen, de hoeve Daelemans-van Steen in Bornem van het Land- en Tuinbouwcomiteit van Antwerpen, in bakkerij Janssens in Eppegem van Neutens, hoeve Verlinden in Weerde van Diongre, in een huis in Kessel van Heylens, in huis Vandeplas in Tienen van Piron, in dubbele burgerwoning in Grimbergen, in twee hoeves in Sint-Katelijne-Waver, in een burgerhuis in Tremelo, in hoeve Piekaert in Eppegem en in de dubbelwoning in Gobertange.²⁷⁸ In de hoeve in Grimbergen van Minner (zie afbeelding 27) en hoeve Verlinden van Diongre wordt zelfs een oude vorm nagebootst en zijn twee ontlastingsbogen terug te vinden. Het kruisraam komt vooral voor in de hoeves of burgerwoningen buiten de stad maar is ook terug te vinden in panden in Leuven, Lier en Aarschot.

Met uitzondering van de woning in Wallonië, zijn bovenstaande woningen ook allemaal uitgevoerd in baksteen. De kruisramen zijn telkens in een witte natuursteen uitgevoerd, wellicht een lokale Brabantse zandsteen, en contrasteren met de roodbruine bakstenen. Vele kruisramen zijn ook vergezeld van luiken voor de onderste helft van de ramen. De verwijzing naar de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur is duidelijk merkbaar.

Het steekboograam is een tweede type dat terug te vinden is in een burgerhuis van Heylens en in een ander burgerhuis (zie afbeelding 28), beiden in Kessel. In stadspanden in bijvoorbeeld Leuven, Lier en Mechelen komt dit raamtype frequenter voor zoals in burgerhuis 'In de Gulden Vruchten' van Alfred Minner. Dit type raam komt minder vaak voor dan het kruisraam en is enkel te vinden in burgerhuizen, niet in hoeves. De uitvoering is telkens in natuursteen en de graad van decoratie verschilt van pand tot pand. De burgerwoning in Kessel is een voorbeeld met een eenvoudige afwerking. De raam- en deuromlijstingen in steekboogvorm zijn in natuursteen met een eenvoudige rocaille-

Afbeelding 27: Kruisramen met dubbele ontlastingsboog in de hoeve in Grimbergen van Minner, foto, 2018, Grimbergen, Agentschap Onroerend Erfgoed.

Bron: Fotoregistratie van fysieke toestand bij het ministerieel besluit tot definitieve bescherming als monument van Wederopbouwhoeve in Grimbergen (Humbeek).

Afbeelding 28: Huis in Liersesteenweg in Kessel (Nijlen), wederopgebouwd met hulp van de OSB ca. 1920, foto, 2017, Google.

Bron:
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3133> ;
<https://www.google.com/maps>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

²⁷⁸ Zie bijlage II.

sluitsteen bovenaan.²⁷⁹ De ramen van ‘In de Gulden Vruchten’ van Minner zijn een tegenvoorbeeld. Rococo-motieven als schelpen en guirlandes decoreren de steekboogramen van dit Mechelse pand.

7.5.1.4. Dakraam

Vele hoeves hebben één of meerdere dakkapellen. Dit uitspringend venster onderbreekt het dakvlak en brengt extra lucht en licht in de bovenste verdieping.²⁸⁰ Bij de hoeve in Grimbergen van Minner, de bakkerij Janssens in Eppegem van Neutens, hoeve Cauwenberghs in Humbeek van Verheyen, het burgerhuis in Grimbergen en de dubbelwoning in Grimbergen, beiden in de Wolvertemsesteenweg, zijn gewone dakkapellen terug te vinden. Bij enkele hoeves is de dakkapel groter dan normaal en ter hoogte van de gevel geplaatst. Dit is het geval in de hoeve Daelemans-van Steen in Bornem, hoeve Verlinden in Weerde van Diongre en hoeve Piekaert in Eppegem. In deze gevallen spreek we met over een ‘Vlaamse gevel’. Dit type bevindt zich tussen een dakkapel en een topgevel.²⁸¹

Afbeelding 29: Dakraam van Hoeve Verlinden in Weerde (Zemst), foto, 2009, Google. Bron: <https://www.google.com/maps>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

De dakkapellen en ‘Vlaamse gevels’ zijn in verschillende stijlen en vormen terug te vinden. Bij hoeve Piekaert wordt de gevel met trappen bekroond. De ‘Vlaamse gevel’ van de hoeve in Weerde (zie afbeelding 29) lijkt vormelijk sterk op deze in de hoeve in Bornem, een dakraam uit de dubbelwoning in Grimbergen en op het dakraam van de woning in Tienen. De dakkapel van deze plattelandswoning is vervaardigd in baksteen en afgewerkt met zandsteen. Het is een zadeldak met vooraan een tuitgevel, afgewerkt met metselwerk in een vlechting van drie lagen. De schouders zijn in natuursteen, net als de boven- en onderdorpel van het raam.

5.5.1.5. Boogdeur

In de OSB-woningen blijkt een specifiek deurtype frequent terug te komen, namelijk een deur in rondboog of korfboog met een ovale bovenlicht. Deze deur is te vinden in een woning in Kessel van Heylens, in drie woningen in Grimbergen, het huis in Tremelo en de realisatie in Gobertange. In een hoeve in Sint-Katelijne-Waver, de hoeve Verlinden in Weerde van Diongre, de hoeve Cauwenberghs in Humbeek van Verheyen en de hoeve Daelemans-van Steen in Bornem van het Land- en Tuinbouwcomité van Antwerpen is een rondboogdeur aanwezig zonder bovenlicht. Deze gebogen deur, al dan niet met bovenlicht, is dikwijls decoratief uitgewerkt, wat typisch is in de Brabantse architectuur.²⁸²

De rondboogdeur vindt net als het kruisraam zijn oorsprong in de bak- en zandsteenarchitectuur. Hoeve Verlinden in Weerde, de burgerwoning in Grimbergen en de

²⁷⁹ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoning van 1920 [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3133>.

²⁸⁰ Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 137.

²⁸¹ Haslinghuis en Janse, *Bouwkundige termen*, 493.

²⁸² Van de Castyne, *L’architecture privée en Belgique dans les centres urbains*, 171–73.

woonst in Tremolo hebben deuren met aan elke zijde drie uitgesprongen blokken. De boogdeuren van de OSB zijn verder vrij sober in hun decoratie. De rondboogdeur van de woonst in Grimbergen is een uitzondering. Boven de deur in korfboog bevindt zich hier een ovaalrond oculus met opschrift 'Rust en Lust' dat geïnspireerd is op het barokke bovenlicht. Het oculus en de rondboogdeur zijn in één geheel in natuursteen en de verbinding is fraai versierd met voluten. De vooruitspringende kroonlijst van het oculus is verdubbeld en loopt op het einde horizontaal uit. De sluitsteen van de geprofileerde deur is verhoogd. De deur bepaalt sterk het barokke karakter van de verder sobere woonst.²⁸³

In de woonst in Tremolo is het bovenlicht niet verbonden met de deur in korfboog en zijn beide elementen geaccentueerd met een korte, gebogen kroonlijst.

5.5.1.4. Topgevel

Een geveltopy is traditioneel bij heel wat stadswoonsten terug te vinden. In stadswoonsten in Lier, Leuven, Mechelen en Tienen zijn klokgevels en ook trapgevels in verschillende vormen en variaties terug te vinden. In deze stadskernen gaan de gevels op in het historisch stadsbeeld. Het zijn rijke gevels met soms meerdere grote voluten in natuursteen en uitgesproken frontons. Maar ook heel wat hoeves en burgerhuizen van de OSB hebben een topgevel. In het gros van de gevallen is een klokgevel terug te vinden, in enkele ook een trapgevel.

In de hoeves en burgerwoonsten in dorpen en gemeenten is de barokke klokgevel opvallend. Dit is het geval in de hoeve in Grimbergen van Minner, de twee huizen in Kessel van Heylens en een derde huis in Kessel (zie afbeelding 28). In deze gevallen zijn de klokgevels uniek in het straatbeeld. De burgerwoonst in Grimbergen, de twee woningen in Gobertange en de dubbelwoonst in Roeselare hebben een tuitgevel. De geveltoppen bevatten telkens een raam, oculus of een steigergat. De klokgevel kan worden beschouwd als een regionaal kenmerk in Brabant.

Afbeelding 30: rondboogdeur van voormalige wederopbouwwoonst in Wolvertemsesteenweg in Grimbergen (heden afgebroken), gebouwd met hulp van de OSB, foto, 2009, Grimbergen, Google. Bron: <https://www.google.com/maps>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

²⁸³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis [online],' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/75284>.

5.5.1.5. Conclusie: casus-analyse

Afbeelding 31: Twee woningen in Kessel van Heylens.

Bron: *Rapport sur l'activité de L'oeuvre, jusqu'à fin 1918*, (Genève : Société Générale d'imprimerie, 1919), planche III.

De twee realisaties in Kessel van Heylens vatten enkele typische bouwelementen van de *Œuvre Suisse en Belgique* samen. De foto is afkomstig uit het jaarrapport van de OSB uit 1918. De woningen in Kessel, een deelgemeente van Nijlen in de provincie Antwerpen, zijn volgens de nota onderaan de foto vervaardigd door “architecte Heylens” in 1918.²⁸⁴ Dit gaat wellicht over architect E. Heylen. Deze man was erg actief in Nijlen tijdens de wederopbouw en bouwde heel wat hoeves met gelijkaardige stijlelementen als deze twee woningen.²⁸⁵ Volgens het onderschrift werden de woningen gebouwd op de fundamente van verwoeste woningen.

De rechterwoning bevat meer invloeden uit de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur en de barok. Het huis is vervaardigd in baksteen in kruisverband met onderaan een plint van drie lagen natuursteen. De kruiskozijnen, de omlijsting van de rondboogdeur in korfboog met ovaal bovenlicht en de gevelplaat van de OSB zijn vervaardigd in een bleke zandsteen. Dit is erg kenmerkend voor de traditionele architectuur in Brabant, waarin de lokale Brabantse zandsteen werd gecombineerd met de goedkopere baksteen. De bakstenen ontlastingsbogen boven de kruisramen overkoepelen de volledige ramen. Deze ontlastingswaaier is een variant uit de 17de eeuw op de traditionele ontlastingsbogen per raamdeel. De onderste raamdelen zijn voorzien van luiken. De sluitstenen van het bovenlicht en de rondboogdeur zijn verhoogd en in diamantkop uitgesneden. Enkel het ovaalronde bovenlicht heeft een kroonlijst. Het steile

²⁸⁴ ‘Rapport sur l'activité de l'œuvre Suisse, jusqu'à fin 1918,’ planche III.

²⁸⁵ ‘Heylen, E.,’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2768>.

dak in leien is langs de zijkanten afgewerkt met afgedekte trappen en vormen zo twee trapgevels. Net onder de daklijst is een horizontale strook in natuursteen ingewerkt. Dit kan een verwijzing zijn naar de traditionele speklagen, horizontale lagen lichtgekleurde steen die vaak in het verlengde lagen van architecturale elementen.²⁸⁶ De voorgevel is verlengd aan de rechterzijde met een barokke klokgevel met een in- en uitzwenkend deel en bekroond met een gebogen fronton en toppilaster. Binnen de geveltop is een raam en steigergat terug te vinden.

Voor de linkse realisatie werd de inspiratie eerder gehaald bij een latere bouwstijl, namelijk de Louis XVe-stijl of de rococo. De steekboogramen met gedecoreerde sluitsteen en de deur met tussendorpel in schouderboog zijn kenmerkend voor de rococo. Opmerkelijk is het ijzeren smeedwerk in het bovenlicht en van het hekje bij het raam in de topgevel in rococo-vormtaal. De kroonlijst is ook van Franse oorsprong. Enkel de centrale topgevel is eerder van barokke oorsprong. Het is een sobere klokgevel met voluten, bekroond met fronton en vaas. Binnen het fronton is een cirkelvormig medaillon geplaatst met opschrift 'OSB 1918' en het Zwitsers kruis. De woonst is uitgevoerd in baksteen in kruisverband met een zadeldak in dakpannen. De raam- en deuromlijstingen en afwerking van de klokgevel zijn in natuursteen, net als de plint. Onderaan kruisen enkele 'platte banden' in natuursteen in het verlengde van de onderdorpel van het raam en de stijlen. De Franse voorliefde voor verticale lijnen is hier merkbaar, in tegenstelling tot de rechtse woonst waar de horizontaliteit van de bak- en zandsteenarchitectuur overheerst.

Zoals uit bovenstaande beschrijving blijkt, haalt de architect voor deze twee woonsten zijn inspiratie uit verschillende periodes. Dit is een typisch fenomeen in de wederopbouwarchitectuur waar met combinaties van vormentalen een regionaal karakter tracht wordt geëvoceerd.

5.5.2. Vergelijking met Duitse wederopbouwarchitectuur

Zoals eerder werd vermeld, prefereren de Duitsers ook een wederopbouw in regionale stijl. Omdat ze in dezelfde regio actief zijn als de OSB, is het interessant enkele architecturale gelijkenissen en verschillen te bekijken. De Duitsers starten snel met een wederopbouwprogramma in België. Vanuit de Europese context aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog is de Duitse keuze voor de regionalistisch geïnspireerde wederopbouw niet vreemd. Toch moeten hun motieven gesitueerd worden in een propagandistische context. Zoals hierboven ook vermeld, was de Duitse wederopbouw onderdeel van de '*Flamenpolitiek*'. In de praktijk tracht Duitse overheid via een regionalistisch geïnspireerde wederopbouwarchitectuur de historische connectie tussen Duitsland en de omliggende gebieden te promoten, met een annexatie als mogelijk eindpunt. Zowel hoofd van de wederopbouw, Carl Rehorst, als architect Johannes Schüller promoten actief tijdens de oorlog voor regionalistische architectuur. Ondanks het breed draagvlak van regionalisme in de aanloop van de oorlog, heerste er vanuit Franse en Belgische kant wantrouwen ten opzichte van de Duitse, esthetische visie. In de context van geallieerde propaganda werd gevreesd dat de Duitser de eigen, Belgische architectuur zou negeren. Desondanks hebben beide kanten hetzelfde resultaat voor ogen, namelijk een moderne regionalistische wederopbouw.²⁸⁷

²⁸⁶ Baeyens, Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant, 31.

²⁸⁷ Van den Mooter, "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog," 72-77.

Schüller onderbouwt zijn voorkeur voor regionale architectuur in zijn verslagboek van de Duitse wederopbouw uit 1918, *‘Neue Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges’* met Belgische bronnen. Hij vermeldt het boek *Les anciennes constructions rurales et les petites constructions des béguinages en Belgique* van de Belgische architecten Théodore Clément²⁸⁸, Jules Ghobert²⁸⁹ en Charles Huart²⁹⁰, dat de focus legt op 18de-eeuwse profane architectuur. Hij geeft ook enkele architecturale voorbeelden en kiest voor 18de-eeuwse, traditionele boerenwoningen uit Vlaams-Brabant. Deze keuzes verraden al de focus van de Duitse wederopbouw. Verder geeft hij als voorbeelden het ‘Molenhuis’ in Perk (Steenokkerzeel), het Oostershuis en hoeve ‘Hof ter Biest’. Schüller verkiest de architectuur van de traditionele bak- en zandsteen met elementen als kruisramen met luiken, een rondboogdeur, trapgevels en dakkapellen.²⁹¹

Het zwaartepunt van de Duitse wederopbouw ligt in Vlaams-Brabant en specifiek op Kapelle-op-den-bos. De gemeente was in het begin van de oorlog sterk verwoest door de Duitsers en was door zijn centrale ligging een goede keuze. Het nieuw ontwerp van de gemeente moest een model worden voor de volledige Duitse wederopbouw. Schüller contrasteerde zijn ontwerp met slechte voorbeelden en propageert met zijn ontwerp een gestandaardiseerde vormtaal voor alle Duitse wederopbouw.²⁹² Schüller ontwerpt voornamelijk arbeiderswoningen voor één gezin. Vormelijk laat hij zich inspireren door de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur en de barok. In zijn ontwerpen zijn kruisramen met luiken, boogramen, dakvensters en topgevels in traditionele trapgevel of barokke klokgevel gecombineerd.²⁹³ Een tweede regio waar de bezetter actief aan wederopbouw deed is Zemst en zijn deelgemeenten. In deze gemeente is ook de OSB heel actief. Ook hier zijn dezelfde kenmerken als in Kapelle-op-den-bos terug te vinden.²⁹⁴

²⁸⁸ °1884 - †1937

²⁸⁹ °1881 - †1973

²⁹⁰ °1874 - †1965

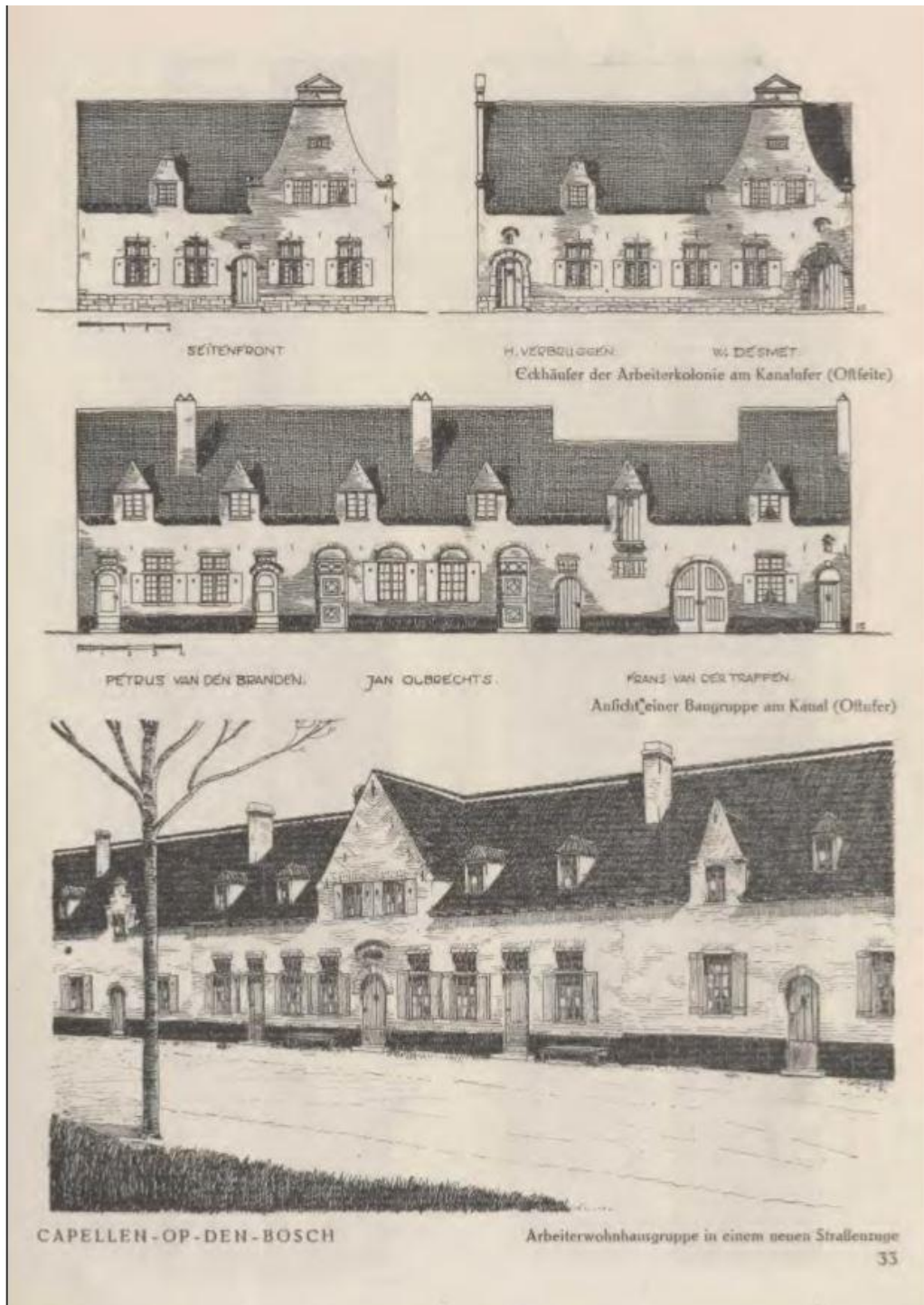
²⁹¹ Van den Mooter, “Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,” 77-79.

²⁹² Van den Mooter, “Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,” 102-104.

²⁹³ Schüller, *Neue Kleinhäuser in Belgien*, 33-52;

Van den Mooter, “Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,” 104.

²⁹⁴ Van den Mooter, “Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog,” 108-109.

Afbeelding 32: Model voor Kapelle-op-den-Bos van Johannes Schüller,
Bron: Johannes Schüller, 'Neue Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges Neue
Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges,' (Cementbau Aktiengesellschaft:
Hannover, Keulen, 1918), 33.

Zowel de Zwitserse als de Duitse wederopbouw hebben een modern regionalisme voor ogen met aandacht voor lokale stijkenmerken en materialen. Beiden haalden inspiratie uit de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur van de 15de en 16de eeuw en de later barokke adaptatie hiervan. Op het eerste zicht lijkt de vormtaal van beide initiatieven ook vrij overeenkomstig. Het grote verschil zit echter in de financiële middelen. De OSB schenkt veel aandacht aan kwaliteit, zowel in materiaal als in stijl. Zoals in vorig hoofdstuk al vermeld, verplichtte de OSB een controle van de bouwplannen via het bureau onder leiding van Alfred Minner in Brussel. Op deze manier werd een esthetische en kwalitatieve wederopbouw gegarandeerd. Bij de Duitse bouw werd enkel een niet-bindend advies gegeven. Daarnaast streefden de Duitsers voor een wederopbouw die sober en goedkoop was.²⁹⁵ Dat de Zwitsers kwalitatiever bouwden is te merken in het gebruik van rijker bouw materiaal, zoals natuursteen. Waar de OSB de raam- en deurkozijnen stevast in natuursteen uitwerkt, zijn de Duitse woonsten dikwijls volledig in baksteen vervaardigd. Daarnaast is de afwerkingsgraad bij de Zwitserse woonsten duidelijk hoger. Er gaat meer aandacht naar decoratieve details zoals voluten op de klokgevel en verfraaide sluitstukken en omlijstingen.

Stilistisch gaat de OSB ook verder kijken en haalt de organisatie inspiratie uit een oorspronkelijk Franse stijl, namelijk de rococo. Bij de Zwitserse realisaties zijn namelijk ook steekboogramen en rocaille-motieven terug te vinden. Dat de Duitse wederopbouw deze vormen niet integreert, is te verklaren vanuit hun politieke motivatie. Franse vormentalen passen niet in hun '*Flamenpolitiek*'.

5.5.3. Besluit

Het valt op dat de OSB kiest voor een vormtaal uit de barok en rococo, gecombineerd met vormen uit de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur. Traditionele elementen als kruisramen, rondboogdeuren en de combinatie van bak- en zandsteen zijn talrijk aanwezig binnen in de rurale architectuur. De barokke architectuurvormen sijpelden vanaf de 17de eeuw in Brabant langzaam in de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur en deze kruisbestuiving is duidelijk zichtbaar in de realisaties van de OSB. De barokke vormtaal is vooral terug te vinden in de afwerking van de klokgevel en van de boogdeuren en bovenlichten. Sommige aspecten zoals speklagen, hoekkettingen en trapgevels verdwijnen snel uit de praktijk. De typische rondboogdeuren blijven wel aanwezig.²⁹⁶ De rococo kwam vanaf de late 18de eeuw zowel in de burgerlijke als in landbouwwoonsten voor. Ook hier is de stijl vooral in de afwerking terug te vinden. De introductie van deze Franse stijl zorgde ook voor een rechthoekige ramen en deuren. De barokke vormen zijn talrijker aanwezig dan de rococo in de realisaties van de *Œuvre Suisse en Belgique*.

In hun combinatie van bouwstijlen creëert de OSB een anachronistisch beeld, een veelvoorkomend fenomeen in de wederopbouw. In stedelijk gebied gaat dit bijvoorbeeld gepaard met het implementeren van 19de-eeuwse elementen als balkons en winkelpanden. De combinatie van stijlvreemde elementen in historische stijlen gaat echter aan het volk voorbij.²⁹⁷ Niet elke architect gaat even strikt om met het regionalisme. De voorkeur van de hoeve in Grimbergen van Minner is een landelijk voorbeeld waar het regionalisme sterk geïnterpreteerd

²⁹⁵ Van den Mooter, "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog," 97.

²⁹⁶ Baeyens, Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant, 62–64.

²⁹⁷ Joke Buijs e.a., *Herleven : Leuven na 1918* (Leuven: Stad Leuven, 2018), 43.

wordt. In tegenstelling tot de Belgische en Duitse wederopbouw zijn de hoeves en burgerwoningen duidelijk rijker in materiaal en decoratiever afgewerkt.

5.6. Alfred Minner voor de OSB

Naast zijn functie als Belgisch vertegenwoordiger van de *Œuvre Suisse en Belgique*, was de jonge Brusselaar ook actief als architect voor de OSB. Aangezien er geen sluitende oeuvrelijst van de architect of de OSB bestaat, is het moeilijk te bepalen hoeveel woonsten Minner ontworpen heeft voor de OSB. Hieronder wordt een poging gedaan zijn realisaties voor de OSB op te lijsten en te analyseren.

De wederopbouw is dikwijls een complex en divers verhaal. Ze bestond uit grote wederopbouwwerken als uit kleine restauraties. Van deze laatste groep werd niet altijd een bouwdoossier aangelegd en is de ingreep bijgevolg moeilijk te achterhalen.

5.6.1. Oude Gevels In Mechelen – 1917 – 1930

In het *Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie* staan meerdere vermeldingen van Minner. Deze *Bulletins* communiceren onder andere de activiteiten van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.²⁹⁸ In het *Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie* van 1917 is volgende terug te vinden:

“D'accord avec l'administration communale de Malines (Anvers), en la compagnie de M. l'architecte Minner, délégué de l'Œuvre suisse en Belgique et celle de M. l'ingénieur Deloof, il a été procédé, le jeudi 20 décembre, à l'examen de quelques façades anciennes de la ville de Malines, qu'il conviendrait de faire restaurer par l'intermédiaire de l'Œuvre suisse.”²⁹⁹

Volgens deze passage heeft Minner op 20 december 1917 enkele oude gevels in Mechelen onderzocht samen met stadsingenieur Deloof. Uit de verdere tekst valt ook af te leiden dat een vertegenwoordiger van de KCML aanwezig was en hij Minner wees op enkele waardevolle gevels. De KCML wil graag enkele historische gevels restaureren en doet dit hiervoor beroep op de *Œuvre Suisse en Belgique* waar Minner de contactpersoon voor is. In het verslag in het *Bulletin* doet de Commissie suggesties over de restauratiemogelijkheden en kosten. Dit is tevens de enige keer dat de OSB genoemd wordt in een *Bulletin* van de Koninklijke Commissie voor Kunst en Archeologie.

In het archiefdossier van Minner in het archief van de *Société Centrale d'Architecture de Belgique* is tevens een lijst uit 1966 terug te vinden van zijn werken. Hierin staat ‘reconstruction de plusieurs maisons à Malines, D,G 1914 – 1918’.³⁰⁰ Er wordt niet geduid over welke gevels dit gaat. Dit bevestigt dat hij meehielp met de reconstructie van enkele gevels in Mechelen

²⁹⁸ Sinds 4 oktober 1860 ontstond er een ‘gemengde commissie’, met leden van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en leden van de Académie Royale de Belgique. Deze gemengde commissie krijgt in 1861 de taak een algemene inventaris op te maken van kunst- en oudheidkundige voorwerpen. Tevens in 1861 wordt voor het eerst een ‘Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie’ uitgegeven door deze gemengde commissie. Een oorspronkelijk maandelijks verslag evolueert snel naar een halfjaarlijkse aflevering. De ‘bulletins’ zijn echter een goede bron voor de activiteit van de Commissie voor Monumenten.

Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*, 119–22.

²⁹⁹ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, (Brussel: Vromant & Co, 1917), 110.

³⁰⁰ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, ‘Alfred Minner’.

In het *Bulletin* van 1917 worden de bezochte gevels per adres in acht puntjes genoemd, samen met wat informatie over de toestand van de façade en mogelijke ingrepen. De tekst eindigt met een verwijzing naar Minners wederopbouwplan van huis ‘De Pekton’. Hij deed dit naar de regels van de kunst en archeologie en de KCML feliciteert hem daarmee. Ze vertrouwen dat hij onderstaande projecten met dezelfde zorg en bewustzijn zal restaureren en herstellen.³⁰¹ Hieronder worden de gevels in dezelfde volgorde als in het *Bulletin* besproken. Eerst volgt een inleiding over de wederopbouw in Mechelen.

5.6.1.1. Wederopbouw in Mechelen

De Duitse bezetter wil tijdens de oorlog graag wederopbouwen in Mechelen. Carl Rehorst tekende in 1915 een plan voor de sanering en wijziging van circulatie rond de IJzeren Leen in Mechelen. Het stadsbestuur negeert echter dit plan en weigert alle samenwerking met de Duitsers. Dit zorgt ervoor dat het bestuur de volledige oorlog op gespannen voet leeft met de bezetter. Met de steun van de KCML, die tevens weigerde met de Duitsers samen te werken, slaagde het stadsbestuur erin de wederopbouw tijdens de oorlog zo veel mogelijk uit te stellen.³⁰²

In 1916 legde de OSB voor het eerst contacten met de stad. De wederopbouw van het historisch pand ‘In de Pekton’ was de aanleiding voor een eerste samenwerking.³⁰³ De Zwitserse organisatie slaagt er wel in aan wederopbouw te doen in Mechelen en doet dit met de steun van de KCML. Volgens het jaarrapport van 1918 werden op 1 januari 1919 vijf woningen door de OSB wederopgebouwd.³⁰⁴

Na de oorlog start de stad zelf met wederopbouw. Vanaf het begin ligt de focus op de esthetiek en reconstructie van het historisch centrum. Uit een bezorgdheid over het kunstkarakter van de stad wordt op 5 augustus 1918 de ‘Kommissie van Stedeschoon’ opgericht met als doel smaakloze huizen in oude straten te verhinderen en het kunstkarakter van de stad te versterken. De commissie had invloed op beslissingen van de gemeenteraad. Ze is een getuige van de visie op wederopbouw van het stadsbestuur, zijnde een herstel van de historische binnenstad op kunstzinnige wijze.³⁰⁵

5.6.1.2. ‘Den Duvel’

Het eerste huis dat in 1917 werd bekeken is Haverwerf 21, ook gekend onder de naam ‘Duivelsgevel’. Het huis bezit een mooie houten façade die volgens het verslagboek dateert uit 1647. Deze karakteristieke gevel vereist een uiterst nauwgezette restauratie. De Commissie schat de kosten op een 2 à 3000 franken.³⁰⁶

In het stadsarchief is de eerste documentatie over een mogelijke herstelling te vinden in een brief van 17 september 1918. Hierin vraagt stadsingenieur Deloof goedkeuring aan de Burgemeester en Schepenen van de stad Mechelen om het ‘Duivelshuis’ te herstellen. De toestand van de gevel wordt uit de doeken gedaan: de witte steen in het onderste deel is aan het afbrokkelen, verschillende eiken dwarsbalken zijn in verval, er staan gewone glasramen in

³⁰¹ Bulletin des Commissions Royales d’art et d’archéologie, 1917, 111.

³⁰² Reynaert, ‘De wederopbouw van het stadscentrum te Mechelen na 1914,’ 52-56.

³⁰³ Stadsarchief Mechelen, ‘Huis ‘In de Pekton’ te Mechelen,’ 1936/460; kokers/C/83.

³⁰⁴ ‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918,’ 6.

³⁰⁵ Reynaert, ‘De wederopbouw van het stadscentrum te Mechelen na 1914,’ 94-98.

³⁰⁶ Bulletin des Commissions Royales d’art et d’archéologie, 1917, 110.

plaats van glas-in-lood en het houten snijwerk is gedeeltelijk verdwenen of dreigt van de muur te vallen. Indien er niets gebeurt dreigt deze historische gevel te verdwijnen. Hij vertelt dat de KCML bij hun laatste bezoek wenste dat het stadsbestuur de gevel zou herstellen. De OSB heeft reeds voorgesteld de gevel op hun kosten te herstellen, aangezien de kunstgevels van Mechelen hun zeer genegen zijn. De huidige eigenaar verblijft in het buitenland als krijgsapotheker en kan moeilijk gecontacteerd worden. Wegens de dringende nood aan herstel, acht ingenieur Deloof het optreden van het Schepencollege gewenst om de herstellingswerken goed te keuren. Vertegenwoordiger Minner schatte reeds de kosten van de werken op 2500 frank. De stad lijkt dit goed te keuren aangezien een volgende brief van 5 oktober 1918 terug te vinden is waarin het stadsbestuur van Mechelen naar Minner stuurt dat ze het offer met grote dankbaarheid aanvaarden.³⁰⁷ Wellicht werden hierna de werken aangevat.

Huis 'Den Duvel' te Mechelen wordt in het *Bulletin* van 1919 opnieuw vermeld. Op 10 november 1919 werden de restauratiewerken onderzocht door de KCML en kon geconcludeerd worden dat de werken met zorg waren uitgevoerd. Er worden ook verbeterpunten gegeven. Het ontwerp voor de raamkozijnen klopt niet met de oorspronkelijke bouwperiode, namelijk de 17de eeuw, en zouden moeten worden vervangen. Ook de piron op de nok van het dak is te modern. De stenen plint met afbrokkelend gesteente is niet goed hersteld. Architect Minner had de voegen niet tot het einde maar beperkt moeten vullen zodat de afgebroken randen van de stenen zichtbaar bleven. De KCML geeft ook als advies een laagje kokende lijnolie aan te brengen op het houtwerk aan de gevel.³⁰⁸ Dezelfde verbeterpunten stuurde de KCML ook in een brief naar de Burgemeester en Schepenen van de stad.³⁰⁹ In deze tweede vermelding in het 'Bulletin' wordt er niet meer verwezen naar een tussenkomst van de OSB. Het lijkt er wel op dat de werken werden uitgevoerd met de steun van de OSB.

Volgens de Inventaris Onroerend Erfgoed stamt het huis uit de 16de eeuw. De gotische, houten voorgevel is beschermd als monument.³¹⁰

5.6.1.3. Haverwerf 7

Het tweede huis is gelegen in Haverwerf 7, op de hoek van de Sleutelstraat. De woonst zal volgens de KCML uitbreiden ten gevolge van een geplande vergroting van de Sleutelstraat. De gevel met zicht op de kade stamt uit de 17de eeuw en moet nauwkeurige gerestaureerd worden. Ook de gevel aan de vergrote straat moet in dezelfde stijl worden uitgevoerd.³¹¹ Welke ingreep er gebeurde na de Eerste Wereldoorlog was niet terug te vinden.

De woning heeft een 17de-eeuwse kern maar werd grondig aangepast in de 19de en 20ste eeuw. Deze woning staat vastgesteld in de inventaris als 'hoekhuis'.³¹²

³⁰⁷ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstelling aan huis 'Den Duvel,' 1918, vak 72, nr. 6.

³⁰⁸ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1919, 260.

³⁰⁹ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstelling aan voorgevel huis 'Den Duvel', 1919, vak 72, nr. 18.

³¹⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Gotisch burgerhuis De Duivels [online],' laatst geraadpleegd op 3 juli 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3388>.

³¹¹ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1917, 110.

³¹² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Hoekhuis [online],' laatst geraadpleegd op 2 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3544>.

5.6.1.4. 'De Waag' en 'De Steur'

De derde en vierde woonst zijn Zoutwerf 7 en 8, stadswoningen 'De Waag' en 'De Steur'. Het zijn twee huizen met een karaktervolle houten façade die echter in 1917 in een vervallen staat verkeren. De KCML schat dat duizenden franken zullen nodig zijn deze gevels te herstellen.³¹³ Of Minner deze gevels herstelde en welke ingrepen er plaatsvonden was niet te achterhalen.

De huizen stammen uit de 16de eeuw en getuigen van de vroege woningbouw in Mechelen, namelijk driekwarthuizen met houten puntgevel. In 1927 werden de woningen grondig aangepakt en binnen ingericht als pakhuys. De twee stadswoningen staan in de inventaris en zijn ook beschermd.³¹⁴

5.6.1.5. 'Den Zeehondt'

Zoutwerf 9 is een volgend pand die de KCML opnoemt. Het huis is op dat moment '*malheureusement recouverte de faïence grossière*'. De KCML stelt een terugkeer naar zijn originele staat voor, namelijk een wederopbouw in de Louis XVI-stijl.³¹⁵ Het huis heeft een kern die teruggaat op de 16de eeuw.³¹⁶ De 18de-eeuwse gevel was oorspronkelijk bepleisterd en beschilderd. Ze werd aangepast in de 20ste eeuw naar een gevel met witten en groene tegels.³¹⁷ In 1915 liep de gevel schade op die in 1920 'merkelijk verbeterd' werd.³¹⁸ Er werd alvast een extra bouwlaag toegevoegd maar uiterlijk bleef het pand bekleed met tegels. Van deze aanpassingen is geen bouwdoossier opgesteld. Van de terugkeer naar de Louis XVI-stijl die de KCML voorstelde, is dus geen sprake. Bijgevolg valt het ook in vraag te stellen of Minner deze restauratie verzorgde.

Vandaag is de gevel terug hersteld in de 'originele' stijl. De gevel met geglazuurde tegels is hersteld naar een bepleisterde lijstgevel van twee bouwlagen. De restauratie vond plaats in 2008.³¹⁹ Huis 'Den Zeehondt' is beschermd. De beschrijving in de Inventaris is nog niet aangepast naar deze recente restauratie.³²⁰

5.6.1.6. 'De Lepelaer'

Een zesde huis is Zoutwerf 17, dat zich in een erbarmelijke staat bevindt. De gevelstenen vallen namelijk van de muur. Het herstel van dit gebouw zal een aanzienlijke som geld kosten, waarvan het bedrag moeilijk in te schatten is. De KCML geeft de façade van het Gildehuis der Vrije Schippers in Gent als te volgen voorbeeld, zoals het door Mortier, tevens lid van de Commissie, werd gerestaureerd in 1904. Omdat zo'n herstel op dit moment financieel niet mogelijk is moeten, in afwachting van betere tijden, de stenen die te oud zijn vervangen worden met de grootste zorg.³²¹

³¹³ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1917, 110.

³¹⁴ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoningen Waag en Steur [online],' laatst geraadpleegd op 2 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74717>.

³¹⁵ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1917, 110.

³¹⁶ 'Burgerhuis De Zeehondt,' laatst geraadpleegd op 2 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/4426>.

³¹⁷ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis [online],' laatst geraadpleegd op 2 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74718>.

³¹⁸ Mechelen, Kadasterarchief Mechelen, art. 3823.

³¹⁹ 'Zoutwerf aan de Dijle te Mechelen,' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://www.mechelen.traveltopper.eu/zoutwerf-mechelen/>.

³²⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis [online].'

³²¹ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1917, 110 – 111.

Net voor de oorlog, op 20 mei 1914 nam de KCML de beslissing de woonst op te nemen in de inventaris als een burgerlijk monument van de tweede klasse.³²² Wellicht dringt de KCML daarom sterk aan deze gevel kwalitatief te restaureren. Of dit effectief gebeurde is onzeker. Er werd geen beeldmateriaal van het pand in het interbellum teruggevonden. Huis De Lepelaer werd gevelde in de Tweede Wereldoorlog door een luchtbombardement en brandde volledig uit. De woning werd nadien niet meer heropgebouwd. De overblijfselen van de voorgevel zijn beschermd als monument maar bevinden zich niet meer in situ.³²³

5.6.1.7. Huis 'Paradijs'

Een lid van de Commissie wees Minner ook op huis 'Paradijs' in de Haverwerf, op de hoek van de Kraanstraat. Ook deze woning verdient een goed bestudeerde restauratie.³²⁴ De woning zou dateren uit de 16de eeuw en de naam verwijst naar reliëfpanelen op de gevel die 'het Aards Paradijs' en 'de Boom der kennis van goed en kwaad' uitbeelden.³²⁵ Over de ingrepen na de Eerste Wereldoorlog werd niks teruggevonden. Volgens een artikel in het tijdschrift Monumenten en Landschappen bleef het pand 'bij wonder van afbraak, aanpassing en oorlogsvernieling gespaard.'³²⁶ De gevel is beschermd.³²⁷

³²² Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1914.

³²³ 'Burgerhuis De Lepelaar: overblijfsel van de voorgevel,' laatst geraadpleegd op 2 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/6156>.

³²⁴ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1917, 111.

³²⁵ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis Het Paradijs [online],' laatst geraadpleegd op 2 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3389>.

³²⁶ Guido Jan Bral, 'Sint-Jozef, De Duivels en Het Paradijs. De restauratie van drie huizen aan de Haverwerf te Mechelen,' *Monumenten en Landschappen* 13, nr. 5 (1994): 37.

³²⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis Het Paradijs [online], laatst geraadpleegd op 2 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3389>.

Afbeelding 33: Huis 'Den Duvel,' foto, 2017, Mechelen, Thomas Verfaillie.

Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/266402>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 34: 'Hoekhuis,' foto, 2005, Mechelen, Els Van der Jeught.

Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/106303>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 35: 'De Waag' (rechts) en 'De Steur' (links), foto, 2017, Mechelen, Thomas Verfaillie.

Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/266438>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 36: huis 'Den Zeehondt', foto, 2014, Mechelen, Laura May.

Bron:
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/74718>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 37: huis 'De Lepelaer',
prentbriefkaart, Mechelen.
Bron: Mechelen, Stadsarchief Mechelen,
Verzameling Berlemont,, B14_22.

Afbeelding 38: huis 'Het Paradijs', foto,
2005, Mechelen, Els Van der Jeught.
Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/imagages/106505>, laatst geraadpleegd op 3 juli
2019.

Afbeelding 39 (links): Huis 'In
het Haentien', foto, 2018,
Mechelen, Paul Hermans.
Bron:
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:In_Het_Haentien_\(1773\)_-_Mechelen_6-07-2018_11-42-42.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:In_Het_Haentien_(1773)_-_Mechelen_6-07-2018_11-42-42.jpg), laatst
geraadpleegd op 8 juli 2019.

Afbeelding 40 (rechts): 'De
Pekton' in 2019, foto, 2019,
Mechelen, Nele Coene.
Bron: eigen foto.

5.6.1.8. Zoutwerf 20

De houten façade van Zoutwerf 20 bevindt zich tevens in een erg vervallen staat in 1917. Het gebouw moet op zijn minst nauwkeurige geregistreerd worden als blijkt dat de ruïne niet meer gered kan worden. Er zullen stappen moeten worden genomen met de eigenaar om met zijn toestemming de woonst te laten afwerken of herstellen. De Koninklijke Commissie is ook bereid om in te grijpen als niemand erin slaagt de eigenaar van zijn plicht te overtuigen.³²⁸

Het is echter onduidelijk over welke gevel dit gaat. De kans is heel groot dat deze woning niet wederopgebouwd is.

5.6.1.9. 'In het Haentien'

Tenslotte werd huis 'In het Haentje' bekeken, gelegen op de Grote Markt en daterend uit 1773 volgens de gevel. De woonst heeft volgens de KCML in 1917 dringend versteviging nodig. Een bom vernielde de gevel in Louis XV-stijl en de voorlopige stelling zal het bouwwerk niet langer kunnen ondersteunen. De KCML wil graag tussenkomen, ondanks dat de bezetter op dat moment het gebouw in hun bezit heeft. Ze zullen trachten de nodige fondsen te verkrijgen van zodra Minner zijn consolidatieplannen heeft opgesteld en deze heeft voorgelegd aan het schepencollege. Indien dit niet lukt, zal de KCML de Belgische overheid vragen de ingreep van de OSB zo snel mogelijk goed te keuren, zodat zij op eigen kosten Minners plannen kunnen uitvoeren.³²⁹ Over de concrete herstellingen na de oorlog is geen info teruggevonden.

Het huis is beschermd. Volgens de inventaris zijn er smeedijzeren balkonleuningen toegevoegd na 1918.³³⁰

5.6.1.10. 'De Pekton'

In het *Bulletin* van 1917 wordt bij de passage over de restauratie van enkele Mechelse gevels verwezen naar Minners eerder werk voor huis 'De Pekton' in Mechelen. De heropbouw van deze stadwoning was een lang proces dat startte bij de OSB en Minner. In het stadsarchief van Mechelen is een lijvig dossier terug te vinden van de herstelling van 'In De Pekton' na de Eerste Wereldoorlog, alsook bouwplannen.

De eerste briefwisseling tussen de stad en de OSB is gedateerd op 25 september 1916 en wordt nog door Eugen Probst ondertekend. Hij bedankt stadsingenieur Deloof voor een rondleiding in de stad waar hij enkele plaatsen heeft opgemerkt die zich zouden lenen voor de wederopbouw. Enkele maanden later blijkt er een akkoord te zijn tussen de eigenaars van 'De Pekton', brouwerij De Kroon, en Alfred Minner, de afgevaardigde architect van de OSB die de reconstructie zal uitvoeren. De uiteindelijke bouwplannen van Minner komen pas toe in juli 1917. De reconstructie liep vertraging op wegens de interne reorganisatie van de OSB na het vertrek van Probst. Minner tekende een hoekhuis met twee bouwlagen onder een zadeldak. De gevel in baksteen kreeg kruiskozijnen en kloosterkozijnen. Een houten puntgevel flankiert de zijgevel. Minner maakt ook een eerste bundel met opmetingen en kostenraming, die volgens

³²⁸ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1917, 111.

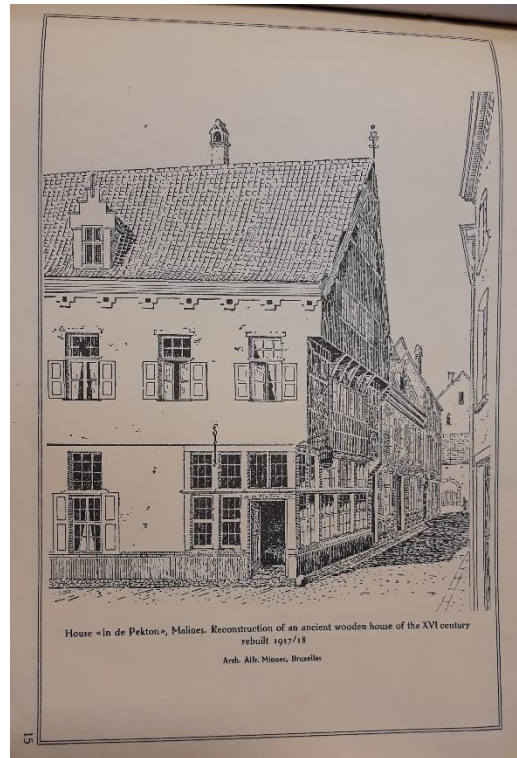
³²⁹ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1917, 111.

³³⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis In het Haentien [online],' laatst geraadpleegd op 3 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3704>.

briefwisseling in augustus 1917 werd opgemaakt door Minner voor de *Œuvre Suisse en Belgique*. De totale kosten worden geschat op 33.000 frank waarvan de eigenaar zelf 18.000 wou betalen. De OSB beslist het overige deel te betalen opdat het huis op historische wijze hersteld kan worden en ook volgens moderne, comfortabele en hygiënische normen. De geldsommen worden naar de stad Mechelen overgebracht aangezien zij de reconstructie en afwerking op zich zullen nemen. De eigenaar stuurt op 20 augustus 1917 zijn goedkeuring naar Minner en bijgevolg gaan de (afbraak-)werken van start. De bouw wordt door geldgebrek halverwege gestopt.³³¹

De werken blijven zo lange tijd steken bij één bouwlaag. In een brief van 20 januari 1921 vraagt de eigenaar voor het eerst aan de stad om de reconstructie te hervatten. Ze zijn bereid hun deel van de kosten te betalen aan de stad, die nog steeds de leiding heeft over de werken. Ze vragen aandacht voor de schade die de woning door de verlaten staat van de bouwwerf oploopt. De muren en steunbalken die er al drie jaar staan, zijn niet beschermd tegen permanente blootstelling aan de seizoenen. Tevens lopen de stenen sierlijsten schade op van plunderende kinderen. De eigenaar vraagt deze situatie zo snel mogelijk te beëindigen. Vervolgens is er briefwisseling te vinden uit de zomer van 1923. Minner werd door de stad opnieuw gecontacteerd om de plannen, opmetingen en kostennota op te maken. Het bestek werd aangepast naar hedendaagse prijzen en kwam uit op 129.000 frank, waarvan reeds een 20.000 waren uitgevoerd. Er ligt ook nog hout in het stadsmagazijn dat reeds voorbereid was voor huis 'De Pekton' en aangezien het een geklasseerd monument is, wordt er gehoopt op andere subsidies. De eigenaar blijft echter ontevreden met de bouwvallige toestand. Daarnaast werd zijn vraag tot installatie van een poort in het gebouw geweigerd. Ondanks de mening van Minner dat de gevel onherstelbaar is en de artistieke waarde reddeloos verloren is, blijft het stadsbestuur een heropbouw in de oorspronkelijke staat opleggen.³³²

In maart 1922 verschijnen de plannen voor Minner ook in tijdschrift *L'émulation*, het tijdschrift uitgebracht door de *Société Centrale d'Architecture de Belgique* waar Minner ook lid van was. Eugène Dhuicque schrijft hier dat 'De Pekton' door een bombardement geraakt werd en de vrij unieke Vlaamse houten gevel hierdoor helaas verdwenen is. Hierna wordt er dieper ingegaan op de typische houten gevel en de constructie van de woonst. Hij vermeldt ook

Afbeelding 41: huis 'In de Pekton' in Mechelen, tekening in publicatie "Oeuvre Suisse" in Belgium.

Bron: "Oeuvre Suisse" in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 15.

³³¹ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdossier Huis 'In de Pekton'', (1936/460); Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton'', 1927, vak 72, nr. 10; Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoning De Pekton [online], laatst geraadpleegd op 3 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74623>.

³³² Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton'', 1927, vak 72, nr. 10.

dat de Oeuvre Suisse reeds een subsidie gaf waarmee de stenen fundamenteën gerealiseerd konden worden. De Belgische staat en de stad Mechelen zullen op hun beurt tussenbeide komen om het herstel te verzekeren, volgens de zorgvuldige en waarachtige plannen van Minner. Hij wenst ook dat deze plannen zonder verder uitstel worden uitgevoerd. Dhuicque wijst er op dat deze reconstructie nooit meer dan een kopie zal zijn. Hij eindigt met de vraag of het niet verstandiger is huizen die de vernietigingen wel hebben overleefd en in slechte staat verkeren, te bewaren.³³³

In 1928 is het huis nog steeds niet afgewerkt. De eigenaars, ondertussen gefuseerd naar brouwerij Lamot, schrijven opnieuw de burgemeester en schepenen aan eind 1928. Ze stellen dat ze middelen niet hebben om het huis te herstellen naar origineel karakter. Ze kregen 51.402 frank van de Dienst Oorlogsschade maar dit is niet voldoende om de gevel op kunstzinnige wijze te herstellen. Indien er geen middelen komen van de staat of provincie, zal de brouwerij er een gewone woning opzetten met bureau.³³⁴

Hierna lijkt er opnieuw schot in de zaak te komen. Er is een latere bundel terug te vinden met kostenraming en afmetingen, opnieuw opgemaakt door Alfred Minner en gedateerd op 30 januari 1929. Hierop staat duidelijk dat de OSB al voor 30.000 frank heeft gebouwd. De nieuwe kostenraming komt uit op 165.995 frank. In februari 1929 schrijft de brouwerij dat ze bereid zijn 'De Pekton' te laten heropbouwen op voorwaarde dat het interieur volgens hun voorzieningen zijn en dat de werken zo snel mogelijk starten.³³⁵ In 1929 wordt de reconstructie van huis 'De Pekton' vermeld in het 'Bulletin'.³³⁶

Uit een brief van 18 april 1930 valt nog af te leiden dat de provincie Antwerpen zal tussenkomen met 23.881 frank voor de herstelling van 'De Pekton'. Het huis lijkt er tegen 1930 eindelijk te staan.

In 1946 werd het pand echter gesloopt en pas heropgebouwd in 1953 naar een nieuw ontwerp van J. Chabrot in vernieuwd materiaal. In 1998 ging de woning opnieuw onder de sloophamer voor de renovatie van brouwerij Lamot. In 2012 werd 'De Pekton' terug opgebouwd. De uitvoering lijkt sterk op de plannen van Minner uit 1917. De omgeving onderging ondertussen ook enkele stedenbouwkundige wijzigingen waardoor het pand zich niet meer op de originele bouwplaats bevindt. Het pand is wel vastgesteld.³³⁷

5.6.1.11. Besluit

Het verhaal van deze lijst met gevels blijkt erg onduidelijk. Het was moeilijk een verklaring te vinden voor deze lijst met gevels. Heel wat van deze historische gevels zijn bijvoorbeeld niet opgenomen in de noodinventaris van de KCML, gepubliceerd in het bulletin van 1914, maar worden door KCML hier wel bezocht. Enkel huis 'De Lepelaer', 'Den Duvel' en 'Huis Paradijs' staan in de lijst.³³⁸ Daarnaast is het in vele gevallen moeilijk te achterhalen welke ingrepen er gebeurden door de OSB en Minner aan bovenstaande gevels. Met uitzondering van huis 'De

³³³ Eugen Dhuicque, 'Nos Planches,' *L'émulation* 42, nr.3 (1922) : 47-48.

³³⁴ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdossier Huis 'In de Pekton', (1936/460);

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton', 1927, vak 72, nr. 10.

³³⁵ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdossier Huis 'In de Pekton', (1936/460);

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton', 1927, vak 72, nr. 10.

³³⁶ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, (Brussel: M. Hayez, 1929 (jan.-jun.)), 66.

³³⁷ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoning De Pekton [online].

³³⁸ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1914, 145-230.

Pekton' werden geen bouwplannen bewaard in het stadsarchief van de restauraties. 'De Pekton is samen met 'Huis Den Duvel' het enige huis waarvan een bouwdoossier over de wederopbouw terug te vinden was in het stadsarchief. Voor restauraties werd echter niet altijd een bouwdoossier bewaard.³³⁹ Bijgevolg is enkel van 'De Pekton' en 'Huis Den Duvel' bewijs van een effectieve tussenkomst van Minner voor de OSB terug te vinden in het archief.

De twee gekende en de overige, onzekere ingrepen van Minner zijn herstellingen en eventuele reconstructies van oorlogsschade. De KCML maakt duidelijk dat dit op een zo historisch correct mogelijke wijze moet gebeuren. Bij huis 'Den Zeehondt' raden ze zelfs een terugkeer aan naar een oudere toestand. Met deze historische gevels is Minner voor het eerst als restauratie-architect te zien. Het is echter moeilijk op basis van deze gevels een uitspraak te doen over zijn restauratiepraktijk aangezien er van vele huizen geen zekerheid is over Minners inbreng. De focus van de OSB op de historische gevels in 1917 getuigt al van een voorkeur in Mechelen voor een wederopbouw op historiserende wijze.

5.6.2. Hoeve In Humbeek (Grimbergen) - 1918

In de Inventaris van het Agentschap Onroerend erfgoed staat één woonst op naam van Minner én onder 'collectief' van de *Œuvre Suisse en Belgique*. Dit is een hoeve is gelegen in de Kruisstraat 90 in Humbeek, Grimbergen die dateert uit 1918. De hoeve is sinds 19 november 2018 beschermd.³⁴⁰

De oorspronkelijke hoeve werd in brand gestoken op 13 september 1914 bij de doortocht van de Duitsers. De hoeve werd na de oorlog heropgebouwd naar het ontwerp van Alfred Minner met hulp van de *Œuvre Suisse en Belgique*. Opdrachtgevers voor de bouw waren Jan Martijn Dupay, boer en jachtopziener, en zijn vrouw Elisabeth de Valk. In de woonst was tot de Tweede Wereldoorlog ook een café gevestigd. De lening was in 1924 volledig terugbetaald.³⁴¹ Van de woning zijn geen bouwplannen overgebleven.³⁴²

De hoeve is één bouwlaag hoog en vervaardigd uit baksteen in kruisverband boven een kalkzandstenen plint. Ook de deur- en vensteromlijstingen, de nis, gevelsteen, gevelaflijning en schouder- en topstukken zijn in natuursteen vervaardigd. Deze combinatie van baksteen en natuursteen is kenmerkend voor de Brabantse traditionele bak- en zandsteenarchitectuur. Het dak is licht uitkragend en wordt ondersteund door houten modillons. De uiteinden zijn in tuitgevels met vlechtingen, schouderstukken op consoles en gekrulde muurankers. De hoeve is bekroond met een zadeldak in rode pannen.³⁴³

³³⁹ Axel Vaeck, e-mail naar archivaris Stadsarchief Mechelen, 29 oktober 2018.

³⁴⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online],' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76495>.

³⁴¹ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online].'

³⁴² Evert Vandewege, e-mail naar Agentschap Onroerend Erfgoed, 20 mei 2019.

³⁴³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online].'

Er zijn twee dakkapellen met tuitgevel en zadeldak in dakpannen. Dakkapellen komen vaker voor in de realisaties van de OSB. Ze zijn oorspronkelijk uitgevoerd in baksteen en afgewerkt met natuursteen, zoals de gewoonte is in de bak- en zandsteenarchitectuur. Vandaag echter zijn de dakkapellen bekleed met kunststoffen borden.³⁴⁴

Afbeelding 42: Hoeve in Grimbergen, foto, 2005, Grimbergen, Marjolijn Van Damme.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/19026>, laatst geraadpleegd op 8 juli 2019.

De voorgevel is voorzien van twee beluikte kruisvensters onder een dubbele ontlastingsboog, een oculus helemaal links en een poort onder korfboog. De dubbele ontlastingsboog is een origineel kenmerk van de vroege bak- en zandsteenarchitectuur. Helemaal rechts heeft de woning een uitgewerkte klokgevel met kroonlijst en voluten. De vorm van de topgevel komt meermalen voor in de realisaties van de OSB. Boven in de klokgevel is een ovalen oculus aanwezig met daaronder een lege rondboognis met gekrulde zuilen die steunt op de sluitsteen van het bovenlicht. Ook de nis is bovenaan versierd in barokke bloemen- en fruitmotieven. De rechthoekige voordeur is afgewerkt als een triptiek met twee beluikte vensters en een driedelig bovenlicht in korfboog. Het bovenlicht is afgewerkt met een druiplijst met gekrulde uiteinden. De sluitsteen is versierd met bloemen- en fruitmotieven. Deze deur is uniek in de realisaties van de *Œuvre Suisse en Belgique*. Een rechthoekige deur behoort ook niet tot de bak- en zandsteenarchitectuur. Visueel lijkt het deurontwerp met bovenlicht op een vrije uitwerking van de poort in korfboog. De bovenste delen van de kruisramen zijn net als het bovenlicht ingevuld met groen glas in lood. Ook dit is uniek in de woningen van de OSB. De jaarankers op de voorgevel in smeedijzer vormen het bouwjaar 1918. Centraal in de gevel is een gevelsteen in witte natuursteen ingewerkt. De herkenningsplaat heeft het opschrift 'O.S.B.', heeft onderaan een wapenschild met het Zwitsers kruis en is gedecoreerd met symmetrisch rolwerk en florale motieven.

De hoeve blijkt dus enkele elementen te bevatten uit de bak- en zandsteenarchitectuur met barokke details uit Brabant. De woning is deels regionalistisch en typisch voor de OSB. Maar de uitwerking van de voordeur is uniek en stilistisch moeilijker thuis te brengen. Minner maakte hiermee waarschijnlijk een eigen interpretatie van de lokale bouwstijl. Aangezien hij zelf de vertegenwoordiger van de OSB was, is de kans klein groot dat hij zijn eigen plannen moest goedkeuren. Bijgevolg kon hij vrij ontwerpen.

Deze hoeve is niet de enige realisatie van de OSB in Humbeek, Grimbergen. In dezelfde straat op nummer 79 ligt nog een hoeve van de OSB waarvan de architect niet gekend is.³⁴⁵ Deze

³⁴⁴ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online].'

³⁴⁵ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Langgestrekte hoeve [online], laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76494>.

hoeve draagt heel typische kenmerken van de OSB zoals hierboven besproken, met kruisramen, dakkapellen, rondboogdeur met oculus en is vervaardigd in bak- en zandsteen. Daarnaast zijn er in Grimbergen zelf nog drie burgerwoningen, beiden gelegen in Wolvertemsesteenweg op nummers 310³⁴⁶ en een dubbelwoning op 327 en 329³⁴⁷. De eerste woning is enkele jaren geleden gesloopt.³⁴⁸

De Zwitsers zijn ook niet alleen met hun wederopbouw in Grimbergen. In deelgemeente Beigem was ook de Duitse zetter tijdens de oorlog actief met wederopbouwinitiatieven waarvan nog verschillende restanten te zien zijn.³⁴⁹

5.6.3. Huis 'In De Gulden Vruchten' In Mechelen - 1919

In het *Bulletin* van 1917 is volgende vermelding terug te vinden:

'la reconstruction de la maison portant le n° 57 de la rue Frédéric de, à Malines (Anvers). Architecte, M. Minner.'³⁵⁰

Op dit adres staat het burgerhuis 'In de gulden Vruchten' in Mechelen, als deel van een groep van drie woonsten in wederopbouwstijl. Op het huis is een gevelsteen te vinden met de initialen O.S.B., wat gebruikt wordt om de steun van de *Œuvre Suisse en Belgique* te duiden, samen met gevelankers die het jaartal 1919 vormen.

In tegenstelling tot de Duitse bezetter slaagde de OSB er wel in aan wederopbouw te doen in Mechelen.³⁵¹ Van deze woonst in de Merodestraat is in het stadsarchief van Mechelen het bouwdoossier terug te vinden. De woning blijkt van de kerkfabriek Sint-Katelijne te zijn en de voorzitter van de kerkfabriek, de heer Eyen, krijgt op 22 mei 1916 toelating de vernielde woning te herstellen.³⁵² In een brief aan ingenieur De Loof, hoofd van de technische dienst, van 2 november 1917 vertelt Minner dat hij onlangs naar Mechelen kwam voor de reconstructie van het huis in de Mérodestraat.³⁵³ Tenslotte is de woonst terug te vinden in het bouwdoossier met een overeenkomst tussen de Kerkfabriek Sint-Katelijne, de eigenaars, en het gemeentebestuur van 26 april 1921. De stad Mechelen beslist geldelijke tussenkomst te verlenen aan de gevel aangezien het plan een gevel voorschrijft met 'kunstkarakter' en de plaatselijke 'Commissie van Stedenschoon' gunstig advies gaf over het ontwerp. Een tekening van de gevel is tevens terug te vinden in het dossier. De tekening lijkt uitgeknipt uit een groter document met gevelplannen en bevat bijgevolg geen signatuur of datering. De gevelankers vormen wel het jaartal 1917, het

³⁴⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis, laatst geraadpleegd op X, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/75284>.

³⁴⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Samenstel van twee dorpswoningen, laatst geraadpleegd op X, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/75285>.

³⁴⁸ 'Villa 'Rust en Lust', laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, https://www.groengrimbergen.be/villa_rust_en_lust.

³⁴⁹ Van den Mooter, "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog," 113-116.

³⁵⁰ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, 1917, 20.

³⁵¹ De context van de wederopbouw in Mechelen werd besproken in '5.6.1.1. Wederopbouw in Mechelen'

³⁵² Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdoossier Frederik de Merodestraat 57,' (1915-1916/0118).

³⁵³ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdoossier Huis 'In de Pekton', (1936/460).

jaar waarin Minner volgens het Bulletin van de KCML en volgens eigen briefwisseling het plan voor deze gevel ging ontwerpen.³⁵⁴ Bijgevolg kan worden besloten dat Minner de ontwerper van de gevel was. De gevelplaat met de initialen 'O.S.B.', zowel op het gevelplan als in de uitvoering, bevestigt ook de inmenging van de *Œuvre Suisse en Belgique*. De uiteindelijk realisatie van de gevel vond wellicht later plaats aangezien de muurankers op de uitvoering het jaartal 1919 vormen en de overeenkomst van 1921 aangeeft dat de woning nog niet voltooid was.

Deze burgerwoning is een dubbelhuis van drie bouwlagen, drie traveeën en een

Afbeelding 43: Geveltekening reconstructie huis 'In de Gulden Vruchten', tekening. Bron: Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdossier Frederik de Merodestraat 57,' (1915-1916/0118).

zolderverdieping onder een zadeldak. Het rijhuis is vervaardigd in baksteen in kruisverband. De plint, de gevelaflijning, de kroonlijst tussen het gelijkvloers en de eerste verdieping en de deur- en vensteromlijstingen zijn in natuursteen. De combinatie van baksteen met afwerking in natuursteen is een regionalistische keuze die de OSB-woonsten dikwijls maakt. Er lijkt hier echter geen traditionele gele zandsteen gebruikt te zijn.

De gevel is bekroond met een klokgevel met voluten, kroonlijst en topvaas. De klokgevel komt veel voor bij de OSB. Vormelijk lijkt deze topgevel sterk op deze van de Hoeve in Grimbergen van Alfred Minner. De voluten extra uitgewerkt met florale motieven en ook de gevelaflijning is net onder de kroonlijst versierd met fruitmotieven. De deur- en vensteromlijstingen zijn veelvuldig gedecoreerd met festoenen onder de onderdorpels van de ramen en met sluitstenen in met fruitdecoratie. De ramen zijn steekbogig met bakstenen ontlastingsboog en met roeden verdeeld in rechthoeken. De ramen op de verdiepingen hebben zwartkleurig hekjes in gesmeed rolwerk. De voordeur is schouderbogig en met gebogen tussendorpel gescheiden van een vallicht. Het vallicht is versierd met ijzeren rolwerk in zwart en goud en met zwikken in fruitmotieven. Ter hoogte van de zolderverdieping is een oculus aanwezig, tevens gedecoreerd met fruitmotieven boven- en onderaan. Deze kenmerken zijn afkomstig uit de rococo. Het valt op dat de natuurstenen afwerking rijk gedecoreerd is, wat een kenmerk is voor de Zwitserse wederopbouwrealisaties.

Tussen de eerste en tweede bouwlaag hang een gevelplaat in het verlengde van de voordeur met goudkleurig en elegant opschrift 'In de Gulden vruchten'. Tussen de tweede en derde bouwlaag is een plaat met opschrift 'O.S.B.' in het verlengde van het middelste raam. Er is geen

³⁵⁴ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdossier Frederik de Merodestraat 57,' (1915-1916/0118).

gevelsteen waar het Zwitsers kruis op staat. Op de klokgevel zijn ook gevelankers aangebracht die het jaartal 1919 vormen.

Dit burgerhuis is geïnspireerd op de rococo en barok. De steekboogramen en veelvuldige festoenen, fruitmotieven en florale afwerking zijn in die bouwstijl thuis te brengen. De rococo-vormentaal is vrij zeldzaam maar niet uniek in de realisaties van de OSB. De keuze voor baksteen en een natuursteen komt wel in bijna alle realisaties van de OSB terug.

Naast deze woonst staan nog twee burgerhuizen. Een woonst uit 1923 staat naast huis 'In de Gulden Vruchten' op nummer 59.³⁵⁵ Hiernaast op de hoek met de Sint-Jansstraat en op nummer 61 ligt burgerhuis 'In de Vier Winden'. Deze gevel is niet gedateerd.³⁵⁶ Beide woningen zijn in dezelfde neorococo stijl uitgevoerd maar hebben geen gevelplaat van de OSB. Ze zijn ook maar twee bouwlagen hoog en vooral de hoekwoning is minder gedecoreerd met guirlandes en fruitmotieven. Ze werden wellicht beiden niet ontworpen of uitgevoerd door de OSB en van nummer 59 is zeker dat realisatie van na de stopzetting van de OSB dateert. Deze huizen in dezelfde stijl getuigen van de invloed van de organisatie in de stad. De herneming van de vormentaal bewijst dat de stijl in de smaak viel.

*Afbeelding 44: Huis 'In de Gulden Vruchten' (links) naast twee burgerhuizen in dezelfde stijl, foto, 2019, Mechelen, Nele Coene.
Bron: eigen foto.*

³⁵⁵ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis uit 1923 [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3583>.

³⁵⁶ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis In de Vier Winden [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3584>.

5.6.5. Sint-Katelijne-Waver – ca. 1918

Tenslotte zijn ook drie woningen van Minner in Sint-Katelijne-Waver teruggevonden. Omdat over de panden weinig te vinden was, worden ze hier samen besproken

5.6.5.1. Arbeiderswoning

De eerste is een arbeiderswoning die volgens de gevelankers uit 1918 stamt. Het pand stond in de Wilsonstraat, voor de oorlog de Offendonckstraat genoemd. De afbeelding bevindt in een privaat archief en is het enige overblijfsel van de woning. Volgens het onderschrift is dit een woning van architect Alfred Minner.³⁵⁷

Het is een woning in baksteen in kruisverband van twee bouwlagen onder een pannen dak. De woning heeft een beluikt kruisraam onder dubbele ontlastingsboog op het gelijkvloers. De stijlen, boven- en onderdorpel zijn in een bleke natuursteen vervaardigd. De bovenste ramen zijn met smeedijzeren rolwerk in ruitvorm gedecoreerd. De twee kozijnen op de verdieping zijn kleinere kruiskozijnen met luiken onder een één ontlastingsboog. Hier zijn enkel de boven- en onderdorpel in natuursteen. De voordeur is rechthoekig met bovendorpel in natuursteen. Helemaal links bevindt zich een rondbogige poort. Boven de natuurstenen sluitsteen bevindt de gevelplaat van de OSB, waar enkel de initialen en het Zwitsers kruis op staan. Centraal is er een ‘Vlaamse gevel’ te vinden. Deze dakkapel in tuitgevel is afgewerkt met metselwerk in een vlechting van drie lagen. De schouders zijn in natuursteen, net als de lijst, boven- en onderdorpel van het raam.

De woning is erg eenvoudig maar bevat toch enkele kenmerken die typisch zijn voor de OSB-architectuur. De combinatie van baksteen en natuursteen verwijst naar de bak- en zandsteenarchitectuur. De ramen verwijzen ook naar de kruisramen uit deze traditionele architectuur. De ‘Vlaamse gevel’ is tevens een kenmerk die terugkomt bij de OSB-realisaties. Tenslotte heeft de gevel ook een herdenkingsplaat met de initialen van de OSB.

5.6.5.2. Hoeve

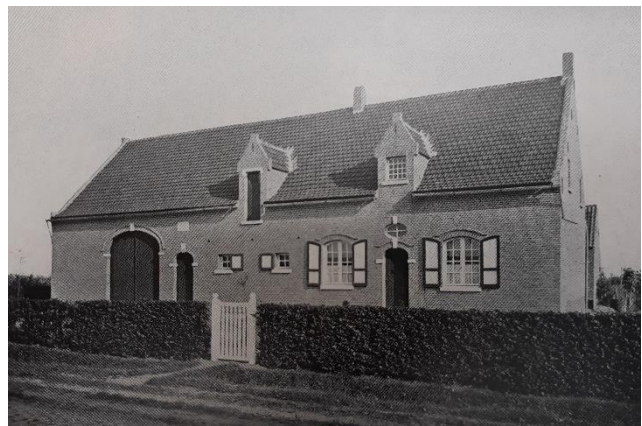
Een tweede woning in Sint-Katelijne-Waver van Minner is een hoeve. De afbeelding is terug te vinden in het boek ‘Bouwen in het dorp en op het land’ van Edward Léonard. In deze publicatie, gericht op aannemers en bouwkundigen, bundelt hij praktische voorbeelden van landelijke architectuur. Hij heeft als doel een betere en gezondere ontwikkeling van het landelijk schoon voor ogen.³⁵⁸ In deze publicatie is een realisatie van de OSB terug te vinden, namelijk de Bakkerswoning in Eppegem van Neutens, al wordt de *Œuvre Suisse en Belgique* niet bij naam genoemd.³⁵⁹ Er staat ook een foto in van een hoeve in Sint-Katelijne-Waver die door Alfred Minner gerealiseerd werd. Over het pand zegt Léonard:

³⁵⁷ ‘Huis op de markt, wederopgebouwd met hulp van het Œuvre Suisse en Belgique (OSB),’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1405375>;

René De Munter, e-mail naar Heemkundige King Sint-Kathelijne-Waver, 2 mei 2019.

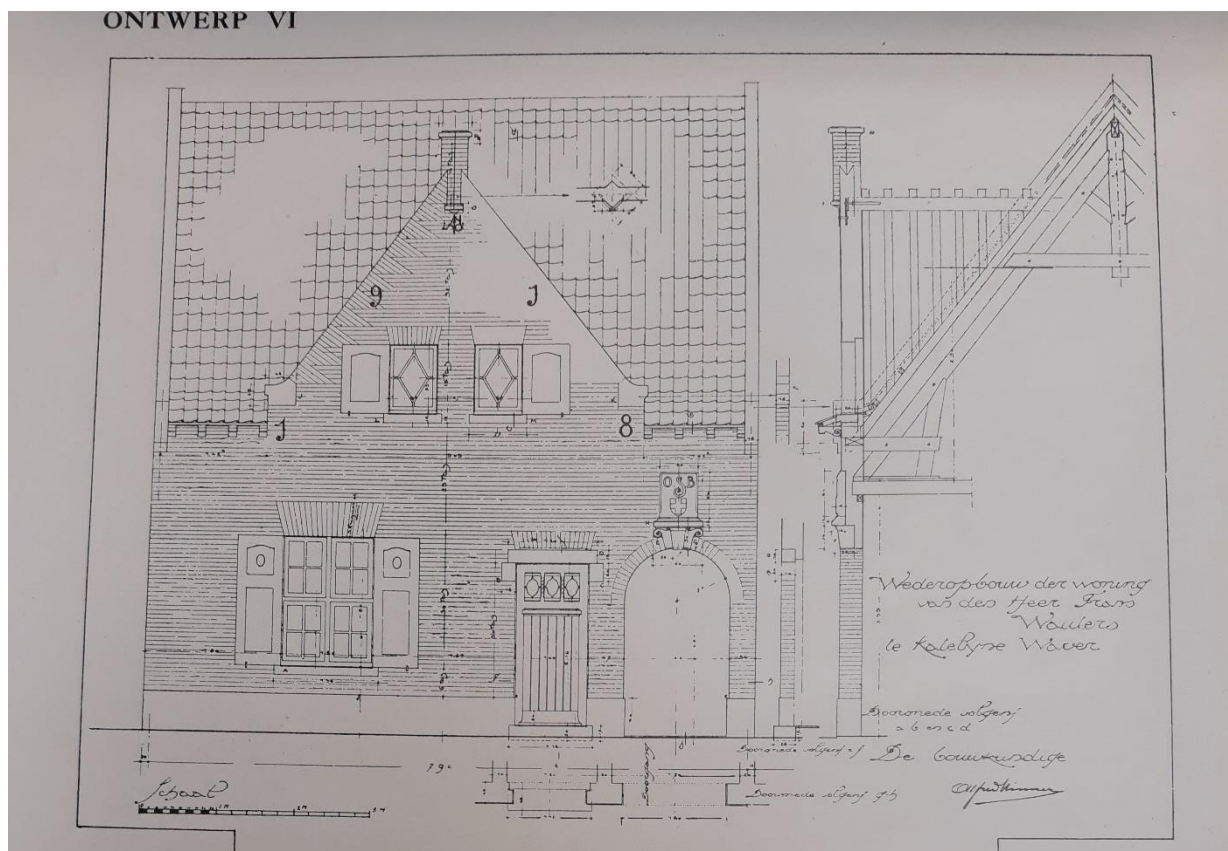
³⁵⁸ Léonard, Bouwen in het dorp en op het land, 5.

³⁵⁹ Léonard, Bouwen in het dorp en op het land, 22.

Afbeelding 45 (boven): 'Hoeve te Sint Kathelijne Waver, Arch. Alfred Minner,' foto, Paul Becker.
Bron: Edward Léonard, *Bouwen in het dorp en op het land* (Antwerpen: De Sikkels, 1928), 59.

Afbeelding 46 (links): Huis op de Markt, gebouwd door de Œuvre Suisse en Belgique, foto, 1918, Sint-Kathelijne-Waver.
Bron: Privécollectie,
<https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1405375>,
laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

Afbeelding 47: Huis voor Frans Wauters, tekening, Alfred Minner.
Bron: Edward Léonard, *Bouwen in het dorp en op het land* (Antwerpen: De Sikkels, 1928), 82.

“Niet zoo schilderachtig als de vorige (pittoreske oude hoeve met strodak). Is rustig in lijn en samenstelling en ziet er lief uit. De haag doet de woning levendig uitkomen. Voor dezen gevel zouden wel een paar boomen mogen staan, en een klimplant zou hem alles doen winnen.”(sic)³⁶⁰

Of de woning gerealiseerd werd met de steun van de OSB staat er niet vermeld. Wel is een gevelplaat te zien boven een deur aan de linkerzijde van de gevel. Op de foto is de inscriptie echter onleesbaar en vandaag is de woning ook niet meer terug te vinden.

De vormtaal van de woning stemt wel deels overeen met deze van de OSB. De hoeve is vervaardigd in baksteen en afgewerkt met natuursteen in de dorpels en sluitstenen. De voorgevel heeft twee ‘Vlaamse gevels’ met uitgevel en vlechtingen. De voordeur is in korfboog met geprononceerde kroonlijst en oculus-vormig bovenlicht. Enkel de ramen in segmentboog zijn niet terug te vinden bij de OSB. Aangezien de woning niet teruggevonden kan worden, kan hierover geen uitspraak gedaan worden.

5.6.5.3. Woning Frans Wauters

In dezelfde publicatie ‘Bouwen in het dorp en op het land’ van Léonard staan bouwplannen van nog een derde woning van Minner. De plannen zijn ontworpen voor Frans Wauters en zijn ondertekend door Alfred Minner.³⁶¹ De gevelankers vormen het jaartal 1918. Ook deze woning is niet terug te vinden in Sint-Katelijne-Waver waardoor het niet duidelijk is of de woning effectief is uitgevoerd.³⁶²

Op de plannen van deze woning is een gevelplaat van de OSB voorzien, wat getuigt van hun tussenkomst. Verder lijkt het ontwerp sterk op hierboven besproken arbeiderswoning in Sint-Katelijne-Waver. De voordeur, poort en herdenkingsplaat van de OSB zijn namelijk identiek. Het grote verschil zit in de topgevel. Deze woning is slechts één bouwlaag hoog en heeft een tuitgevel met vlechtingen en twee kleine ramen. Ook het kruisraam op het gelijkvloers is verschillend.

Deze drie woningen in Sint-Katelijne-Waver zijn helaas allemaal verdwenen. In vergelijking met de hoeve in Grimbergen en het burgerhuis in Mechelen zijn dit sobere woningen. Dit heeft een invloed op de overlevering. Deze casussen indiceren dat, ondanks de degelijke en toch esthetische uitvoering, er reeds een groot deel van het OSB-oeuvre verloren gegaan is.

5.6.6. Besluit Minners architectuur voor de OSB

Minner ging voor de OSB aan de slag als restauratie-architect en creëerde ook eigen woonsten. In totaal werden zeven realisaties van Minner voor de OSB met zekerheid vastgesteld.

In zijn nieuwe ontwerpen zijn regionale kenmerken te herkennen, zoals die in de overige OSB-woonsten voorkomen. Een constante is het gebruik van baksteen en natuursteen. De hoeve in Grimbergen uit 1918 bevat enkele kenmerken uit de bak- en zandsteenarchitectuur met barokke details uit Brabant zoals de kruisramen en de klokgevel. De uitwerking van de voordeur is echter uniek en was wellicht een eigen variatie van de lokale bouwstijl. Burgerhuis ‘In de Gulden Vruchten’ uit 1919 is eerder geïnspireerd op de rococo en barok. De

³⁶⁰ Léonard, Bouwen in het dorp en op het land, 59–60.

³⁶¹ Léonard, Bouwen in het dorp en op het land, 82.

³⁶² René De Munter, e-mail naar Heemkundige King Sint-Kathelijne-Waver, 2 mei 2019.

steekboogramen en veelvuldige festoenen, fruitmotieven en florale afwerking zijn in die bouwstijl thuis te brengen. De rococo-vormentaal is vrij zeldzaam maar niet uniek in de realisaties van de OSB. De gevel past in het beleid van de stad die een wederopbouw van historische gevels stimuleert. De drie woningen in Sint-Katelijne-Waver zijn soberder dan de twee andere realisaties. Ze bevatten kruisramen, rondbogen en tuitgevels met vlechtingen. Er kan worden besloten dat Minner zich laat inspireren door de Brabantse Stijl en de overige OSB-architectuur. Hij laat het echter niet na een eigen interpretatie te maken.

In Mechelen is Minner betrokken bij herstellingen van oude gevels. Wat hij precies deed was moeilijk te achterhalen. Enkel van 'Huis Den Duvel' en 'In de Pekton' is tussenkomst van Minner zeker. De twee gekende en de overige onzekere ingrepen zijn restauraties en reconstructies van oorlogsschade. De KCML, die nauw betrokken was bij dit proces, maakt duidelijk dat dit op een zo historisch correct mogelijke wijze moest gebeuren. Deze historische gevels tonen Minner voor het eerst als restauratie-architect.

HOOFDSTUK 6

Minner en de Belgische wederopbouw

De *Œuvre Suisse en Belgique* werd stopgezet in de zomer van 1920. Het einde van de Zwitserse wederopbouworganisatie betekende niet het einde van Minners wederopbouwcarrière. Hij vervolgde zijn activiteit, ditmaal onder de fondsen van de Dienst der Verwoeste Gewesten.

In dit hoofdstuk wordt eerst de Dienst der Verwoeste Gewesten besproken. Vervolgens bespreekt dit hoofdstuk Minners realisaties op chronologisch wijze. Dit zijn zowel eigen ontwerpen als restauraties en reconstructies. Ook zijn tuinwijk in Mechelen past in het wederopbouwdiscours en wordt hier besproken. Dit deel sluit af met een beknopte koppeling van Minners wederopbouwdiscours aan zijn verder oeuvre.

6.1. Belgische Wederopbouw: de bouwdienst van de Dienst der Verwoeste Gewesten

De Dienst der Verwoeste Gewesten (verder afgekort als DVG) was de grootste organisatie die de wederopbouw in België leidde sinds hun ontstaan op 8 april 1919. Via adoptie door de staat konden gemeenten geldelijke steun verkrijgen. In ruil moesten de aangenomen gemeenten enkele bevoegdheden afgeven en stonden ze rechtsreeks onder gezag van de Hoog Koninklijk Commissaris van het betreffend gewest. Op deze manier werd de wederopbouw uit de handen van gemeenten gezet. De dienst stond achtereenvolgens onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken, het Ministerie van Economische Zaken en het Ministerie van Landbouw. Aan het hoofd stond telkens een Algemeen Bestuurder die leiding had over oorspronkelijk vijf ondergeschikte besturen namelijk het secretariaat, de personeelsdienst, een dienst die de terugkeer van de vluchtelingen organiseerde, een handels- en financiële dienst en een vervoerdienst. De bouwdienst werd pas opgericht eind 1919.³⁶³

Bouwen met een architect was in het begin van de 20ste eeuw niet de norm. Alhoewel architectenverenigingen als de *Société centrale d'Architecture de Belgique* (verder afgekort als SCAB) in deze periode pleidooi voerden voor erkenning van het beroep, werd dit pas realiteit in 1939. Om een huis te bouwen was een gevelplan van een gediplomeerde architect dus niet vereist. Na de oorlog kwamen er stemmen uit de sector die in architectuurtijdschriften aangaven wat de bijdrage zou kunnen zijn van architecten in de wederopbouw. Raymond Moenaert lag aan de basis van de oprichting van de 'Unie voor Architecten van de Verwoeste Gewesten' en was een belangrijk figuur in dit discours. Deze Unie schreef geen esthetisch programma voor maar trachtte aan te tonen dat architecten konden bijdragen in een snelle en geslaagde wederopbouw.³⁶⁴ De overheid zag ook potentieel in de rol van architecten en eind 1919 kreeg de DVG een bouwdienst. Ze werd bij koninklijk besluit opgericht op 18 november 1919. Raphaël Verwilghen kreeg de leiding over de dienst. De afdeling had oorspronkelijk als doel een groots volkswoningbouwprogramma tot stand te brengen. De Bataviawijk in Roeselare werd een onderzoeksproject van de dienst. Het ontwerp van Verwilghen toetste de economische haalbaarheid van een modelwoning en een Engelse tuinstad. Tegen eind 1920 was de bouwdienst sterk uitgebreid met verschillende onderafdelingen zoals een afdeling

³⁶³ De Caigny en Anseeuw, *Het gekwetste gewest*, 207–209.

³⁶⁴ Baert en Cornilly, *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050*, 117–120.

Architectuur met onder andere Jean-Jules Eggericx en Flor Van Reeth in dienst.³⁶⁵ Een groot aantal architecten werkten voor de Bouwdienst. Dit kon in losse opdrachten of in loondienst.³⁶⁶

Verskillende problemen ondermijnden de werking en invloed van de DVG en hun bouwdienst. In 1920 werd de DVG overgedragen van het ministerie van Binnenlandse Zaken naar het ministerie van Economische Zaken. Dit ging gepaard met snelle opeenvolgingen van ministers met nieuwe politieke programma's. Een stabiele en coherente visie op de wederopbouw vanuit de overheid ontbrak. Van het programma voor volkswoningen kwam uiteindelijk weinig in huis. Minister van Binnenlandse zaken Jules Renkin schortte het in 1920 af. Het programma werd vervangen door een ondersteuningspolitiek van privé-initiatieven. De functie van de bouwdienst werd herleid tot technische ondersteuning en administratie waaronder het controleren van rooilijnplannen, bestemmingsplannen, erelonen en aanbestedingen.³⁶⁷

Op 19 augustus 1926 werd de DVG stopgezet. Nog lang niet alle dossiers waren op dat moment gesloten. De wederopbouw werd verder afgewerkt door de gemeenten en de provincies.³⁶⁸

6.2. Wederopbouw van Minner voor de DVG

Na de stopzetting van de *Œuvre Suisse en Belgique* blijft Minner actief in de wederopbouw. In wat volgt worden zijn realisaties na de stopzetting van de OSB besproken.

De lijst werd samengesteld op basis van Minners oeuvrelijst in het archief van de SCAB en het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten in het Algemeen Rijksarchief. Dit werd aangevuld door de gekende werken in de Inventaris Onroerend Erfgoed, lokale stadsarchieven en verslagen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (verder als KCML) in het *Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie*. Dit geheel is niet sluitend.

6.2.1. Pastorie in Houtem (Vilvoorde) – 1916-1921

Een eerste wederopbouwrealisatie van Minner start met de *Œuvre Suisse en Belgique*.

De pastorie staat vermeld in Minners oeuvrelijst die terug te vinden is in het archief van de SCAB.³⁶⁹ In het stadsarchief van Vilvoorde is heel wat briefwisseling terug te vinden in drie verschillende dossiers over de wederopbouw van de pastorie in Houtem. Er zijn geen bouwplannen voorhanden. Het eerste dossier zijn 'documenten betreffende de wederopbouw van de pastorie in Houtem (1917)'. Hier zijn brieven terug te vinden uit 1916 en 1917 die door architect Albert Callewaert of Eugène Probst zijn verzonden naar het stadsbestuur.³⁷⁰ Daarnaast wordt in het dossier 'heropbouwen van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelsstraat (Houtem)' verwezen naar de

³⁶⁵ Van Loo, Repertorium van de architectuur in België, 282.

³⁶⁶ De Caigny en Anseeuw, *Het gekwetste gewest*, 209.

³⁶⁷ Van Loo, Repertorium van de architectuur in België, 282.

³⁶⁸ De Caigny en Anseeuw, *Het gekwetste gewest*, 207.

³⁶⁹ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

³⁷⁰ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), 'Documenten betreffende de wederopbouw van de pastorie in Houtem (1917)', Cl. 6: 3167/12.

wederopbouw van de pastorie.³⁷¹ Tenslotte is een laatste dossier 'Heropbouw van de pastorie en de kerk van Houtem (1917-1923)' informatie te vinden over de pastorie.³⁷² In het archief van de DVG is een dossier te vinden over de reconstructie van de pastorie in Vilvoorde. In dit dossier wordt Minner niet vermeld. In enkele brieven van september 1920 wordt enkel de financiële tussenkomst van de Staat bevestigd.³⁷³

Op 22 september 1916 schrijft architect Callewaert aan de burgemeester en schepenen van Vilvoorde dat hij is aangesproken door de 'Landelijke afdeling' van Brabant en door de OSB. De organisaties willen graag een landelijke modelwoning bouwen in Houtem, om de regionale stijl te promoten in de wederopbouw. Aangezien alle slachtoffers die van deze hulp kunnen profiteren zich in het buitenland bevinden, voldoet volgens Callewaert enkel de pastorie aan de voorwaarden. Hij beslist de plannen hiervoor te bekijken, in overleg met pastoor Robberichts, en de hulp van de OSB effectief vragen. Over de financiële tussenkomst van de OSB heeft hij al een akkoord met Probst: één derde van de kosten wordt als gift geschonken, één derde wordt geleend zonder interesten over 5 jaar en het overige, samen met het honorarium van de architect, zou de stad Vilvoorde zelf moeten betalen. In de brief vraagt hij het stadsbestuur dit voorstel te bekijken. In een volgende brief van 10 oktober 1916 wordt bevestigd door Callewaert dat de pastorie de beste keuze blijft om te heropbouwen met de steun van de OSB. Dit gebouw leent zich het best om een landelijke modelwoning te zijn voor de boeren uit de omgeving.³⁷⁴

In januari 1917 is het project van de wederopbouw van de pastorie goedgekeurd door de OSB. Na terreinonderzoek van Callewaert blijkt dat de wederopbouw duurder zal zijn dan gepland. De woning is in erg slechte staat en de prijzen van het materiaal zijn hoog. Daarnaast kan niet worden ingeboet op modern comfort en esthetiek wegens het doel van de woning, namelijk een regionalistische voorbeeldwoning zijn voor de verdere wederopbouw. De kosten, oorspronkelijk beraamd op 16 000 frank, worden nu geschat op 25 000 frank, waarvan de OSB 8300 schenkt en 8300 uitleent zonder interest en dat terugbetaald moet worden aan de stad. Er blijft nog 8400 frank over alsook de 1450 frank honorarium voor de architect, die de stad zou moeten betalen. Dit alles schrijft Callewaert in een brief van 18 januari 1917. Hij vraagt ook goedkeuring van het stadsbestuur over dit financieel plan alvorens een afspraak te maken met Probst om de realisatie te regelen. De architect stelt dat hij al plannen heeft opgemaakt voor de reconstructie.³⁷⁵

Op 6 februari bevestigt Probst aan gemeentebestuur van Vilvoorde bovenstaande financiële overeenkomst. Hij stuurt op 19 februari 1917 nog voorwaarden naar de stad om aan de constructie van de pastorie te beginnen. Ten eerste moet de architect de plannen voor de ingangspoort, het balkon op het eerste verdiep en voor het buitenaltaar aan een standbeeld in de hoek van de pastorie voorleggen aan de OSB voor uitvoering. De realisatie moet ook absoluut volgens goedgekeurde plannen en tekeningen gebeuren. Indien de plannen niet zijn

³⁷¹ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), 'Heropbouwen van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelsstraat (Houtem) (1915-1923),' OV2010/07-53.

³⁷² Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde, 'Heropbouw van de pastorie en de kerk van Houtem (1917-1923),' OV209/11-108.

³⁷³ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T266), 8618.

³⁷⁴ Modern archief Vilvoorde, Cl. 6: 3167/12.

³⁷⁵ Modern archief Vilvoorde, Cl. 6: 3167/12.

goedgekeurd, is de OSB niet verplicht de beloofde subsidies te betalen. Een beeldhouwer zal een herkenningsplaat maken die zal worden aangebracht op de façade langs de straat. Tenslotte mag het contract ten laatste twee maanden na de goedkeuring worden opgemaakt. Dit is de laatste brief in het dossier over de wederopbouw van de pastorie. Ze kwam in 1917 niet tot uitvoering.³⁷⁶ De precieze reden waarom de bouw werd uitgesteld is niet volledig duidelijk. De laatste briefwisseling dateerde wel uit de periode dat Probst terug naar Zwitserland moest vertrekken en er binnen de OSB hervormingen waren. In een brief van 17 mei 1919 suggereerde Callewaert dat het project in 1917 niet kon worden gerealiseerd door een tussenkomst van de provincie. Dit wordt niet verder geduid.³⁷⁷

In het dossier over de heropbouw van het woonhuis van de hoofdonderwijzer wordt opnieuw gesproken over de pastorie. Minner komt in brieven van 1919 voor het eerst aan bod in relatie tot wederopbouw van de pastorie. Dit is echter niet het eerste contact van Minner met de stad Vilvoorde. Twee jaar eerder, op 18 mei 1917, stuurde hij in een brief aan het stadsbestuur van Vilvoorde dat twee inwoners van Houtem een schoonheidspremie krijgen. Hij blijkt dus hier al eerder contacten te hebben met de stad, weliswaar als vertegenwoordiger van de OSB.³⁷⁸

Volgens een brief van Callewaert aan het stadsbestuur van 17 mei 1919, komt Minner, nog steeds in naam van de OSB, snel op bezoek om te praten en een oplossing te vinden voor de pastorie. Dit is tevens het laatste contact van Callewaert die terug te vinden is. Alle communicatie over de wederopbouw van de pastorie komt nu van Minner. Het duurt nog enige tijd tot de bouw start.³⁷⁹ Ondertussen staat de reconstructie van de pastorie vermeld in het *'Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie'* uit 1920. De pastorie in Houtem staat in een lijst van pastorijen waar de KCML gunstig advies aan verleent.³⁸⁰ Ondernemers Doms Frères zullen de werken uitvoeren en bevestigen dat ze werken naar plannen van Minner. Van hen is een document te vinden van 18 maart 1921 waarop ze ook stellen dat ze de pastorie zullen reconstrueren voor een totale kostprijs op 120.646,61 frank. Tenslotte is in een brief van Minner aan het stadsbestuur van 30 april 1921 te lezen dat dat de werken aan de onderwijzerswoning en de pastorie in Houtem zijn gestart op 2 april. Er valt af te leiden dat hij ondertussen ook Vilvoorde bezoekt om de werken te overzien.³⁸¹ In het *'cahier des charges'* staat dat de reconstructie volgens een volledig nieuw plan gebeurt. Enkel de kelders en een deel van de fundamenteen werden behouden.³⁸² Visueel lijkt dit ontwerp sterk op Minners plan voor de woning van de hoofdonderwijzer in Houtem, die wat verder in de Trekelsstraat staat. Er zijn helaas geen bouwplannen terug gevonden.

³⁷⁶ Modern archief Vilvoorde, Cl. 6: 3167/12.

³⁷⁷ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53

³⁷⁸ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53

³⁷⁹ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53

³⁸⁰ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: Vromant & C°, 1920, 299.

³⁸¹ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53

³⁸² Modern archief Vilvoorde, OV209/11-108.

Afbeelding 48: Pastorie te Houtem, foto, 2007, Houtem, Kris Vandevorst.
bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/13366>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

De nieuwe baksteenbouw in kruisverband werd gerealiseerd op verhoogde begane grond op een plint in natuursteen en bestaat uit twee bouwlagen, een kelder en zolderverdieping. Het huis bestaat uit drie traveeën met een steil leien zadeldak. De lijstgevel wordt centraal onderbroken door een top. De topgevel is een variatie op de klokgevel, bestaat uit een in- en uitzwenkend deel en is gedecoreerd met voluten. In de top bevindt zich een oculus. De gevels zijn versierd met sierankers en de gevelankers maken het jaartal 1921. Een trap van drie treden in natuursteen leidt naar de voordeur. De ramen zijn steekbogig met een omlijsting in natuursteen en oren en neuten, met uitzondering van een oculus met zwarte hekkens in rolwerk naast de voordeur. De voordeur is een rondere schouderboog met bovenlicht en festoenen ter decoratie. De zijgevels zijn gemarkeerd met vlechtingen en bevatten enkele oculi met hekkens in

zwart rolwerk. Het lagere aanbouwsel rechts lijkt sterk op het hoofgebouw en heeft ook een topgevel. De top bestaat uit meerdere in- en uitzwenkende delen met twee voluten en een oculus.³⁸³

6.2.2. Woning voor hoofdonderwijzer in Houtem (Vilvoorde) – 1919-1921

De pastorie staat in Minners oeuvrelijst in het archief van de SCAB.³⁸⁴ In het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten in het Rijksarchief is een dossier te vinden over de restauratie van de woning voor de hoofdonderwijzer in Houtem. Het dossier dateert uit 1920 en Minner wordt genoemd als architect. Het dossier is echter wel verkeerdelijk ondergebracht bij de gelijknamig gelijknamige deelgemeente van Veurne.³⁸⁵ In het stadsarchief van Vilvoorde is tevens informatie te vinden over dit pand. Het stadsarchief heeft een dossier 'Heropbouw van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelstraat (Houtem) (1915-1923)', waarin er briefwisseling te vinden is over de onderwijzerswoning alsook over de pastorie en de kerk in Houtem.³⁸⁶

Beide archieven bevatten plannen van de woonst. In het Rijksarchief zijn twee blauwdrukken te vinden en in het stadsarchief dezelfde twee blauwdrukken alsook de twee getekende plannen. De plannen zijn opgemaakt op 15 maart 1920 in Brussel en gesigneerd door Minner. Bouwplan 2 toont grondplannen van het nieuwe gelijkvloerse en eerste verdieping. Er staat ook een grondplan van de toestand voordien opgetekend. Plan 3 toont de gevel en een

³⁸³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Pastorie Sint-Antoniusparochie [online],' laatst geraadpleegd op 6 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70613>.

³⁸⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

³⁸⁵ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T266), 8619.

³⁸⁶ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53.

overlangse doorsnede. Het is opmerkelijk dat er geen bouwplan met nummer 1 terug te vinden is.³⁸⁷

In het stadsarchief van Vilvoorde zijn de eerste brieven over de wederopbouw van de onderwijzerswoning terug te vinden. Op 23 juli 1919 schrijft Minner in naam van de *Œuvre Suisse en Belgique* de burgemeester dat hij naar Vilvoorde komt en het project voor de reconstructie van de onderwijzerswoning zal voorleggen. Het volgende contact dateert van 9 oktober 1919 waar hij schrijft aan het stadsbestuur dat alles wat vertraging heeft opgelopen door hun deelname aan de Wederopbouwtentoonstelling in Brussel. Hij hoopt zo snel mogelijk het definitief project te kunnen doorsturen.³⁸⁸ Hij startte hierna wellicht met het ontwerp van de woning aangezien de plannen dateren van 15 maart 1920. Op de plannen in het stadsarchief is een goedkeuring en signatuur van het stadsbestuur terug te vinden van 31 mei 1920.³⁸⁹ In deze periode houdt de OSB op met bestaan. Minner blijft zich wel engageren over de wederopbouw van de onderwijzerswoning in Vilvoorde.

De wederopbouw wordt overgedragen aan de Belgische wederopbouworganisatie, de Dienst der Verwoeste Gewesten. Houtem is niet geadopteerd door de Belgische Staat maar kan via een speciale clausule voor de onderwijzerswoning laten wederopbouw toch op een bijdrage van de Staat rekenen. Minister van wetenschap en kunst J. Destrée keurt het grondplan van Minner en evalueert dit aan de gouverneur van Brabant op 5 augustus 1920. Hij stelt voor de raampartijen op het gelijkvloers te vergroten en twijfelt er niet aan dat de architect dit kan aanpassen volgens de regels van de hygiëne en esthetiek.³⁹⁰

Toch duurt het nog even tot de werken starten. In een brief aan het stadsbestuur van 30 april 1921 bevestigt Minner dat de werken aan de onderwijzerswoning en de pastorie in Houtem zijn gestart op 2 april. Ondertussen bezoekt hij ook Vilvoorde om de werken te overzien. Op 12 mei 1921 schrijft hij aan het stadsbestuur dat de constructie, onder leiding van ondernemers 'Doms', de eerste verdieping heeft bereikt.³⁹¹ Op 20 september 1922 stuurt Minner de inhoud van de werken naar de stad, samen met de '*cahier des charges*'. Hij noemt in de geannexeerde brief ook supplementaire werken die op vraag van de bewoner, Meneer Trekels, werden uitgevoerd. Dit kleine werken zoals de verplaatsing van het toilet, de bouw van een kippenhok, verbreding van de schoorstenen, een trap in blauwe steen aan het façade, een hekken bij het raam op de overloop aan de achterzijde, een kast onder de wasbak, ... Er wordt ook gesproken over een vergoeding van de stad voor de schade van een storm. Een nieuwe bouwregel in Vilvoorde dat de onderbouw van nieuwe bouwwerken met een stenen plint van 0,5 meter moeten beschermd worden, zorgde voor een toename in het gebruik van witte steen. Dit was voorzien in de bouwplannen van Minner maar niet schatting van de kosten aangezien dit geen rekening houdt met architecturale decoratie.³⁹²

³⁸⁷ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde, Plannen woning onderwijzer/portier school Houtem Karel Trekelstraat (s.a.), OV2012/02 – 31;

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T266), 8619.

³⁸⁸ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53.

³⁸⁹ Modern archief Vilvoorde, OV2012/02 – 31.

³⁹⁰ Algemeen Rijksarchief, T266, 8619.

³⁹¹ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53.

³⁹² Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53.

De realisatie gebeurde bijna letterlijk zoals voorzien op de plannen. De baksteenbouw in kruisverband werd gerealiseerd op verhoogde begane grond op een plint in natuursteen en bestaat uit twee bouwlagen, een kelder en zolderverdieping. Het huis is symmetrisch opgebouwd en bestaat uit drie travéeën met een steil pannen zadeldak. De lijstgevel wordt centraal onderbroken door een top. De topgevel refereert aan een klokgevel en bestaat uit een in- en uitzwenkte deel. De top is gedecoreerd met vier voluten en biedt toegang tot een klein balkon met zwart, ijzeren hekken. De gevels zijn versierd met sierankers en de gevelankers maken het jaartal 1921, wat klopt met het bouwjaar volgens het archiefdossier. Op de bouwplannen vormen de jaarankers nog 1920. Een trap in blauwe natuursteen leidt naar de voordeur. Alle muuropeningen zijn schouderbogig met een omlijsting in imitatie natuursteen en oren en neuten. De voordeur en het balkon zijn gedecoreerd met festoenen en rolwerk. De zijgevels zijn gemarkeerd met vlechtingen en bevatten enkele oculi. Het lagere aanbouwsel rechts heeft een gelijkend uitzicht met een oculi en poort in korbboog.³⁹³

Afbeelding 49:
'Reconstruction de
l'habitation de
l'Instituteur en chef de
Houtem-Vilvorde, plan 3',
tekening, 1920, Brussel,
Alfred Minner.

Bron: Vilvoorde, Modern
archief gemeente
Vilvoorde, Plannen
woning
onderwijzer/portier
school Houtem Karel
Trekstraat (s.a.),
OV2012/02 – 31

Afbeelding 50:
Gildenhuis- en zaal te
Vilvoorde – huidige
uitzicht, foto, Houtem,
2013, Google

Bron: Google Streetview,
laatst geraadpleegd op 9
juli 2019.

³⁹³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Gildenhuis en -zaal [online],' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70611>.

6.2.3. Reconstructie torenspits Sint-Antoniuskerk in Houtem (Vilvoorde) – 1922-1923

De reconstructie van de torenspits van kerk in Houtem staat ook in Minners oeuvrelijst die terug te vinden is in het archief van de SCAB.³⁹⁴ In het stadsarchief van Vilvoorde is weinig terug te vinden over de wederopbouw van kerktoeren van de Sint-Antoniuskerk in Houtem. Er zijn wel plannen bewaard voor de '*restauration partielle de l'Eglise St. Antoine*' die opgemaakt zijn op 5 januari 1922 door Alfred Minner. Op dit moment had Minner al twee ontwerpen voor Houtem getekend, namelijk de pastorie en de onderwijzerswoning. Volgens het grondplan werd een muur ter omheining ontworpen rond het kerkhof. Ook het bestaand hekken naar het kerkhof werd opnieuw geïnstalleerd. Verder staat er een vooraanzicht en een zijaanzicht van de kerk getekend. Over de toestand en de beschadigingen is niks terug te vinden. De plannen tonen ook de bouwkundige constructie niet en er valt niet direct af te leiden dat de kerktoeren gereconstrueerd werd. Het plan bevat een goedkeuring van de KCML van 17 juni 1922 en een signatuur van voorzitter Lagasse de Locht en secretaris J.-H.-E. Houbar. Er staat bij geschreven dat er melding zal worden gemaakt in het rapport van 23 juni 1922.³⁹⁵

In het *Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie* uit 1922 staat Minners reconstructie van de kerktoeren effectief vermeld onder de rubriek '*édifices religieux*' van de KCML. Hier wordt aangeraden de ankers die de torenspits met het metselwerk verbinden te laten zakken tot onder de hoofdbalken die de klokken ondersteunen. Er wordt ook gevraagd om te onderzoeken of het mogelijk is de hoeveelheid hout in de constructie te verminderen.³⁹⁶

In het dossier 'Heropbouwen van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelsstraat (Houtem)' in het stadsarchief van Vilvoorde zijn documenten te vinden die verwijzen naar de reconstructie van de kerk. In een evaluatieformulier van 26 januari 1923 van stadsbouwkundige Waroquiers wordt onderneming Adams uit Grimbergen genoemd als aannemer van de bouw. Er wordt ook vermeld dat de ligijzers van de klok fout liggen en er gekeken moet worden voor een uitbreiding van het kerkhof.³⁹⁷

De Sint-Antoniuskerk in Houtem is een eenvoudige zaalkerk uit 1775 met omringend kerkhof. De kerk heeft een éénbeukig schip heeft vier traveeën en westertoren onder leien naaldspits en een lager gelegen koor van één travee, driezijdige sluiting en sacristie. Een driehoekige fronton met klok bekroont de westgevel met rechthoekige poort onder een blind rondboogveld met classicistische omlijsting. Hierboven is een steekboogvenster met druiplijst en onderaan voluten. De ramen en galmgaten zijn ook steekbogig. Het geheel is vervaardigd in ijzerzandsteen op plint met een leien dak.³⁹⁸

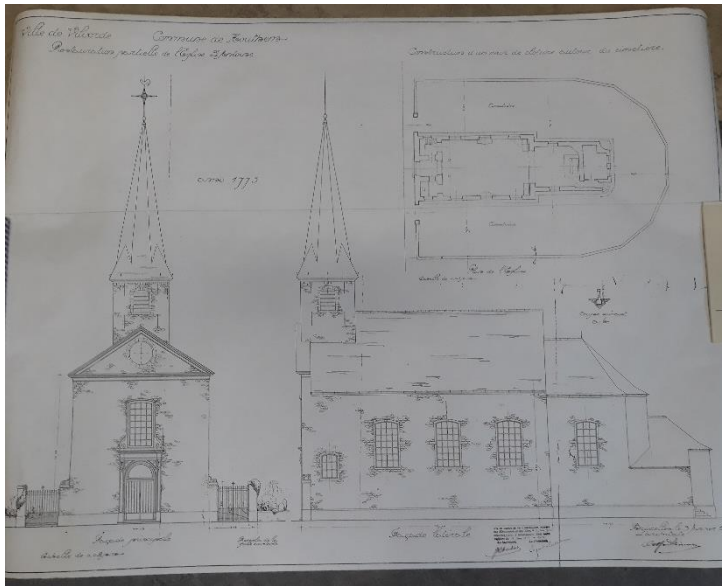
³⁹⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

³⁹⁵ Modern archief Vilvoorde (voor 1977), Plannen kerk Houtem Karel Trekelstraat (s.a.), OV2012/02-28.

³⁹⁶ Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie, 1922, 51.

³⁹⁷ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53.

³⁹⁸ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Sint-Antonius [online],' laatst geraadpleegd op 7 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70614>.

Afbeelding 51: 'Restauration partielle de l'église St Antoine', tekening, 1922, Brussel, Alfred Minner.
Bron: Modern archief Vilvoorde (voor 1977), Plannen kerk Houtem Karel Trekelstraat (s.a.), OV2012/02-28.

Afbeelding 52: Sint-Antoniuskerk, foto, 2015, Houtem, Joeri Mertens.
Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/313850>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

Minner ontwierp voor de kerk dus een nieuwe torenspits en het kerkhof. Aangezien er geen materiaal teruggevonden werd van het uitzicht van de kerk voor de verwoestingen, is het moeilijker een uitspraak te doen over het ontwerp van Minner. De toren lijkt alvast in het geheel van de kerk te passen. De galmgaten zijn net als de ramen in steekboog. Ook het dak van de toren is net als de overige dakbedekking in leien en de bouwsteen is net zoals de overige kerk de traditionele, Brabantse zandsteen.

De kerk werd in 1975 opgenomen in de inventaris en in 2009 beschermd. Een deel van de omheiningmuur en de hekkens naar het kerkhof zijn vandaag niet meer aanwezig. Dit heeft wellicht te maken met het feit dat het kerkhof niet meer in gebruik is en overgroeid is met gras.³⁹⁹

6.2.4. Restauratie Pastorie in Eppegem (Zemst) – 1920 - 1923

In het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten in het Rijksarchief is een dossier te vinden over de restauratie van de pastorie in Eppegem. Alfred Minner is de architect en V. Adams uit Grimbergen de aannemer van het project. De architect wordt aangesteld voor enkele herstellingswerken aan dit pand.

De gemeente Eppegem werd op 5 januari 1920 aangenomen door de Staat. Een eerste aanvraag voor het herstellen van de pastorie kwam er in 1920. Minner maakte plannen en een schatting van de kosten voor het volledig herstel van de pastorie op 6 maart 1920. Echter, enkel de meest dringende werken werden snel uitgevoerd zodat de pastorie opnieuw bewoonbaar was. Minner nam hierover de leiding en de uiteindelijk uitgevoerde werken zijn terug te vinden in een prijsbestek van 27 augustus 1920. Het oude dak werd verwijderd en de dakbedekking in leisteen is hersteld, net als de dakgoten. Er werden ook werken aan het plafond en aan het

³⁹⁹ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Sint-Antonius [online].'

metselwerk verricht. De deurstijlen en deuren werden ook hersteld door een timmerman. Tenslotte is de oude plankenvloer verwijderd. Minner verklaart dat de uitgevoerde werken 5018,25 frank kostten en met een honorarium van 250 frank komt dit neer op een totale som van 5268,25 frank voor de restauratiewerken aan de pastorie. De gemeente kreeg deze som toegewezen van de DVG.⁴⁰⁰

Hierna liggen de werken enkele jaren stil. Op 20 april 1923 schrijft Minner dat er, in afwachting van de verdere voltooiing van de restauratie, al werken verricht werden in de hal op het gelijkvloers. Aannemer Adams verrichtte kleine klusjes in de hal en deze ruimte werd ook geschilderd. De plannen en de schatting van de kosten uit 1920 worden opnieuw aangepast aan de nieuwe prijzen. Het geplande bijgebouw wordt verwijderd. Op 3 augustus 1923 bevestigt Minner dat de werken voltooid zijn. Dit is te zien in een 'Proces-Verbaal van voorloopige eind overname' die hij ondertekent samen met aannemer Adams, de opziener van de Dienst der Verwoeste Gewesten De Bosscher en de eigenaar van het gebouw, namelijk het stadsbestuur, ondertekend door de burgemeester De Roye de Uichen. De vier gevels en het buitenschrijnwerk werden geschilderd, de nieuwe deuren en de haken van de dakgoot werden geschilderd en een luik van de gevel naar de tuin werd hersteld. Binnen werd er linoleum vastgelegd. De gemeente kreeg uiteindelijk 1280,30 frank toegewezen om de pastorie te herstellen na oorlogsschade.⁴⁰¹

Aan de pastorie werden dus geen grote verbouwingswerken gedaan. Het gaat hier eerder over een restauratie naar de oorspronkelijke toestand.

Het gebouw onderging reeds vele verbouwingen in de 20ste eeuw en het uitzicht van het gebouw voor de oorlog was niet terug te vinden. Het pand heeft twee bouwlagen onder een leien dak. De gevel was in de jaren '60 gecementeerd. Het bestond oorspronkelijk uit vier traveeën maar is zichtbaar uitgebreid aan de linkerzijde met een breder travee. De ramen zijn rechthoekig met luiken in een brede omlijsting met zware druiplijst. Opmerkelijk is het zandstenen

Afbeelding 53: Oude Pastorie te Eppetegem, foto, ca. 1960-1990, Eppetegem (Zemst)
Bron: Zemst, Gemeentearchief Zemst, VE822,
<https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1419877>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

Afbeelding 54: Oude Pastorie te Eppetegem, foto, ca. 1998-2002, Eppetegem (Zemst).
Bron: Zemst, Gemeentearchief Zemst, H1L92,
<https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1419863>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

⁴⁰⁰ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T265), 7811.

⁴⁰¹ Algemeen Rijksarchief, T265, 7811

rondboogdeurtje uit de 17de eeuw in de omheiningsmuur aan de rechterzijde. Dit is de toestand in de jaren '60 tot het einde van de 20ste eeuw.⁴⁰²

De woning werd grondig aangepakt in het begin van 21ste eeuw. Vandaag zijn de bakstenen gevel en de restanten van een zandstenen parement blootgelegd. De pastorie is samen met de tuin en een levensboom in de voortuin beschermd als cultuurhistorisch landschap.⁴⁰³

6.2.5. Sint-Pieterskerk in Zemst – 1923 - 1927

De Sint-Pieterskerk in Zemst werd in september 1914 in brand gestoken door terugtrekkende Belgische soldaten. De kerk met classicistisch uitzicht werd grondig vernield, de daken waren volledig verdwenen. De muren staan echter nog overeind maar binnen is de brandschade erg groot. Een nieuwe kerk dringt zich aan en deze werd ontworpen door Alfred Minner.⁴⁰⁴

De reconstructie van de pastorie staat in Minners oeuvrelijst in het archief van de SCAB.⁴⁰⁵ In het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten zijn drie dossiers te vinden over de wederopbouw van de kerk in Zemst: een over de afbraak, een met briefwisseling over de wederopbouw en een dossier met bouwplannen en het '*metré descriptif*'.⁴⁰⁶

De schade aan de kerk was zo groot dat ze deels moest afgebroken worden. Deze werden verricht door aannemer Desmit uit Schaarbeek tussen 1923 en 1925. De afbraak gebeurde met zorg aangezien nog bruikbare materialen moesten gerecupereerd worden.⁴⁰⁷ Voor de afbraak maakte Minner in maart 1923 twee plannen. Hierop duidt hij aan welke delen zijn verdwenen door de brand, wat mocht afgebroken worden en welk metselwerk er bewaard mocht blijven. Onderaan op het plan staan de goedkeuringen van de staatscommissaris 'J. v.d. Vinney' van 4 september 1923 en van de kerkraad en de gemeente van 10 september 1923. Voor de nieuwe kerk werden vijf plannen opgemaakt door Minner in oktober 1923 die zijn goedgekeurd in november 1923.⁴⁰⁸

In 1924 wordt in het '*Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie*' de reconstructie van de kerk door Minner vermeld in een lijst religieuze gebouwen de KCML goedkeurt. Er wordt een lijst met verbeterpunten meegegeven waar de architect rekening moet mee houden tijdens de opmaak van de definitieve plannen. Zo moet het beeld en de nis aan het oor van de voorgevel verwijderd worden. Het Christusbeeld aan de gevel moet vervangen worden door een kruis. De vorm van de hoofdgevel volgt beter de daken van de beuken en de hellingen van de daken moeten op een horizontale basis gebouwd worden. Het ontwerp van de rozetten moet verbeteren alsook de rozetten in het transept moeten vervangen worden door vensters. De toren, de kapitelen van de zuilen van het schip en de deur van de sacristie moeten aangepast worden zodat ze beter passen in het geheel. De vieringtoren moet vergroot worden en de aken

⁴⁰² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Pastorie Sint-Clemensparochie met tuin [online],' laatst geraadpleegd op 22 juni 2019,

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/41014>.

⁴⁰³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Pastorie Sint-Clemensparochie met tuin [online].'

⁴⁰⁴ Van Santvoort, 'Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente in Zemst,' 18–19.

⁴⁰⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁴⁰⁶ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst de Verwoest Gewesten (T270), 11876, 11420, 11877.

⁴⁰⁷ Algemeen Rijksarchief, T270, 11876.

⁴⁰⁸ Algemeen Rijksarchief, T270, 11877.

van bijgebouwen verbeterd. Tenslotte krijgt het ontwerp de opmerking voor een betere eenheid te zorgen.⁴⁰⁹

In 1925 start de afbraak en heropbouw van de kerk. Henri Aerts is de aannemer die de bouwwerken uitvoerde. Zijn bedrijf is gevestigd in Mechelen en hij is ook steenkapper. Naast algemeen aannemer verzorgt hij grafmonumenten en sculpturen. De bouw van de kerk verliep niet vlot. De werken startten in januari 1925 en zouden moeten afgerond zijn tegen oktober 1927. De werken liepen echter grote vertragingen op.

Henri Aerts doet in verschillende brieven zijn beklag over Minner en het verloop van de werken. In een ongedateerde brief duidt hij Minner aan als oorzaak voor de vertragingen en zijn financieel verlies. Aerts schrijft dat de werken gestart waren in januari 1925 en zouden klaar zijn tegen 24 oktober 1926. Door vertragingen zullen pas klaar zijn tegen 4 oktober 1927, met een jaar vertraging. Volgens Aerts blijkt Minner zich niet te kunnen houden bij de definitieve plannen en gaat hij tijdens de werken steeds opnieuw aan de slag om de plannen te herzien tot in de kleinste details. Bij aanvang ontbraken er plannen voor de graafwerken, funderingen en de afbraak van het metselwerk dat nog in goede staat verkeerde. Het was volgens hem onmogelijk om ergens constructief aan te werken waardoor vele werknemers zonder enig doel vele maanden bezig gehouden werden. In december 1925, bijna een jaar na de start van de werken, waren enkel de fundamenteën afgewerkt. Deze manier van werken continueerde tijdens het volledig verloop van de werken. De plannen kwamen stevast te laat, soms zelfs na voltooiing van de werken of werden aangepast tijdens het werken. Financieel was dit voor de ondernemer een ramp. Hij moest grote sommen lenen bij de bank om de werken te voltooien. Samen met de koers van de nationale munt en de stijging van de materiaalkost en de lonen zorgde dit ervoor dat hij op de rand van een faillissement staat. Ondanks alles stelt Aerts dat hij de kerk op een onberispelijk manier trachtte af te leveren, in de hoop op compensatie achteraf. Er werd veel beloofd maar na de afwerking kwam hiervan nog niks in huis. Uiteindelijk na vele verzoeken kreeg hij een compensatieaanbod maar hij vindt dit belachelijk laag. In deze wanhopige situaties schreef hij dit aan de voorzitter van het '*comité supérieur de controle*' van de DVG.⁴¹⁰

In verschillende documenten wordt gesteld dat er extra werken en wijzigingen moesten doorgevoerd worden op vraag van de KCML. Wellicht ligt hier de oorzaak van de grote vertragingen. In een brief van 21 januari 1927 schrijft Minner de minister van Landbouw aan. Hij schrijft dat er tijdens de bouw vele wijzigingen gebeurden op vraag van de KCML. Hun wens naar meer eenheid in de uitvoering, vroeg vele aanpassingen in de decoratieve afwerking. Deze correcties waren op voorhand niet gekend maar werden telkens gecommuniceerd naar Aerts. Hij schrijft dat de aannemer de situatie overdrijft. Dat de financiële afrekening stroef verliep, heeft wellicht ook maken met de stopzetting van de DVG tijdens de bouw. Het afgesproken budget werd overschreden waardoor meer fondsen verzameld moesten worden.⁴¹¹

De Sint-Pieterskerk werd een driebeukige kruiskerk, vervaardigd uit blauwe natuursteen onder een leien zadel- en lessenaarsdak. De kerk bestaat uit een portaaltravee, een schip van uit vier traveeën, een weinig uitspringend transept en zeshoekig koor. Een vierkante ingebouwde

⁴⁰⁹ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie, (Brussel: M. Hayez, 1924 (jan.-jun.)), 59-60.

⁴¹⁰ Algemeen Rijksarchief, T270, 11402.

⁴¹¹ Algemeen Rijksarchief, T270, 11402.

klokkentoren met galmgaten in drielicht bevindt zich in het oosten. De westgevel heeft een groot roosvenster, waterspuwer in monster-ornament en een kruis bekroont de puntgevel boven een duif. Het portaal onder zadeldak heeft een dubbele deur in korfboog, onder gebroken driuipijl met voluten en festoenen. Centraal staan de twee sleutels van Petrus onder een de pauselijke tiara. Kroonlijsten van de top van het portaal en de transepteindes zijn afgewerkt met voluten onderaan en kruis bovenaan. De ramen in het transept en het schip zijn in schouderboog met rocaille decoratie waaronder rolwerk. Bovenlichten in oculus zijn terug te vinden over de volledige kerk. De steunberen zijn afgewerkt met voluten. Sacristie bevindt zich in zuidwesten en magazijn in oosten, beiden symmetrisch naast het koor.⁴¹²

Een vergelijking van de plannen uit 1923 met de gerealiseerde kerk bewijst dat er vele wijzigingen optraden. Vele veranderingen staan aangeduid op de plannen en werden wellicht achteraf toegevoegd. Alleen al voor de westgevel valt een lijst met veranderingen op te noemen. Vele wijzigingen die de KCML aangaf heeft Minner effectief doorgevoerd. De vorm van de westelijke gevel is gewijzigd en volgt nu het verloop van de daken. De vorm van het portaal veranderde. Eén van de twee oculi in de klokkentoren kreeg een ronde vorm en werd hoger geplaatst. In de afwerking is quasi alles gewijzigd, wat wellicht te maken heeft met de vraag

Afbeelding 55: Voorgevel Sint-Pieterskerk, foto, 2006, Zemst, Kris Vandevorst

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/34944?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2F40949>, laatst geraadpleegd op 22 juni 2019.

Afbeelding 56: 'Kerk te Zemst'-plan 6: voorgevel, tekening, 1923, Brussel, Alfred Minner

Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

⁴¹² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Sint-Pieter [online],' laatst geraadpleegd op 9 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40949>.

van de KCML naar meer harmonie. De bekroning van de westgevel werd een kruis boven een duif terwijl in 1923 een gekruisigde christus werd voorzien. Ook het Christusbeeld op het schouderstuk van de gevel werd vervangen, hier door een voluut op rolwerk. De ramen behielden hun vorm maar de decoratie wijzigde. Tenslotte werd de gevel van het portaaltravee opnieuw ontworpen. Waar nu de sleutels en pauselijke kroon boven de toegangspoort staan, was origineel een nis voorzien. Deze opsomming omvat slechts de veranderingen aan de voorgevel. Zo zijn bijvoorbeeld ook de grote roosvensters in de transeptgevels vervangen naar schouderboogramen, zoals de KCML voorstelde.

De ontwerp en de afwerking van de kerk valt alvast in goede aard bij het volk: “Het geheel is een pracht voor de oogen. De minste ruimte is tot zijn volle recht gebracht, en de lichtspeling is er overvloedig in dat helderwit benedenhuis.” In een artikel in de gazet van Antwerpen van 28 september 1927 wordt de kerkwijding besproken. Hier wordt verteld dat de decoratie het werk is van heer Van de Zande, een inwoner uit Zemst.⁴¹³

De afwerking van de kerk in neorocaille is vrij uniek in de Belgische wederopbouw. Na de oorlog stelde de KCML een bilan op van wederopbouw en kwamen ze tot besluit dat de meeste kerken vrij identiek gereconstrueerd waren. Maar ze vermelden tevens enkele uitzonderlijke openbare gebouwen waar wel nieuwe bouwkundige vormen werden waargenomen. De kerk van Zemst wordt hier genoemd als voorbeeld.⁴¹⁴

6.2.6. Restauratie Kapel Onze Lieve Vrouw in 't Hammeken in Zemst – 1923 - 1924

Naast de Sint-Pieterskerk, herstelde Minner ook de kapel O.L.V. in 't Hammeken in Zemst. In 1924 wordt in het *'Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie'* de restauratie van de kapel door Minner vermeld.⁴¹⁵ In het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten zijn twee dossiers te vinden over zowel de bouw van de Sint-Pieterskerk als de restauratie van de kapel O.L.V. in 't Hammeken.

In het dossier met plannen van de kerk, zit ook het plan voor het herstel van de kapel. De plannen werden opgemaakt op 5 maart 1923 en net als de kerk goedgekeurd door de *'directeur général'* op 5 november 1924 en door het gemeentebestuur op 15 november. Op de plannen is niet te zien welk ingrepen er plaatsvonden.⁴¹⁶ In het dossier met briefwisseling is een lijst met de kosten van de restauratie, door Minner opgemaakt op 5 maart 1923 en die dus bij het plan horen. De lijst geeft een indruk van de werken die moesten gebeuren aan de kapel. Er werd gewerkt aan het lestenen dak en de afvoer voor dak, dat ook nieuwe aardewerken toppen kreeg. De dakruiter kreeg een nieuwe loden bekleding, nieuw houtwerk en een smeedijzeren kruis voor bovenop. De oude metselvoegen werden gestript, eventueel aangevuld met nieuwe bakstenen en opnieuw gevoegd. De buitenmuren werden ook witgekalkt. De plint in witte, Brabantse steen werd hersteld, de ramen kregen zwarte hekkens ter bescherming en werden

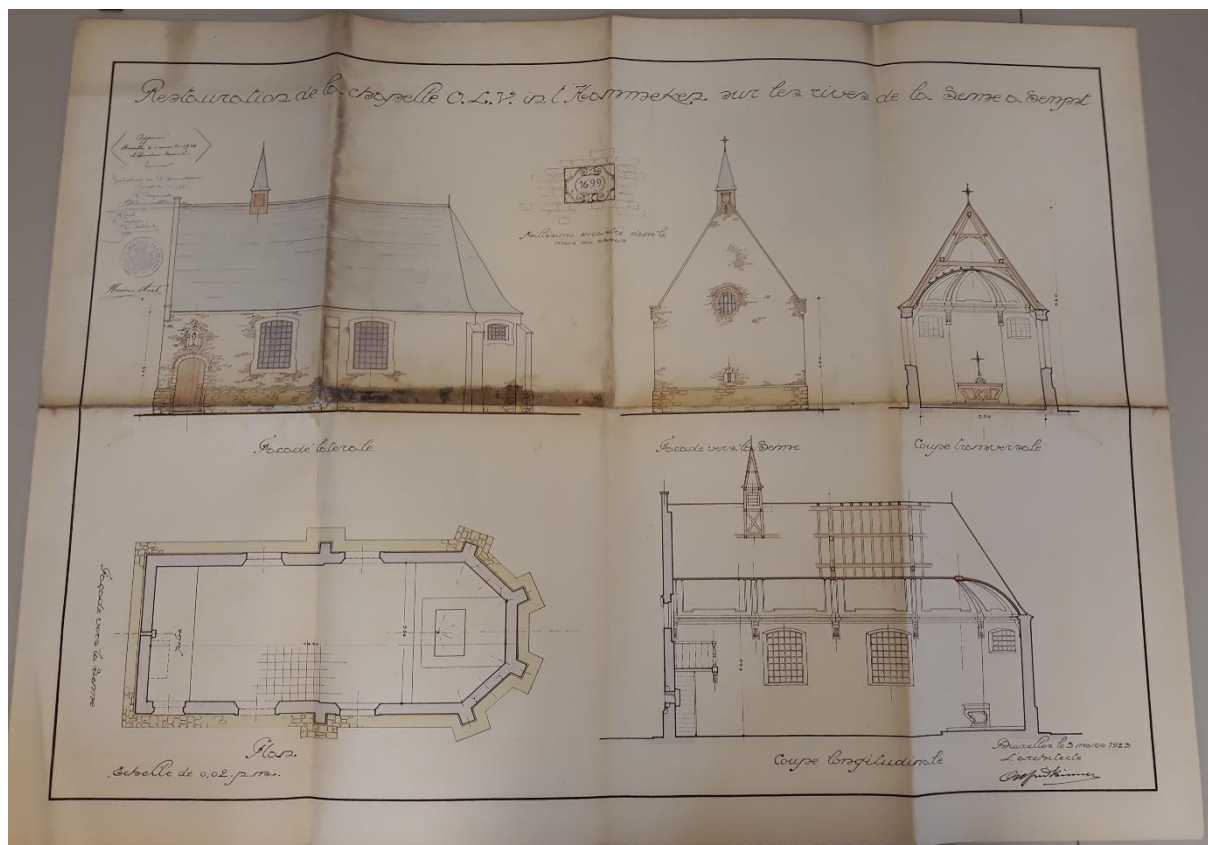
⁴¹³ 'Kerkwijding te Sempst,' *Gazet van Antwerpen*, 28 september 1927, 3.

⁴¹⁴ Van Santvoort, 'Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente in Zemst,' 19;

M. Maertens, 'De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de heropbouw in de Gewesten door den oorlog 1814-1918 verwoest,' in *Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie*, (Brussel: M. Hayez, 1935 (jul.-dec.)), 446.

⁴¹⁵ *Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie*, 1924 (jan-jun), 59

⁴¹⁶ Algemeen Rijksarchief, T270, 11877.

Afbeelding 57: Plan voor 'Restauration de la chapelle O.L.V. in t'Hammeken sur les rives de la Senne a Sempst', Brussel, 5 maart 1923, Alfred Minner, Bron: Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

hersteld. Ook aan de voordeur en de nis daarboven werden herstellingen uitgevoerd. De totale som wordt geschat op 759,40 frank.⁴¹⁷

De éénbeukige kapel van twee traveeën en driezijdige koorsluiting is afgedekt met een leien zadeldak met dakruiter. Ramen in steekboog en witgekalkte muren. De deur in korfboog met nis bovenaan, de overgebleven plint in de westtravee en sporen van ramen herinneren aan de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur.⁴¹⁸

Het werk van Minner was het herstellen van een kapel in traditionele stijl.

6.2.7. Pastorie in Lummen – 1920-1925 ⁴¹⁹

In 1922 wordt in het 'Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie' er voor het eerst gesproken over de wederopbouw van de pastorie in Lummen. De KCML geeft goedkeuring aan architect Minner in een lijst van pastorijen. Er staat nog vermeld dat de pastorie niet naar vooroorlogse situatie wordt heropgebouwd. Hiervoor wordt verwezen naar een brief die architect Minner op 8 juni 1922 stuurde naar het departement voor Economische Zaken. De KCML ziet hier geen problemen in en heeft dit ook laten weten aan de minister van

⁴¹⁷ Algemeen Rijksarchief, T270, 11402.

⁴¹⁸ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Kapel Onze-Lieve-Vrouw in 't Hammeke [online], 'laast geraadpleegd op 9 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40950>.

⁴¹⁹ Minner ontwierp in 1922 tevens een monument ter herdenking van de oorlogsslachtoffers. Zie 'Bijlage 1 nr. 15' en '5.3. Interbellum'

Economische Zaken.⁴²⁰ In 1925 wordt de pastorie opnieuw vermeld in '*Bulletin*' in een lijst met pastorijen waar de KCML goedkeuring aan geeft.⁴²¹

In het fonds van de Dienst der Verwoeste Gewesten in het Rijksarchief is tevens een dossier te vinden over de wederopbouw van de pastorie in Lummen. In een document van de kerkfabriek van 13 mei 1920 wordt bevestigd dat ze Minner als architect hebben gekozen. Minner bevestigt dit aan de Hoog Koninklijke Commissaris De Bruyne in een brief van 2 september 1921 en schrijft dat Lummen een aanvraag heeft ingediend voor adoptie door de Staat. Hierop kregen ze nog geen antwoord en hij vraagt of het stadsbestuur kan rekenen op een tussenkomst voor de wederopbouw van de pastorie. Dit wordt in vele brieven nadien in orde gebracht. Op 11 mei 1922 schrijft de Algemeen Bestuurder van de DVG aan de Hoog Koninklijke Commissaris dat de KCML een uitspraak heeft gedaan over de bouw van de pastorie. De Commissie wil graag een wederopbouw naar vooroorlogse staat wordt hersteld omdat die toestand 'van zulk bijzonder artistiek belang was' (sic). Minner beantwoordt deze vraag in een brief van 3 juni 1922. Hij is geen voorstander van restauratie naar originele toestand want er is veel verloren gegaan. De reconstructie zou te veel op hypothesen gebaseerd zijn. Het origineel gebouw was volgens Minner een combinatie van Brabantse architectuur met Maaslandse stijl. Het interieur was in rijk gedecoreerd in Louis XV-e stijl maar het exterieur had weinig karakter. Op 4 september 1922 bevestigt schrijft de Algemeen Bestuurder aan de Hoog Koninklijk Commissaris dat de KCML dat geen bezwaar heeft tegen een nieuwe pastorie. In een brief van 4 juni 1923 van Minner aan de Hoog Koninklijke Commissaris staat dat hij de plannen van pastorie in Houtem naar Lummen stuurde om op basis daarvan een programma voor de pastorie in Lummen te schrijven. Op 6 oktober 1925 schrijft de architect aan de directeur van het Ministerie van Economische Zaken, die op dat moment verantwoordelijk is voor de DVG, dat de plannen zijn goedgekeurd door de KCML. In februari 1926 zijn de definitieve plannen klaar en op 26 februari 1926 werd de openbare aanbesteding ingediend.⁴²²

De bouwplannen in het dossier werden op 14 augustus 1925 opgemaakt. Plan nummer twee toont de voor-, achter- en zijgevel alsook een doorsnede. Plan nummer één geeft erg gedetailleerd grondplannen per verdieping met aanwijzingen voor de inrichting.⁴²³ Het gebouw is niet terug te vinden en werd wellicht niet gerealiseerd. Volgens de voorzitter van de Heemkundige Kring van Lummen werd dit plan nooit uitgevoerd en is het een waarschijnlijk voorontwerp van de huidige pastorie.⁴²⁴ Waarom de pastorie naar ontwerp van Minner niet tot uitvoering kwam, was niet te achterhalen in het archief van de DVG.

⁴²⁰ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: M. Hayez, 1922 (jan.-jun.), 109.

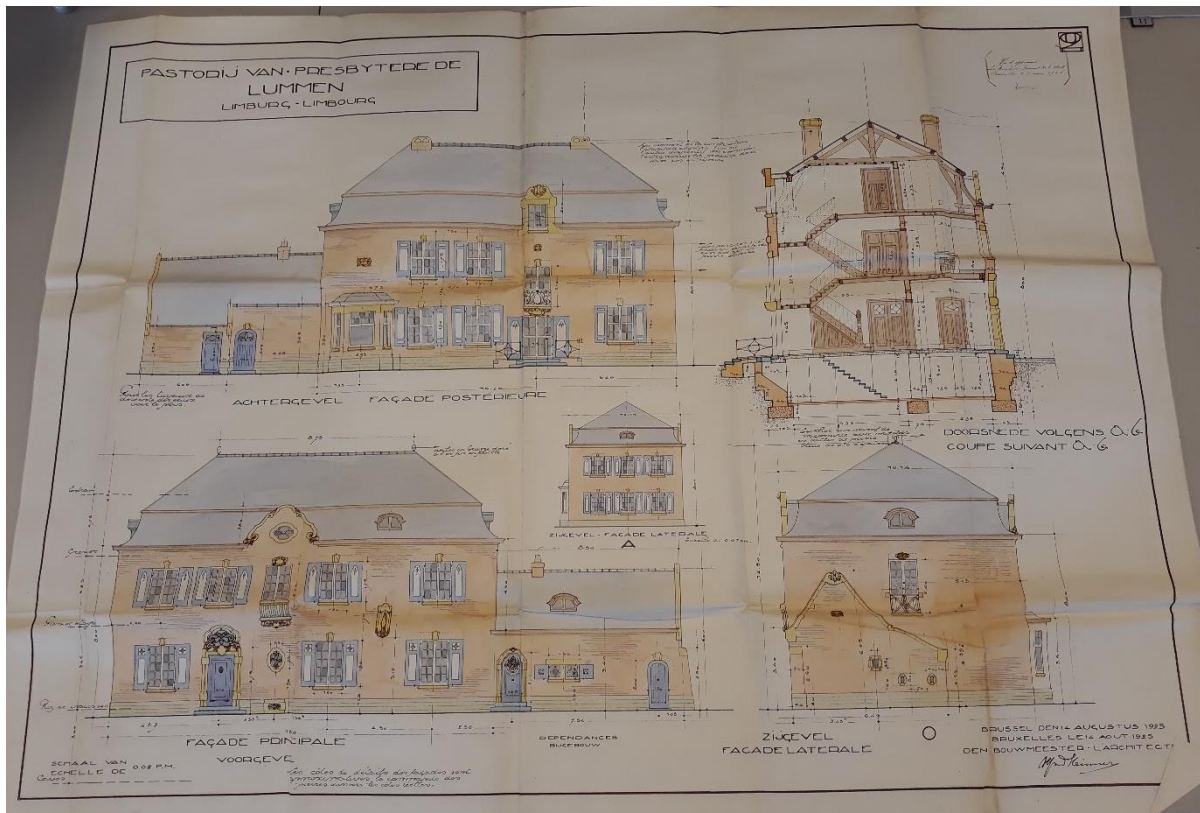
⁴²¹ Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: M. Hayez, 1925 (jan.-jun.), 196.

⁴²² Algemeen Rijksarchief, T267, 9565.

⁴²³ Algemeen Rijksarchief, T267, 9565.

⁴²⁴ Davy Stroobant, e-mail naar Heemkundige Kring Lummen, 19 maart 2018.

Minner ontwierp een grote en rijk gedecoreerde pastorie in neorococo. Het hoofdgebouw is licht verhoogd en bestaat uit twee bouwlagen, een kelder en zolderverdieping. Er zijn vijf ongelijke traveeën onder mansardedak en geveltop. De top is vrij klein, heeft voluten en een oculus. De gevel met plint heeft een dakraam en zeven rechthoekige ramen met luiken en geprononceerde sluitsteen. Het middelste travee, onder de top, heeft een raam zonder luiken maar met balkon op de verdieping en een oculus met smeedwerk op het gelijkvloers. De voordeur is rechthoekig met bovenlicht in klaverblad en hekken in rolwerk. Tussen de twee rechtse traveeën is een nis te vinden. De voordeur en balkon zijn gedecoreerd met rocaille schelp en rolwerk. De gevel aan de achterzijde is in dezelfde stijl, alsook het bijgebouw aan de rechterzijde.

Afbeelding 58: 'Pastorie van Lummen-Limburg, plan 2', tekening, 1925, Brussel, Alfred Minner.
Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T267), 9565.

6.3. Wederopbouw zonder overheidssteun

Om Minners wederopbouwverhaal te vervolledigen worden hier nog twee andere werken besproken die niet met de steun van de Dienst der Verwoeste Gewesten werden heropgebouwd. In Mechelen vatte Minner in 1920 de restauratie en reconstructie van het Hof van Busleyden aan, nadat dit verwoest werd in de oorlog. Tenslotte werd in de Inventaris Onroerend Erfgoed in 2019 een herberg opgenomen die door Minner ontworpen zou zijn. Deze realisaties werden niet verder onderzocht maar worden voor de volledigheid toch kort besproken.

6.3.1. Restauratie en reconstructie Hof van Busleyden in Mechelen – 1920 - 1951

Van 1920 tot 1951 tekende hij plannen voor de wederopbouw van het Mechelse stadspaleis Hof van Busleyden. De restauratie werd reeds grondig bestudeerd door Linda Van Langendonck in een studie naar de 19de en 20ste-eeuwse ingrepen. Volgende analyse van de restauratie van Minner is gebaseerd op haar werk.

Het stadspaleis werd wellicht gebouwd tussen 1503 en 1508 door Antoon I Keldermans en zijn zoon Rombout II in opdracht van Jeronimus van Busleyden. Wenzel Coeberger stichtte er in 1619 de Berg van Barmhartigheid en het gebouw bleef een pandjeshuis tot de Eerste wereldoorlog. Het gebouw werd voor het eerst gerestaureerd door J. Schadde in 1864 en door Louckx tussen 1874 en 1892. Deze ingrepen hielden ook ‘verbeteringen’ en toevoegingen in. Zo verving Louckx bijvoorbeeld de kegelvormige torenspits door een peerpuntspits in 1877-1879.⁴²⁵

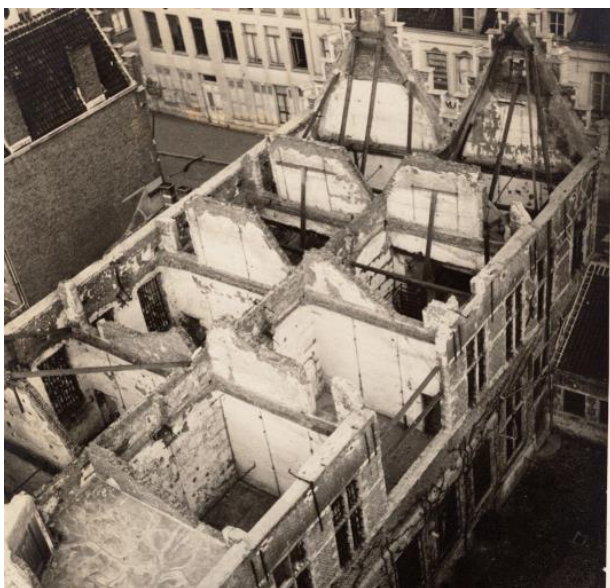
In 1914 werd het gebouw slachtoffer van grote beschietingen en in 1915 brandde het complex helemaal uit. Na de oorlog stonden enkel de muren nog overeind. In 1920 ging Minner voor het eerst op inspectie met stadsingenieur De Loof. De KCML kwam op plaatsbezoek en vestigde de aandacht op de slechte staat van de waardevolle trapgevels aan de Frederik de Merodestraat. De gevel was onherstelbaar, werd gesloopt en heropgebouwd in gedeeltelijk moderne materialen zoals gewapend beton. De plannen van Minner werden verschillende keren goedgekeurd door de KCML. Tijdens de reconstructie voegde hij twee ramen toe op de eerste verdieping aan de twee rechtse trapgevels. In 1922 werd een tweede plan goedgekeurd, namelijk de binnenste gevel van de westelijke vleugel. Tijdens deze eerste fase respecteerde Minner de vooroorlogse toestand van het gebouw. Naast de twee vensters verving hij alle puntvormige dakvensters en gevels door trapgevels. Met deze ingrepen vervulde hij het proces van historiserende ingrepen die reeds plaatsvonden in de 19de eeuw.⁴²⁶

In 1924 vielen de werken stil en ze werden pas in 1928 hervat. De stad besliste om in het gerestaureerde deel een stadsmuseum te vestigen. De noordelijke en westelijke vleugel werden voltooid in 1931. Een jaar later startten de werken aan het poortgebouw en aan de oostelijke zijde van de grote binnenplaats. Hier wijzigde Minner het vooroorlogse uitzicht meer: een uitbouw werd niet gereconstrueerd, de muur werd verhoogd en de pannen dakbedekking werd gewijzigd naar leien. Centraal werd er een natuurstenen poortomlijsting in tudorboog met consoles toegevoegd en de houten poort werd vervangen door een smeedijzeren exemplaar. In 1932 maakte Minner ook de plannen voor de zuidelijke vleugel en de werken vingen aan in 1935. Aan deze vleugel bracht Minner weinig wijzigingen aan buiten het vervangen van puntgevels door trapgevels. Hij reconstrueerde de peervormig torenspits uit de 19de eeuw op zeer minutieuze wijze. Voor de buitenste gevels verwijderde Minner de sporen voor de restauratie van Schadde met speklagen en koos voor een ruwe natuurstenen NEGBLOKKEN en dunne speklagen in witte natuursteen. Enkele bijgebouwen werden niet wederopgebouwd.⁴²⁷

⁴²⁵ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Hof van Busleyden [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3588>.

⁴²⁶ Linda Van Langendonck, ‘Het Hof van Busleyden Frederik de Merodestraat 67 Mechelen. Buitengevels en daken. Restauraties van de 19de en 20ste eeuw. Bouwhistorische onderzoek,’ (Mechelen: 1998), 31-34.

⁴²⁷ Linda Van Langendonck, ‘Het Hof van Busleyden,’ 35-42.

Afbeelding 59: Hof van Busleyden, getroffen door bombardementen in 1914, ca. 1914, Mechelen
Bron: Stadsarchief Mechelen, Iconografie, 2973.

Afbeelding 60: Hof van Buysleden vandaag, foto, Mechelen.
Bron: <https://www.hofvanbusleyden.be/bezoek>, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.

In 1946 werden de eerste plannen aan de KCML voorgelegd voor de aanpassing van de oostelijke vleugel. Het gebouw werd aangepast naast hoekhuis 'Het Schipke' als uitbreiding van het museum. Pas in 1951 kon de bouw van het gebouw in 'gerestaureerde traditionele bak- en zandsteenstijl' starten.⁴²⁸

Minners restauratie en reconstructie van het Hof van Buysleyden is te situeren in een reeks herstellingswerken die het stadspaleis een homogeen uiterlijk gaven. Het historisch gegroeide complex kreeg vanaf 1863 een uniform uitzicht, dat Minner in 1951 voltooide. Deze restauraties zijn volgens het 19de-eeuwse principe *'unité de style'* van Viollet-le-Duc uitgevoerd. Over Minners restauratiepraktijk zou nog meer onderzoek kunnen gebeuren.

6.3.2. 'Café den Prins' in Elewijt (Zemst)

In de Inventaris Onroerend Erfgoed werd 'Café den Prins' opgenomen tijdens een herinventarisatiecampagne van steden in Vlaams-Brabant in 2019. Het pand bleek een wederopgebouwd café te zijn naar plannen van Minner.⁴²⁹

De herberg werd gebouwd in 1830 en in 1858 uitgebreid met een danszaal. In augustus 1914 brandde alles af na gevechten. De café werd heropgebouwd in 1921 naar een ontwerp van Minner. De herberg heeft drie à vijf traveeën, twee bouwlagen en is opgetrokken in lokale kalkzandsteen. De lijstgevel wordt onderbroken door een klokgevel met oculus. De gedrukte rondboogvensters op het gelijkvloers en rechthoekige op de verdieping worden omlijst met bakstenen en de top en deur met natuursteen. De deuromlijsting en bovenlicht zijn versierd met neorococo decoratie als rolwerk, fruitmotieven en festoenen. Het achthoekig bovenlicht

⁴²⁸ Linda Van Langendonck, 'Het Hof van Busleyden,' 43-44.

⁴²⁹ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Café In den Prins [online],' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306844>.
'Aanvulling inventaris Vlaams-Brabant 2019,' laatst geraadpleegd op 29 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/gebeurtenissen/1275>.

kreeg een ijzeren benaming 'In den Prins'. De gevelankers vormen 'J 1921 D', verwijzend naar de bouwheer Juliens-Desaeger en het bouwjaar. Het uitzicht bleef sindsdien ongewijzigd.⁴³⁰

Hoe de wederopbouw van dit gebouw verliep werd hier niet onderzocht. De locatie stemt alvast overeen met de actieve regio van Minner tijdens de wederopbouw. Ook de architectuur sluit aan bij zijn wederopbouwoeuvre. Het is een woonst in lokale kalkzandsteen met een typische klokgevel. De decoratie rond de deur in neorococo is ook terug te vinden in bijvoorbeeld 'In de Gulden Vruchten' in Mechelen en bij de pastorie in Houtem. Het café sluit aan bij het wederopbouwoeuvre van Minner. Het is wel het enige gebouw naast de kerk dat niet in baksteen werd opgetrokken.

*Afbeelding 61: gevel Café In den Prins, foto, 11 december 2018, Elewijt, Bart Bohets
Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/289064>,
laatst geraadpleegd op 29 juni 2019.*

6.4. Tuinwijk 'De Vrije Woonst' in Mechelen – 1923-1929

Een laatste werk is een kleine uitstap in het wederopbouwoeuvre. Een tuinwijk is geen letterlijke wederopbouw maar werd wel een oplossing aangevoerd voor de grote woningnood na de oorlog. Naast het discours dat voor restauratie van historische gevels pleit, was de tuinwijk een nieuw programma in de wederopbouw.

De tuinwijkgedachte komt origineel uit Groot-Brittannië. Ebenezer Howard was de uitvinder van de tuinstad. Tijdens de oorlog ontstond het idee in Groot-Brittannië om de Belgische wederopbouw in tuinsteden te verwezenlijken. Architect Raphaël Verwilghen, die na de oorlog hoofd van de bouwdienst van de DVG werd, trok bijvoorbeeld naar daar om zich te verdiepen in de tuinstad.

Na de oorlog worden tuinwijken gerealiseerd als een oplossing voor de grote woningnood. De bouwdienst van de DVG onder leiding van Verwilghen testte het bouwen van tuinwijken uit in Roeselare. Het initiatief om een groots volkswoningbouwprogramma tot stand te brengen kwam echter niet van de grond.⁴³¹ Vanuit een behoudsgezinde politiek werd de wederopbouw niet alleen een terugkeer naar de vooroorlogse esthetica. Ook modernistische huisvesting als de tuinstad kwam moeilijk van de grond. De oprichting van de 'Nationale Maatschappij voor Goedkope Woningen' (verder afgekort als NMGW) op 11 oktober 1919 was de enige maatregel ter verbetering van de volkshuisvesting die na de oorlog getroffen werd. De maatschappij

⁴³⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Café In den Prins [online].'

⁴³¹ Anne Van Loo, Repertorium van de architectuur in België, 282.

maakte voordelige leningen mogelijk voor woningbouwverenigingen. Op deze wijze trachtte de organisatie de bouw van goedkope en degelijke huurwoningen te stimuleren.^{432 433}

Op het wederopbouwcongres in april 1920 werd de tuinwijkideologie geformuleerd. De kern is de strijd tegen privé-speculatie en het vraagstuk rond grondbezit. Het congres werd het theoretisch kader voor de NMGW. De doelstellingen van de tuinwijkpolitiek waren hygiënische, controleerbare en gestandaardiseerde woningen en gemeenschappelijk grondbezit. De NMGW was de belangrijkste speler in de realisatie maar ook kleinere organisaties en coöperatieven bouwden tuinwijken. Het ontwerpen en aanleggen van een wijk was onontgonnen terrein in naoorlogs België. Modernisten, zoals Louis Van de Swaelmen, Huib Hoste en Jean-Jules Eggericx, namen het vraagstuk in handen en legden de basis voor een Belgische tuinwijkethiek. Er ontstonden twee soorten tuinwijken. Sommige architecten experimenteerden met moderne technieken en vormen een modernistische zoals Van der Swaelmen en Hoste in 'Klein Rusland' in Zelzate. Andere ontwerpen trachtten bewust het karakter van oude steden of regionale dorpen te imiteren. Een bekend voorbeeld is de wijk 'Zuid-Australië' van Flor Van Reeth.⁴³⁴ Tuinwijk 'De Vrije Woonst' behoort tot dit laatste type.

De tuinwijk van Minner in Mechelen behoort tot een van de vroegste toepassingen van het tuinwijkprincipe. Ze werd opgericht op 13 november 1922 op initiatief van een huurdercoöperatie van het 'Nationaal Syndicaat van de Spoorwegpannen', een voorloper van de Algemene Centrale der Openbare Diensten (A.C.O.D). Het ledenbestand bestond voornamelijk uit werknemers van de nabijgelegen Centrale Werkplaats van de Nationale Maatschappij de Belgische Spoorwegen.⁴³⁵

Minner tekende een eerste reeks plannen hiervoor op 25 december 1922 voor de coöperatieve vereniging 'De Vrije Woonst'. Zijn eerste ontwerpen zijn twee groepen van vier woningen. Het eerste model noemt Minner de types A, A¹, B en B¹, het tweede model types C, C¹, D en D¹. De gevels verschillen uiterlijk weinig. Beide ontwerpen hebben kruisramen met luiken, puntgevels met vlechtingen en oculi. De groepen kunnen volgens de plannen ook uitgevoerd worden in ensembles van zes of tien woningen. In het eerste grondplan werden 243 woningen getekend. Deze set plannen hoorden bij de bouwaanvraag van de vereniging van 6 februari 1923. Op 5 juli 1923 werd een nieuw plattegrond getekend die ditmaal 252 woningen omvatte. Het bureel voor de beheerraad ontwierp Minner op 5 september 1924. Het ontwerp is een dubbelwoning met doortocht voor voetgangers. Hiervan is nog een tweede plan van 27 november 1926 terug te vinden. Het bureel is decoratiever dan de overige woningen. Met het integreren van een centrale klokgevel met voluten en oculus, implementeert Minner opnieuw enige barokke decoratie in een overigens sobere, regionalistische tuinwijk.⁴³⁶

⁴³² Smets, De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België, 100.

⁴³³ Provinciaal hoger architectuurinstituut, *Volkswooningbouw. De tuinwijkgedachte*. (Hasselt: Provinciaal hoger architectuurinstituut, z.d.), 236.

⁴³⁴ Smets, De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België, 106 - 108, 115 - 127.

⁴³⁵ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Tuinwijk De Vrije Woonst [online],' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/100344>.

⁴³⁶ Mechelen, Stadsarchief Mechelen, 'De Vrije Woonst,' 1923, 561; Privaat Archief L. Seymons, 'De Vrije Woonst, bouwplannen'.

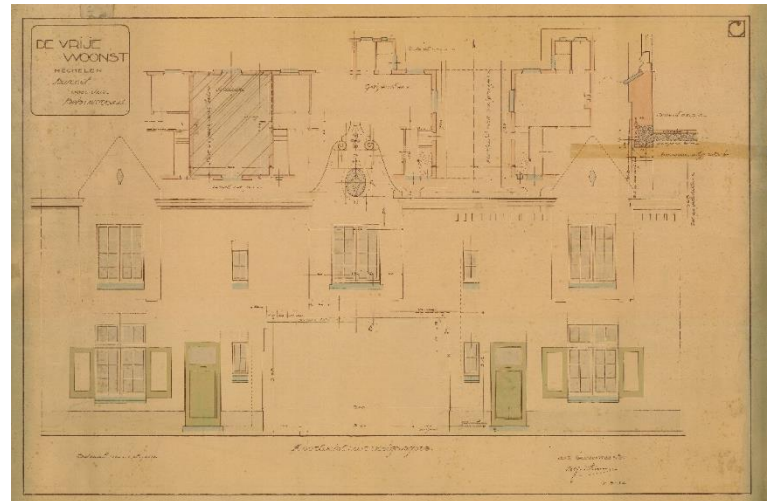
De wijk werd gebouwd aan de Tervuursesteenweg, een grote invalsweg van de stad. Op 13 februari 1923 startte de bouw van de tuinwijk. De woonwijk werd onregelmatig aangelegd naar Engels pittoresk model. Dit was typisch bij de eerste Belgische tuinwijken en heeft levendige perspectieven als effect. Op het centraal pleintje zijn 22 bomen gepland, verwijzend naar het stichtingsjaar van de huurderscoöperatie. Vanop dit plein vertrekt een perspectief naar het 'Vrijewoonstplein' waar het bureel gevestigd is. De bakstenen huizen zijn symmetrisch en in groepen van twee, vier, zes, acht of tien eenheden. Het huizen hebben een eenvoudige plattegrond, zijn twee bouwlagen en twee traveeën. De hoekhuizen hebben een afgewerkt zijportaal. De lijstgevels worden door puntgevels met oculus onderbroken.⁴³⁷

Afbeelding 62: 'De Vrije Woonst', Vrijewoonstplein, foto, 2012, Mechelen, Stad Mechelen.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/171238?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F100344>, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.

Afbeelding 63: 'De Vrije Woonst', Bureel, tekening 1924, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Privaat Archief L. Seymons, 'De Vrije Woonst, bouwplannen'.

⁴³⁷ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Tuinwijk De Vrije Woonst [online].'

6.5. Besluit

De wederopbouw voor de OSB situeerde zich in het begin van Minners carrière en legde de basis voor zijn verder oeuvre. Net als voor de Zwitserse organisatie was Minner voor de DVG actief als restauratie-architect en tekende hij nieuwe plannen. Minner bleef actief in de regio's waar de OSB aan wederopbouw deed, namelijk Zemst, Mechelen en Vilvoorde. Zijn functie als vertegenwoordiger voor de OSB leverde hem naambekendheid op waardoor hij in die streek werkzaam bleef.

Voor de DVG restaureerde hij de pastorie in Eppegem, de kapel O. L. V. in 't Hammeken in Zemst en reconstrueerde hij de torenspits van de kerk in Houtem. Dit zijn kleine werken waar de architect zich over ontfermde. In Eppegem blijken enkel herstellingen te gebeuren aan onder andere het dak, de gevel en de ramen. Dit gebeurde wellicht naar de oorspronkelijke toestand en met weinig persoonlijke inbreng. Hetzelfde gebeurde ook bij de kapel in Zemst. Hier werden enkele herstellingswerken uitgevoerd onder leiding van Minner. Voor de kerk van Houtem ontwierp hij een nieuwe torenspits. Omdat hier geen toestand van voor de oorlog gekend is, is vergelijking moeilijk. De toren gaat alvast op in het geheel. Op het eerste zicht is Minners hand hierin niet ter herkennen. Tenslotte restaureerde en reconstrueerde Minner het Mechelse Hof van Buysleyden op historiserende wijze.

Daarnaast tekende hij een aantal nieuwe gebouwen. Hij ontwierp met de steun van de DVG een pastorie en onderwijzerswoning in Houtem, de kerk in Zemst en het plan voor een pastorie in Lummen. Het zijn rijke gebouwen, met aandacht voor metselverbanden en decoratieve details. In zijn wederopbouwarchitectuur gebruikt hij stevast baksteen, met uitzondering van de kerk in Zemst. De afwerking van ramen, deuren en geveltoppen zijn net als andere decoratieve details in natuursteen. Deze combinatie is typisch voor de streek en kwam ook in de OSB-woningen terug maar was toch een duur materiaal in de wederopbouwperiode. Kruisramen met luiken uit de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur zijn enkel terug te vinden in zijn tuinwijk 'De Vrije Woonst' in Mechelen. Verder blijven er weinig sporen over van de bak- en zandsteenarchitectuur. In de afwerking blijft hij sterker geïnspireerd door de barok en rococo. Dit is ook te zien in zijn ontwerp voor 'Café den Prins' in Elewijt. Deze vormtaal was ook terug te vinden bij de OSB en maakt Minner zich eigen. Hij past dit toe in zowel burgerlijke als religieuze architectuur. De top in klokgevel blijft kenmerkend in zijn wederopbouwoeuvre. Ook afwerking met voluten, rocaillemotieven of bloemen- en fruitguirlandes neemt hij over. Hij paste deze vormtaal wel veelvuldiger toe in zijn architectuur dan dat de woningen van de OSB ooit deden. In zijn architectuur voor de DVG volgt Minner dus nog de stijl van de OSB maar legt hij de klemtoon op afwerking in neobarok en neorococo-vormen.

6.6. Later oeuvre

Het vervolg van zijn oeuvre bevindt zich in dezelfde streek als waar hij wederopbouwarchitect actief was. Zijn verder oeuvre situeert zich in gebieden waar de OSB sterk aan wederopbouw deed zoals Zemst, Grimbergen, Mechelen en Vilvoorde. Zijn contacten die hij legde als vertegenwoordiger van de OSB hielpen hem zijn volledige carrière aan opdrachten. Verder was hij ook in Laken, Duffel en Geel actief.

Minner blijft zowel restauraties en reconstructies van historische panden uitvoeren als nieuwe complexen ontwerpen. Een belangrijke reconstructie op het einde van zijn carrière was de Priorij van Leliëndaal, die verwoest werd in de Tweede Wereldoorlog. Ook breidde hij de kapel Onze Lieve Vrouw van de Goede Wil' in Duffel uit tot kerk met een nieuw deel die sterk lijkt op originele pand uit de 17de eeuw. Tegelijk ontwierp hij ook moderne ziekenhuiscomplexen en schoolgebouwen zoals het Onze-Lieve-Vrouwegasthuis in Vilvoorde en de Rijksnormaalschool 'Karel Bogaerd' voor meisjes in Laken.

De architectuur van de OSB bleef Minner tot op zekere hoogte inspireren. Hij vertrekt vanuit de regionalistische traditie en de combinatie van bak- en zandsteen blijft hij zijn volledige carrière toepassen. In zijn wederopbouw, zowel voor de OSB als de DVG was de barok- en rococodecoratie sterk aanwezig. Echter, in zijn later oeuvre gaat hij hier van afwijken. De latere werken getuigen van een tendens naar versobering.

De Rijksnormaalschool van Laken en het mortuarium in Vilvoorde zijn beiden in art deco-stijl. Het Sanatorium in Bonheiden is dan weer eerder een eclectisch geheel met veel aandacht voor afwerking. Minner gaat ook heel praktische gebouwen ontwerpen, namelijk ziekenhuizen. Het Sint-Norbertusziekenhuis in Duffel, de materniteit in Geel en Onze-Lieve-Vrouwegasthuis in Vilvoorde dateren uit de jaren 50 en zijn beide gebouwen met lagen natuursteen en baksteen die een horizontaliserend effect hebben. Het zijn bouwwerken waar rechthoekige vormen primeren, in tegenstelling tot de boogdeuren en oculi in Minners wederopbouw. Deze ziekenhuizen zijn heel sober met weinig geveldecoratie.

Er kan worden besloten dat de wederopbouwperiode van Minner erg belangrijk was om contacten te leggen. Zijn wederopbouw voor de DVG volgt nog sterk het regionalisme van de OSB maar zijn later oeuvre gaat stilistisch afwijken van zijn wederopbouwstijl en een sobere vormtaal aannemen.

HOOFDSTUK 7

Besluit

Deze masterproef bracht voor het eerst het oeuvre en leven van Alfred Minner in kaart. De focus lag op zijn wederopbouwoeuvre en de organisatie OSB. Zowel de oeuvrelijst als de bespreking van zijn wederopbouwoeuvre zijn geen sluitende gehelen aangezien geen eigen archief is overgeleverd en een volledige reconstructie van zijn werken onmogelijk was.

Alfred Minner werd geboren op 9 oktober 1880 in Sint-Joost-ten-Node. Hij werd opgeleid aan zowel de Brusselse Academie voor Schone Kunsten als aan een moderne school, de *Ecole Industrielle de la ville de Bruxelles*. Zijn opleiding bestond uit een klassieke architectuuropleiding, gecombineerd met een moderne scholing. Hij kreeg les van toonaangevende figuren als Léon Govaerts en Ernest Acker. Minner groeide op in als architect in een belangrijk, modern milieu.

Zijn carrière startte met de wederopbouw, waar hij achtereenvolgens actief was voor de Zwitserse wederopbouworganisatie de *Œuvre Suisse en Belgique* (verder afgekort als OSB) en de Belgische Dienst der Verwoeste Gewesten (verder afgekort als DVG). Voor zijn verdiensten kreeg hij de 'Medaille van de Nationale Wederopbouw 1914-1918.' Sinds 1916 was de architect 'membre effectif' van architectenvereniging *Société centrale d'Architecture de Belgique* (verder afgekort als SCAB). In het interbellum werd hij architect voor het ministerie van Volksgezondheid en realiseerde hij scholen en ziekenhuizen, onder andere in opdracht van het Convent van Betlehem, de Norbertinessen uit Duffel. Hij bleef ook actief als restauratiearchitect en pakte grote panden als het Hof van Busleyden en de priorij Leliëndaal in Mechelen aan. De architect trouwde op late leeftijd in 1963. Drie jaar later lauwerde de SCAB hem met een gouden medaille, verkregen na 50 jaar lidmaatschap. De architect werd bedankt voor zijn vele jaren dienst in een speech die de moeilijke interbellumperiode benadrukte. In 1969 nam hij ontslag uit de SCAB en hij overleed op 22 oktober 1972.

De wederopbouw was een belangrijke periode in het oeuvre van Minner en bijgevolg de focus van deze masterproef. De start van de Eerste Wereldoorlog veroorzaakte grote verwoestingen, zowel door het terugtrekkende Belgische leger als door het aanvallend Duits leger. Er werd al snel nagedacht over de heropbouw, zowel door Belgische en Duitse overheden, maar ook door andere landen en private initiatieven. Het Zwitsers wederopbouwinitiatief *Œuvre Suisse en Belgique* waar Minner voor werkte, werd tot op heden nog niet onderzocht en bleef bijgevolg onder de radar. Deze masterproef is de eerste studie die de OSB onder de loep nam.

De OSB werd officieel opgericht in december 1916 in Bern. De eerste contacten werden al gelegd in augustus 1916 door Eugen Probst. De Zwitserse architect had een grote rol in de oprichting van de OSB. Echter, zijn verslagboek *'Belgien, Eindrücke eines neutralen'* verraadde Duitse sympathieën, wat bij de Belgische bevolking tegenkanting opriep. Begin 1917 moest hij België verlaten en hij pakte een functie op in het bureau in Zürich. De positie van Probst in België werd ingevuld door de jonge architect Alfred Minner. Sinds begin 1917 werd het bureau van de OSB geplaatst in zijn privéwoning in Sint-Joost-ten-Node. Minner nam de rol als Belgisch vertegenwoordiger van de organisatie in en was sindsdien de belangrijkste figuur in de OSB. Probst nam uiteindelijk in 1919 zelf ontslag uit de OSB na blijvende klachten over zijn Duitsgezindheid.

De zes andere gekende bestuursleden van de OSB waren Ludwig Rudolf von Salis, Georges de Montenach, Armand Piguet, John Syz, Oskar Wettstein en Arthur Eugster. De mannen hadden

een bloeiende politieke carrière en waren afkomstig uit verschillende politieke strekkingen, wat de neutraliteit van de OSB garandeerde.

De Zwitsers motiveerden hun wederopbouwinitiatief met democratische waarden en gevoelens van internationale broederliefde. Dit werd wellicht versterkt door de neutrale status die beide landen hadden voor de aanvang van de oorlog. Het doel van de organisatie was aan getroffen families de nodige financiële mogelijkheden aanreiken tot de wederopbouw van hun woonst. De nieuwe woningen moesten eenvoudig doch conform zijn aan moderne noden. Ze moesten gebouwd worden in een lokale bouwstijl en in harmonie met de rurale of stedelijke omgeving. De Zwitsers sloten hiervoor aan bij het Duitse concept 'Heimatschutz'. De Zwitsers waren voornamelijk actief in Brabant en Antwerpen, regio's die in het begin van de oorlog veel schade opliepen maar zich nadien buiten gevechtsgebied bevonden. In augustus 1916 verspreidde de organisatie een brief in deze streek met hun werking. De OSB reikte goedkope leningen en schenkingen uit, waarna de slachtoffers de wederopbouw van hun woning zelf konden organiseren. Leningen werden uitgedeeld zonder interest voor de eerste vijf jaar en werden terugbetaald aan de plaatselijke gemeente. Hiermee konden zij de verfaaiing en wederopbouw van hun gemeente verder zetten. Er werd gewerkt met jonge, Belgische architecten waaronder Albert Callewaert, Joseph Diongre, Paul Berger en Louis Corthouts.⁴³⁸ De OSB eiste van hen enkel een controle van de bouwplannen.

Vanaf het begin achtte de organisatie contacten met de Belgische overheid en organisaties noodzakelijk. Voor de stedelijke reconstructie legden ze contact met de Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten en voor de landelijke wederopbouw met de Nationale Maatschappij voor de Verfraaiing van het Landleven. Ook van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen kregen ze het akkoord om in België aan wederopbouw te doen. Zowel door de Duitse bezetter, dankzij de sympathieën van Probst, als de Belgische en buitenlandse pers werd de organisatie goed ontvangen.

Na de oorlog bleef de OSB actief. In 1920 wilden ze hun organisatie uitbreiden en in de Verenigde Staten een bureau oprichten. Het Amerikaans bureau kwam er uiteindelijk niet. In het voorjaar van 1920 begon er een oppositie te groeien tegen de OSB, in de periode dat de Belgische wederopbouw al in volle actie was geschoten. De organisatie werd stopgezet in juni 1920 wegens een verbod op liefdadigheid van minister van Buitenlandse Zaken Paul Hymans.

Het uiteindelijk aandeel van de OSB in de Belgische wederopbouw moet genuanceerd worden. Begin 1919 sprak de organisatie over 56 wederopbouwwoonsten, wat in een geschat geheel van 100 000 vernielingen erg weinig is. Hiervan werden in dit onderzoek een zevental realisaties van Minner teruggevonden.

De OSB pleitte voor een regionalistische wederopbouw. In de architectuur trachtte de regionalistische beweging een connectie met de lokale bouwtraditie te herstellen. Ze zette in op het bewaren van traditionele elementen. Het regionalisme ontstond in de 19de eeuw en was internationaal prominent aanwezig in het architectuurdiscours aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog. Uitingen in België waren aanwezig op de Wereldtentoonstelling in 1913 in Gent. Voor de Eerste Wereldoorlog worden het modernisme en het regionalisme nog niet

⁴³⁸ Voor de volledige lijst: zie bijlage II.

als twee opponenten beschouwd aangezien beiden pleitten voor rationeel bouwen. Ook in Zwitserland was er een regionalistische beweging die onder het bredere concept *Heimatschutz* valt. Het oorspronkelijk Duits concept staat voor de conservatie van de *Heimat*, de leefomgeving, en kan het best vergeleken worden met de huidige integrale erfgoedzorg. De term wordt in deze context geassocieerd met regionalistisch bouwen. De OSB verwees letterlijk naar die term in het beschrijven van hun wederopbouw. Ze beweren onterecht dat dit principe in België ongekend was. Onderzoek toonde aan dat monumentenzorg en regionalisme in België wel aanwezig waren. De OSB was niet alleen in zijn pleidooi voor een regionalistische wederopbouw. Ook de Duitse bezetter en Belgische actoren als de KCML pleitten voor een wederopbouw in de regionale stijl.

In Antwerpen en Brabant, de regio waar de OSB het actiefst was, wordt de regionale stijl benoemd als de 'Brabantse Stijl'. Er is hier echter weinig literatuur over te vinden. In het algemeen wordt de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur uit de 16de en 17de eeuw met deze regionale stijl geassocieerd. Vanaf het einde van de 17de eeuw kwamen ook barokke vormen voor in deze lokale stijl. Enkele kenmerken van deze architectuur zijn de combinatie van baksteen en natuursteen, kruisramen, boogdeuren en klokgevels. Vanaf de 18de eeuw kwamen ook Louis XVe-vormen voor, voornamelijk in de stedelijke architectuur. Dit bracht nieuwe decoratie en vormen als de steekboog met zich mee. De architectuur van de OSB haalde inspiratie uit deze architectuurgeschiedenis van de streek. De bak- en zandsteenarchitectuur met barokke vormen maar ook de rococovormen worden gebruikt in hun wederopbouwarchitectuur. Vooral in de rurale architectuur is deze regionalistische inslag duidelijk te herkennen. De stedelijke realisaties in Lier, Leuven en Mechelen van de OSB zijn historische gevels. De stedelijke wederopbouw in stijlgevels was een fenomeen waar de steden zelf sterk achter stonden. Bijgevolg is in deze realisaties moeilijk een eenheid in te herkennen. Een herdenkingsplaat met de initialen 'O.S.B.' is stevast een herkenningspunt van een OSB-realisatie.

De Duitse bezetter deed aan wederopbouw in dezelfde streek. Op het eerste zicht lijkt de vormtaal van beide initiatieven vrij overeenkomstig. De grotere budgetten zorgen er echter voor dat de Zwitserse huizen groter, kwalitatiever en rijker in materiaal en decoratie waren dan de Duitse.

Alvorens zijn aanstelling als Belgisch vertegenwoordiger van de *Œuvre Suisse en Belgique*, werkte Minner als architect bij de organisatie. Sinds 1916 was hij betrokken bij de restauratie van het historisch pand 'In de Pekton' in Mechelen, tevens de eerste restauratie-opdracht in zijn oeuvre. Tijdens zijn periode als vertegenwoordiger, vanaf 1917 tot het de stopzetting in 1920, realiseerde hij nog een hoeve in Humbeek (Grimbergen), het huis 'In De Gulden Vruchten' in Mechelen en drie woningen in Sint-Katelijne-Waver. De architect entte zich op de regionale architectuur maar laat het niet na zijn eigen creativiteit los te laten. Hij was ook betrokken bij de restauratie van nog enkele historische gevels in Mechelen, waarvan enkel van huis 'Den Duvel' bewijzen werden gevonden van Minners tussenkomst.

Na de stopzetting van de OSB in de zomer van 1920 zette Minner zijn wederopbouwactiviteit voort, ditmaal onder de fondsen van de Dienst der Verwoeste Gewesten. De Belgische organisatie werd opgericht in 1919, had een eigen bouwdienst geleid door Raphaël Verwilghen

en werd stopgezet in 1926. Minner bleef actief in de regio's waar de OSB aan wederopbouw deed, namelijk Zemst, Mechelen en Vilvoorde. Met de financiële steun van deze dienst tekende hij een pastorie in Houtem, een woning voor de hoofdonderwijzer in Houtem, een nieuwe Sint-Pieterskerk in Zemst en een pastorie in Lummen. Het zijn rijke gebouwen met aandacht voor metselverbanden en decoratieve details. Hij bouwde steevast in baksteen, met uitzondering van de kerk in Zemst. De afwerking van ramen, deuren en geveltoppen zijn net als andere decoratieve details in natuursteen. In de afwerking blijft hij geïnspireerd door de barok en rococo, zowel in de burgerlijke als kerkelijke architectuur. Daarnaast reconstrueerde hij de torenspits van de Sint-Antoniuskerk in Houtem en restaureerde hij de pastorie in Eppegem, de Kapel Onze-Lieve-Vrouw in 't Hammeken in Zemst en het Hof van Busleyden in Mechelen. Bij de restauratie van dit laatste toonde Minner zich als historiserend restaurateur die het niet nalaat enkele wijzigingen aan te brengen in functie van de stijluniformiteit. Tenslotte tekende hij in 1923 plannen voor tuinwijk 'De Vrije Woonst' in Mechelen. Het werd een sobere, regionalistisch geïnspireerde tuinwijk.

Minners wederopbouwdiscours was erg divers en omvat de twee grote discours in het Belgisch wederopbouwprogramma, namelijk de historische reconstructie en de tuinwijk. Hij restaureerde en reconstrueerde religieuze en burgerlijke gebouwen. Daarnaast tekende hij nieuwe panden in een eigen stijl. Tenslotte bouwde hij een tuinwijk.

De wederopbouwperiode onder de OSB werd de basis voor Minners verder oeuvre. Hij bleef zijn hele leven actief in de regio waar de Zwitserse organisatie aan wederopbouw deed. De regionalistische voorkeur van de OSB bleef kenmerkend voor zijn wederopbouw voor de DVG. In zijn later oeuvre gaat hij hier van afwijken. Minner evolueerde naar een art deco-stijl en zijn laatste werken namen een sobere vormtaal aan. Hij bleef ook actief als restauratie-architect.

HOOFDSTUK 8

Bibliografie

8.1. Archieven

Beveren, Rijksarchief provincie Antwerpen, Verzameling Eerste Wereldoorlog 1907-1936 (PAA3184), 500, 527, 538, 585.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T265), 7811.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T266), 8618

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T267), 9565

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11876, 11402, 11877.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, Ministerie van Landbouw. Dienst voor de Herinrichting van de Landbouw (I 353), 63.

Brussel, Algemeen Rijksarchief, WO 1. Belgische consulaten en ambassade in Noord-Amerika (Denver, Minneapolis, New-Orleans, Philadelphia, Washington) (T521), 214.

Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

Leuven, Stadsarchief Leuven, 'Guerre de 1914-1918, occupation allemande, "Œuvre Suisse en Belgique" (Comité de Secours aux Sinistres), 1916 - 1921,' 1509.

Mechelen, Kadasterarchief Mechelen, art. 3823.

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'De Vrije Woonst,' 1923, 561.

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdossier Huis 'In de Pekton', (1936/460).

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstelling aan den voorgevel van het 'Duivelshuis' Haverwerf,' 1919, vak 72, nr. 18.

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstelling aan huis 'Den Duvel,' 1918, vak 72, nr. 6.

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstelling aan voorgevel huis 'Den Duvel', 1919, vak 72, nr. 18.

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton' ', 1927, vak 72, nr. 10.

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Verkoop van schoenen door de Oeuvre Suisse,' 1919, vak 93, nr. 23.

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdossier Frederik de Merodestraat 57,' (1915-1916/0118).

Privaat Archief L. Seymons, 'De Vrije Woonst, bouwplannen'.

Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een nieuw gasthuis (1956)'.

Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), 'Documenten betreffende de wederopbouw van de pastorie in Houtem (1917),' Cl. 6: 3167/12.

Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), 'Heropbouwen van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelsstraat (Houtem) (1915-1923),' OV2010/07-53.

Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde, 'Heropbouw van de pastorie en de kerk van Houtem (1917-1923), OV209/11-108.

Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde, Plannen woning onderwijzer/portier school Houtem Karel Trekelstraat (s.a.), OV2012/02 – 31.

Vilvoorde, Modern Archief Vilvoorde, 'Bouwen van een stadsboekerij op de Grote Markt en burelen voor de dienst der Stadwerken langs de Nolet de Brauwerestraat (1946 – 1953), OV 2011/02bis – 59.

Vilvoorde, Modern Archief Vilvoorde, 'Plannen bibliotheek Grote Markt (s.a.), 2011/12 – 3;

8.2. Literatuur

“Oeuvre suisse” in Belgium.’ Zürich: Fetz Brothers, 1918.

‘But et signification du congrès.’ In *Premier Congrès International Et Exposition Comparée Des Villes*. Bruxelles: Union internationale des villes, 1913.

‘Rapport sur l’activité de l’oeuvre, jusqu’à fin 1918.’ Genève: Société Générale d’imprimerie, 1919.

Baert, Koen, en Jeroen Cornilly. *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050: architectuur in de Westhoek*. Ieper, 2009.

Baeyens, H. *Het burgerhuis van de 17de en de 18de eeuw in de provincie Brabant: bijdrage tot de geschiedenis van de prive-bouwstijl in Vlaams België*. Antwerpen: De Sikkel, 1950.

Belgische nationale commissie voor de verfraaiing van het landelijk leven. *Handboek van landelijke maatschappijleer*. Leuven: Belgische nationale commissie voor de verfraaiing van het landelijk leven, 1930.

Bergmans, Anna, red. *Neostijlen in de negentiende eeuw: zorg geboden?: handelingen van het tweede Vlaams-Nederlands restauratiesymposium, Enschede 3-4 september 1999*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2002.

Buijs, Joke, Marika Ceunen, Rebecca Gysen, Herman Van de Vijver, Luc Verpoest, en Rudi Vranckx. *Herleven : Leuven na 1918*. Leuven: Stad Leuven, 2018.

Bulletin des métiers d'art. *Kenmerkende onderdelen van landelijke gebouwen in België : een bundel nota's en platen*. Brussel: Vromant, 1918.

Buls, Charles François Gommaire. *Esthétique des villes*. Brussel: Sint-Lukasarchief, 1981.

Buls, Charles. *Evolution esthétique : l'évolution du pignon à Bruxelles*. Brussel: Van Oest, 1908.

Canizaro, Vincent B., red. *Architectural regionalism: collected writings on place, identity, modernity, and tradition*. New York: Princeton Architectural Press, 2007.

Cloquet, Louis. *L'architecture traditionnelle et les styles régionaux*. Brugge: Desclée De Brouwer, 1919.

Cloquet, Louis. *Les maisons anciennes en Belgique*. Gent: Van Doosselaere, 1907.

De Caigny, Sofie, en Annelies Anseeuw, reds. *Het gekwetste gewest: archievengeids van de wederopbouwarchitectuur in de Westhoek*. Antwerpen: Vlaams Architectuurinstituut, 2009.

De Vuyst, M. P. 'L'Esthétique Rurale.' In *Premier Congrès International Et Exposition Comparée Des Villes*. Bruxelles: Union internationale des villes, 1913.

durch die Cementbau Aktiengesellschaft Hannover. Keulen, 1918.

Gilliard, Charles, en Jean-Jacques Bouquet. *Histoire de la Suisse*. Paris: Presses universitaires de France, 1974.

Goedseels, Vic, en Luc Vanhaute. *Hoeven op land gebouwd: een verhaal van boerderijen, landschappen en mensen*. Tielt: Lannoo, 1979.

Gubler, Jacques. *Nationalisme et internationalisme dans l'architecture moderne de la Suisse*. Lausanne: l'âge d'homme, 1975.

Haslinghuis, Edward J., en Herman Janse. *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Leiden: Primavera Pers, 2005.

Heins, Armand, en Albert Dutry. *Landelijke woningen naar traditioneele Vlaamsche type*. Gent: Heins, 1916.

Léonard, Edward. *Bouwen in het dorp en op het land*. Antwerpen: De Sikkels, 1928.

Léonard, Edward. *Land en dorp : aanteekeningen en wenken ter overweging bij het bouwen en heropbouwen op het land*. Antwerpen: Land- en Tuinbouwcomiteit der provincie Antwerpen, 1916.

Léonard, Edward. *Schets der ontwikkeling van het huisuitzicht in Vlaanderen*. Antwerpen: Kiliaan, 1921.

Loyer, François, en Bernard Toulhier, reds. *Le régionalisme, architecture, et identité*. Paris: Monum : Éditions du Patrimoine, 2001.

Martin, William, en Pierre Béguin. *Histoire de la Suisse : essai sur la formation d'une confédération d'états*. Lausanne: Payot, 1963.

Martiny, Victor-Gaston. *La Société Centrale D'architecture De Belgique Depuis Sa Fondation (1872-1974)*. Bruxelles: 1974.

Meganck, Leen, Linda van Santvoort, en Jan de Maeyer, reds. *Regionalism and modernity: architecture in Western Europe, 1915-1940*. Leuven: Leuven University Press, 2013.

Moens, Ria. *De geschiedenis van het Psychiatrisch Ziekenhuis Duffel*. Duffel: Den grooten Duffelaar, 2017.

Perrochon, Henri. *Le régionalisme et la Suisse*. Brussel: Van Campenhout, n.d.

Probst, Eugen. *Belgien, Belgien. Eindrücke eines Neutralen. Mit 6 Stadtplänen und 4 Ansichten nach alten Original-Lithographien*. Zürich, 1916.

Provinciaal hoger architectuurinstituut. *Volkswoningbouw. De tuinwijkgedachte*. Hasselt: Provinciaal hoger architectuurinstituut, z.d.

Regionaal Landschap Zuid-Hageland, en Stassen. *Kwartsiet en Gobertange, natuurstenen uit Zuid-Hageland*. Regionaal Landschap Zuid-Hageland, z.d.

Schüller, Johannes. *Neue Kleinhäuser in Belgien erstanden während des Krieges, ausgeführt*

Smets, Marcel. *De ontwikkeling van de tuinwijkgedachte in België : een overzicht van de Belgische volkswoningbouw in de periode van 1830 tot 1930*. Brussel: Mardaga, 1977.

Smets, Marcel. *Resurgam: De Belgische wederopbouw na 1914*. Brussel: Gemeentekrediet van België, 1985.

Steyaert, Rita, Greet Plomteux, en Anne Malliet. *Architectuurgids Antwerpen*. Turnhout: Brepols, 1993.

Stynen, Herman. *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België, 1835-1940*. Brussel: Stichting Vlaams Erfgoed, 1998.

Thijs, Rutger J. P. P. *Rubens en J. Jordaens : barok in eigen huis : een architectuurhistorische studie over groei, verval en restauratie van twee 17de-eeuwse kunstenaarswoningen te Antwerpen*. Antwerpen: Stichting Mercator-Planijn, 1984.

Tijs, Rutger. *Renaissance- en barokarchitectuur in België: Vitruvius' erfenis en de ontwikkeling van de bouwkunst in de Zuidelijke Nederlanden van renaissance tot barok*. Tielt: Lannoo, 1999.

Uyttenhove, Pieter en Jo Celis. *De wederopbouw van Leuven na 1914*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1991.

Van Ackere, Jules Emile, en Hugues Boucher. *Barok en classicisme in België (1600-1789) : bouwkunst, monumentale beeldhouwkunst*. Brussel: Vokaer, 1974.

Van de Castyne, Oda. *L'architecture privée en Belgique dans les centres urbains*. Brussel: Dietrich & Cie, 1934.

Van de Castyne, Oda. *Le régionalisme en Architecture*. Brussel: Van Campenhout, n.d.

Van Kuyck, Frans. *Oud Antwerpen*. Brussel: Lyon-Claesen, 1894.

Van Langendonck, Linda. 'Het Hof van Busleyden Frederik de Merodestraat 67 Mechelen. Buitengevels en daken. Restauraties van de 19de en 20ste eeuw. Bouwhistorische onderzoek.' Mechelen: 1998.

Van Loo, Anne, red. *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden*. Antwerpen: Mercatorfonds, 2003.

Van Santvoort, Linda, Jan de Maeyer, en Tom Verschaffel, reds. *Sources of regionalism in the nineteenth century: architecture, art and literature*. Leuven: Leuven University Press, 2008.

Van Santvoort, Linda. "Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente in Zemst", *Monumenten en Landschappen* 33, nr. 3 (2014): 6–29.

Vandevorst, Kris, Eugène Dhuicque, en Herman Stynen. *Mission Dhuicque, 1915-18/2015: het verwoeste gewest*. Brugge: Uitgeverij van de Wiele, 2014.

Verhofstadt, Dirk. *1914: het vervloekte jaar*. Antwerpen: Houtekiet, 2014.

Vigato, Jean-Claude. *L'architecture régionaliste: France, 1890-1950*. Paris: Editions Norma, 1994.

8.3. Tijdschriften en krantenartikelen

'Kerkwijding te Sempst,' *Gazet van Antwerpen*, 28 september 1927.

'Mgr Van Eynde zegent eerste steen van het nieuwe Moederhuis te Geel.' *Gazet van Mechelen*, 19 oktober 1953.

'Sympathie suisse pour la Belgique. L'œuvre suisse en Belgique.' *Informations Belge* 746, 8 juli 1918.

Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: Imprimerie van Langhendonck, 1914.

Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: Vromant & Co, 1917.

Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: Vromant & Co, 1919.

Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: Vromant & Co, 1920.

Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: M. Hayez, 1922 (jan.-jun.).

Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: M. Hayez, 1924 (jan.-jun.).

Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: M. Hayez, 1925 (jan.-jun.).

Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie. Brussel: M. Hayez, 1929 (jan.-jun.).

De Mont, Fr. 'Heemschut.' *De Bouwguids* (1914).

Dhuicque, Eugen. 'Nos Planches,' *L'émulation* 42, nr.3 (1922).

Guido Jan Bral, 'Sint-Jozef, De Duivels en Het Paradijs. De restauratie van drie huizen aan de Haverwerf te Mechelen,' *Monumenten en Landschappen* 13, nr. 5 (1994).

Léonard, Edward. 'De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel, III. – De Belgische Afdeling.' *De Standaard*, 24 oktober 1919.

Lüthi, Dave. 'Le 'Heimatschutz' et la création architecturale en Suisse romande.' *NIKE-bulletin*, nr. 3 (2005).

Maertens, M. 'De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en de heropbouw in de Gewesten door den oorlog 1814-1918 verwoest.' In *Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie*. Brussel: M. Hayez, 1935 (jul.-dec.).

Maus, Octave. 'L' Œuvre Suisse en Belgique .' *L'indépendance*, 3 oktober 1918.

Melley, Charles. "Modern style' et traditions locales,' *BTSR* 30, nr.2 (1904).

Tock, Marcel. 'La glorification de nos morts, victimes de la guerre.' *l'Emulation* 43, nr. 10 (1923) : 150-151.

Vaes, Henri. 'L'Exposition de la vie rurale au Palais d'Egmont.' *La Cité* 1, nr. 6 (1919).

Van Haezendonck, Sven. 'Ziekenhuis aan Rooienberg in Duffel gaat tegen de vlakte.' *Gazet van Antwerpen*, 11 maart 2017. Laatste geraadpleegd op 19 juni 2019. https://www.gva.be/cnt/dmf20170410_02828079/ziekenhuis-aan-rooienberg-in-duffel-gaat-tegen-de-vlakte.

Van Santvoort, Linda. 'Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente in Zemst.' *Monumenten en Landschappen* 33, nr. 3 (2014): 6–29.

Vinck, Emile. 'L'Union des Villes et l'Exposition de la Reconstruction.' *La Cité* 1, nr. 5 (1914).

8.4. Onuitgegeven bronnen

Dickel, Tim. 'Wereldtentoonstelling Gent 1913. Oud Vlaendren en Modern Dorp: schijnbare tegenpolen?' Masterproef, Universiteit Gent, 2004.

Notteboom, Bruno. 'Ouvrons les yeux! Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940.' PhD diss., Universiteit Gent, 2009.

Reynaert, Patrick. 'De wederopbouw van het stadscentrum te Mechelen na 1914.' Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1982.

Van den Mooter, Johan. "Duitse wederopbouwinitiatieven in België tijdens de Eerste Wereldoorlog." Masterproef, Universiteit Gent, 2007.

Vriens, Lieven. 'De wederopbouw van Lier na W.O.I.' Masterproef, Katholieke Universiteit Leuven, 1982.

8.5. Internetbronnen

'Aanvulling inventaris Vlaams-Brabant 2019,' laatst geraadpleegd op 29 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/gebeurtenissen/1275>.

'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis [online].' Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/75284>.

'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis [online].' Laatst geraadpleegd op 2 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74718>.

'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis Het Paradijs [online].' Laatst geraadpleegd op 2 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3389>.

'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis In de Vier Winden [online].' Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3584>.

'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis In het Haentien [online].' Laatst geraadpleegd op 3 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3704>.

'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis uit 1923 [online].' Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3583>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuizen ontworpen door R. Doom en J. Vermeersch [online].’ Laatst geraadpleegd op 17 juni 2019.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/23920>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Café In den Prins [online].’ Laatst geraadpleegd op 6 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306844>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Café In den Prins [online].’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306844>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Gildenhuis en -zaal [online].’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70611>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Gotisch burgerhuis De Duivels [online].’ Laatst geraadpleegd op 3 juli 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3388>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Grote Markt en omgeving [online].’ Laatst geraadpleegd op 6 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/102612>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Hoekhuis [online].’ Laatst geraadpleegd op 2 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3544>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Hof van Busleyden [online].’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3588>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Kapel Onze-Lieve-Vrouw in 't Hammeke [online].’ Laatst geraadpleegd op 9 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40950>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Kapel sanatorium [online].’ Laatst geraadpleegd op 19 juni 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2489>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Klooster Sint-Norbertushuis [online].’ Laatst geraadpleegd op 19 juni 2019.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2636>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Klooster Sint-Norbertushuis [online].’ Laatst geraadpleegd op 19 juni 2019.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2636>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Landgoed 't Kasteeltje [online].’ Laatst geraadpleegd op 19 juni 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/46950>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Langgestrekte hoeve [online].’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76494>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Norbertinessenpriorij Onze-Lieve-Vrouw van Leliëndaal [online].’ Laatst geraadpleegd op 27 juni 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3851>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis [online].’ Laatst geraadpleegd op 24 juni 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70538>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Wil [online].’ Laatst geraadpleegd op 23 juni 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2584>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Sint-Pieter [online].’ Laatst geraadpleegd op 9 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40949>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Pastorie Sint-Antoniusparochie [online].’ Laatst geraadpleegd op 6 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70613>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Pastorie Sint-Clemensparochie met tuin [online].’ Laatst geraadpleegd op 22 juni 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/41014>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadsbibliotheek Lauwers-Van Ootegem [online].’ Laatst geraadpleegd op 24 juni 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70392>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoning De Pekton [online].’ Laatst geraadpleegd op 3 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74623>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoning van 1920 [online].’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3133>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoningen Waag en Steur [online].’ Laatst geraadpleegd op 2 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74717>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Tuinwijk De Vrije Woonst [online].’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/100344>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online]. Laatst geraadpleegd op 6 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76495>.

‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online].’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76495>.

‘Alfred Minner.’ Laatst geraadpleegd op 24 mei 2019. <https://gw.geneanet.org/lena5?n=minner&oc=&p=alfred>.

‘Alfred Minner.’ Laatst geraadpleegd op 30 juni 2019. http://www.irismonument.be/index.php?search_cities=&s_street=&search_street=&search_number=Alle+huisnummers&search_typo=&search_style=&s_architect=4496&search_architect=MINNER%2C+Alfred+%28architect%29&search_from=jaar&search_to=jaar§ion=search&results=y&Submit=Zoeken.

‘Alfred Minner.’ Laatst geraadpleegd op 30 juni 2019. <http://www.odis.be/hercules/toonPers.php?taalcode=nl&id=76890>.

‘Alfred Minner.’ Laatst geraadpleegd op 30 juni 2019. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/3693>.

‘Burgerhuis De Lepelaar: overblijfsel van de voorgevel.’ Laatst geraadpleegd op 2 juni 2019. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/6156>.

‘Burgerhuis De Zeehondt.’ Laatst geraadpleegd op 2 juni 2019. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/4426>.

‘Buyssens, Jules.’ Laatst geraadpleegd op 11 juli 2019. <https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/582>.

‘Dictionnaire historique de la Suisse.’ Laatst geraadpleegd op 30 juni 2019. <https://hls-dhs-dss.ch/fr/>.

‘*Ecole Industrielle de la ville de Bruxelles*.’ Laatst geraadpleegd op 23 mei 2019. <http://www.odis.be/hercules/search2.php?searchMethod=full&search=Ecole%20Industrielle%20de%20la%20ville%20de%20Bruxelles>.

‘Eugen Probst (1873–1970) – Begründer der Schweizerischen Burgenforschung?’ Laatst geraadpleegd op 24 mei 2019. <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/mitt-dgamn/article/view/18985/12790>.

‘Eugster, Arthur.’ Laatst geraadpleegd op 23 mei 2019. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F4143.php>.

‘Geoportaal.’ Laatst geraadpleegd op 30 juni 2019. <https://geo.onroerenderfgoed.be/>.

‘Geschiedenis.’ Laatst geraadpleegd op 19 juni 2019.
<http://www.conventvanbetlehem.be/Emm2/Site-Root/Sites/Sites-PZ/Convent-van-Betlehem/Geschiedenis.html>.

‘Google Street View.’ Laatst geraadpleegd op 30 juni 2019. <https://www.google.be/maps>.

‘Govaerts, Léon Jean Joseph.’ Laatst geraadpleegd op 16 juni 2019.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/7555>

‘Het Nationaal Hulp- en Voedingscomité redt de bevolking.’ Laatst geraadpleegd op 6 juli 2019. <https://www.boterbijdeviswo1.be/verhalen/maatschappij/het-nationaal-hulp-en-voedingscomite-redt-de-bevolking/>.

‘Heylen, E.’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019.
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2768>.

‘Historiek.’ Laatst geraadpleegd op 19 juni 2019. <https://www.imelda.be/over-imelda/historiek>.

‘Huis op de markt, wederopgebouwd met hulp van het Œuvre Suisse en Belgique (OSB).’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1405375>.

‘Indication des habitants par orde alphabetique des noms’, *Almanach*, (Brussel : 1913), 941, laatst geraadpleegd op 11 juli 2019,
https://archieff.brussel.be/almanakken?_ga=2.216863697.611328025.1562844661-617722609.1562844661.

‘Koninklijke Federatie van de Architectenverenigingen van België.’ Laatst geraadpleegd op 23 mei 2019. <http://www.odis.be/hercules/toonORG.php?id=31711>.

‘Léon Govaerts.’ Laatst geraadpleegd op 24 mei 2019.
<http://www.odis.be/hercules/toonPERS.php?id=87565>

‘Ludwig Rudolf von Salis (1863-1934).’ Laatst geraadpleegd op 6 juli 2019.
https://data.bnf.fr/fr/13578076/ludwig_rudolf_von_salis/.

‘Montenach, Georges de.’ Laatst geraadpleegd op 24 mei 2019. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F3936.php>.

‘Noodwoningen opgericht na de Eerste Wereldoorlog.’ Laatst geraadpleegd op 6 juli 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/themas/39>.

‘Œuvre Suisse en Belgique.’ Laatst geraadpleegd op 30 juni 2019. <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/10110>.

‘Piguet, Armand.’ Laatst geraadpleegd op 23 mei 2019. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F4350.php>.

‘Radiumstraat 6, 8.’ Laatst geraadpleegd op 1 juni 2019. <http://www.irismonument.be/nl.Schaarbeek.Radiumstraat.6.html>.

‘Salis, Ludwig Rudolf von.’ Laatst geraadpleegd op 6 juli 2019. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F31870.php>.

‘Schweizerischer Burgenverein.’ Laatst geraadpleegd op 17 juni 2019. <http://www.burgenverein.ch/index.cfm>.

‘Sloop "Moederhuis" gaat van start.’ Laatst geraadpleegd op 30 juni 2019. <https://www.geelfm.be/v3/geels-nieuws/item/18047-sloop-moederhuis-gaat-van-start>.

‘Syz, John.’ Laatst geraadpleegd op 23 mei 2019. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F3712.php>.

‘Über den Schweizer Heimatschutz.’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <http://www.heimatschutz.ch/>.

‘Villa ‘Rust en Lust’.’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. https://www.groengrimbergen.be/villa_rust_en_lust.

‘Voormalige Karel Bogaerd Rijksnormaalschool voor Meisjes.’ Laatst geraadpleegd op 24 juni 2019. http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html.

‘Vrijzinnig Democratische Partij.De Liberalen.’ Laatst geraadpleegd op 6 juli 2019.

‘Wettstein, Oskar.’ Laatst geraadpleegd op 23 mei 2019. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/f/F3723.php>.

‘Zoutwerf aan de Dijle te Mechelen.’ Laatst geraadpleegd op 7 juli 2019. <https://www.mechelen.traveltopper.eu/zoutwerf-mechelen/>.

‘Die Burgenfreunde und -freundinnen beider Basel feiern ihr 75-Jahr-Jubiläum Eugen Probst.’ Laatst geraadpleegd op 24 mei 2019. <https://www.burgenfreunde.ch/75-jahr-jubilaem/eugen-probst.php>.

Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Sint-Antonius [online].’ Laatst geraadpleegd op 7 juni 2019. <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70614>.

BIJLAGE I

OEUVRELIJST

ALFRED MINNER

Inhoudsopgave

1. Dubbelwoning in Brussel	5
2. Restauratie/reconstructie van historische huizen in Mechelen	7
3. Hoeve in Humbeek (Grimbergen).....	16
4. Burgerhuis 'In de Gulden Vruchten' in Mechelen.....	18
5. Drie woningen in Sint-Katelijne-Waver	22
6. Pastorie in Houtem (Vilvoorde)	26
7. Onderwijzerswoning in Houtem (Vilvoorde).....	31
8. Reconstructie toren van Sint-Antoniuskerk in Houtem (Vilvoorde)	36
9. Restauratie pastorie in Eppegem (Zemst)	39
10. Sint-Pieterskerk in Zemst	42
11. Restauratie kapel O. L. V. in 't Hammeken in Zemst.....	53
12. Pastorie in Lummen	56
13. Cafe De Prins in Elewijt (Zemst)	59
14. Restauratie Hof van Busleyden in Mechelen	61
15. Tuinwijk 'De Vrije Woonst' in Mechelen.....	64
16. Oorlogsmonument in Lummen	69
17. Sanatorium Imelda in Bonheiden.....	71
18. Mortuarium in Vilvoorde.....	74
19. Rijksnormaalschool 'Karel Bogaerd' voor meisjes in Laken	76
20. Materniteit in Geel.....	81
21. Preventorium 'Zwartgoor' in Merksplas	83
22. Sint-Norbertinuscomplex in Duffel.....	85
23. Uitbreiding kapel 'Onze Lieve Vrouw van de Goede Wil' in Duffel.....	89
24. Bibliotheek in Vilvoorde.....	92
25. Onze-Lieve-Vrouwegasthuis in Vilvoorde.....	95
26. Reconstructie Priorij 'Leliëndaal' in Mechelen.....	98
27. Schoolgebouw in Vilvoorde	102
28. Rusthuis in Herselt (Geel)	102

1. Dubbelwoning in Brussel

ARCHITECT	Alfred Minner
ADRES	Radiumstraat 6 en 8, 1030 Schaarbeek
DATUM	1913
TYPOLOGIE	Burgerwoning
IRISMONUMENT	http://www.irismonument.be/nl.Schaarbeek.Radiumstraat.6.html
HUIDIGE TOESTAND	bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

De twee burgerhuizen werden gebouwd in 1913.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat als eerste 'quelques maisons à Bruxelles'.¹

BESCHRIJVING

De twee woningen zijn drie bouwlagen hoog met elk trapezoïdale erker op de eerste verdieping. De woning op nummer 6 heeft een gevel in crèmekleurige baksteen en hardsteen en is iets hoger dan het ander huis. Nummer 8 is gebouwd in oranje baksteen met witstenen afwerking en is net onder de kroonlijst afgewerkt met mozaïek. In tegenstelling tot nummer 6 is hier het smeedijzeren traliewerk op de tweede verdieping bewaard gebleven. De dakkapel is een latere toevoeging. De woningen zijn decoratief afgewerkt in een geometrische art-nouveaustijl met médaillons en voluten.²

¹ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

² 'Radiumstraat 6, 8,' laatst geraadpleegd op 1 juni 2019,
<http://www.irismonument.be/nl.Schaarbeek.Radiumstraat.6.html>.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 1: Dubbelwoonst in Brussel, foto, 2011, Radiumstraat 6 en 8 Schaarbeek, Irismonument.

Bron:

<http://www.irismonument.be/nl.Schaarbeek.Radiumstraat.6.html#&gid=1&pid=1>, laatst geraadpleegd op 30 juni 2019.

Afbeelding 3: Dubbelwoonst in Brussel, foto, 2011, Radiumstraat 6 Schaarbeek, Irismonument.

Bron:

<http://www.irismonument.be/nl.Schaarbeek.Radiumstraat.6.html#&gid=1&pid=2>, laatst geraadpleegd op 30 juni 2019.

Afbeelding 2: Dubbelwoonst in Brussel, foto, 2011, Radiumstraat 8 Schaarbeek, Irismonument.

Bron:

<http://www.irismonument.be/nl.Schaarbeek.Radiumstraat.6.html#&gid=1&pid=3>, laatst geraadpleegd op 30 juni 2019.

2. Restauratie/reconstructie van historische huizen in Mechelen

In het *Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie* van 1917 is volgende lijst terug te vinden.

- Haverwerf 11 ofwel 'Den Duivelsgevel'
- Haverwerf 7
- Zoutwerf 7 en 8 ('De Waag' en 'De Steur')
- Zoutwerf 9 ('Den Zeehondt')
- Zoutwerf 17 ('De Lepelaer')
- Huis 'Paradijs'
- Zoutwerf 20
- 'In het Haentien' op de Grote Markt

Het artikel verwijst ook naar 'De Pekton', waar Minner al eerder aan startte.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat

'Reconstruction de l'unique maison à pignon de bois (monument historique classé) par la commission royale des monuments et des sites, maison à l'enseigne "In De Pekton" (au tonneau de poix) D,G 1914-1918 Cette maison est située Stooftstraatje à Malines et était jadis voisine de la maison occupée par le grand père de Beethoven' (sic).³

Verder staat ook 'Reconstruction de plusieurs maisons à Malines D,G 1914-1918'(sic).⁴

Tenslotte staat onderaan het document 'Premiers restaurations à Malines quai aux Avoines la maison à pignon de bois « Den Duivels Gevel » (pignon des diables).⁵

Stadsarchief

'Den Duvel'

In het stadsarchief van Mechelen zijn twee dossiers terug te vinden van herstellingwerken aan de gevel van het 'duivelshuis' in de Haverwerf 21.

³ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

In een brief van 17 september 1918 vraagt stadsingenieur Deloof goedkeuring aan de Burgemeester en schepenen van de stad Mechelen om het 'Duivelshuis' te herstellen. De toestand van de gevel wordt uit de doeken gedaan: de witte steen in het onderste deel zijn aan het afbrokkelen, verschillende eiken dwarsbalken en staanders zijn in verval, er staan gewone glasramen in plaats van glas-in-lood, het houten snijwerk is deel verdwenen en andere dreigen van de muur te vallen. Indien er niets gebeurt dreigt deze historische gevel te verdwijnen. De KCML zei ook bij hun laatste bezoek dat ze van het stadsbestuur wensen deze gevel te herstellen. De OSB heeft reeds voorgesteld de gevel op hun kosten te herstellen, aangezien de kunstwerken van Mechelen hun zeer genegen is. De huidige eigenaar verblijft in het buitenland als Krijgsapotheker en kan moeilijk gecontacteerd worden. Wegens de dringende nood aan herstel, acht ingenieur Deloof het optreden van het Schepencollege gewenst om de herstellingswerken goed te keuren. Vertegenwoordiger Minner schatte reeds de kosten van de werken op 2500 frank. De stad lijkt dit goed te keuren aangezien een volgende brief van 5 oktober 1918 terug te vinden is waarin het stadsbestuur van Mechelen naar Minner stuurt dat ze het offer met grote dankbaarheid aanvaarden.⁶

'In de Pekton'

In het stadsarchief van Mechelen is een dossier terug te vinden van de herstelling van 'In De Pekton' na de Eerste Wereldoorlog.

De eerste briefwisseling is gedateerd op 25 september 1916. Eugene Probst bedankt stadsingenieur Deloof voor een rondleiding in de stad. Hij vertelt dat ze enkele plaatsen hebben opgemerkt die zich zouden lenen voor de reconstructie van enkele mooie huizen. Ze denken bijvoorbeeld aan de 'Vijfhoek', een plein waar meerdere woningen vernield zijn. Enkele maanden later blijkt er een akkoord te zijn tussen de eigenaars van 'De Pekton', brouwerij De Kroon, en Alfred Minner, de afgevaardigde architect van de OSB die de reconstructie zal uitvoeren. Minner en stadsingenieur Deloof spraken af dat de stad eikenhout en werkmannen zal voorzien om de houten gevel te herstellen.⁷

De uiteindelijke bouwplannen van Minner komen pas toe in juli 1917. Deze plannen zijn tevens te vinden in het archief en zijn gedateerd op 1917. De reconstructie liep vertraging op wegens de interne reorganisatie van de OSB. De plannen, op naam van Minner en gedateerd op 1917, bevinden zich tevens in het stadsarchief. Het bouwdossier bevat ook twee bundels met opmetingen en een kostenraming, opgemaakt door Alfred Minner. De eerste is niet gedateerd maar is volgens briefwisseling in het augustus 1917 opgemaakt door Minner voor de *Œuvre Suisse en Belgique*. De totale kosten worden geschat op 33.000 frank. De eigenaar wou zelf 18.000 betalen voor een reconstructie. De OSB beslist het overige deel te betalen opdat het huis op historische wijze hersteld kan worden en toch volgens moderne, comfortabele en hygiënische normen. Van zodra de eigenaar dit goedkeurt kunnen de afbraakwerken starten. De geldsommen worden met de stad Mechelen overgebracht aangezien zij de reconstructie en

⁶ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstelling aan huis 'Den Duvel,' 1918, vak 72, nr. 6;

Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstelling aan voorgevel huis 'Den Duvel', 1919, vak 72, nr. 18.

⁷ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton' ', 1927, vak 72, nr. 10.

afwerking op zich zullen nemen. De eigenaar stuurt op 20 augustus 1917 zijn goedkeuring naar Minner. Bijgevolg gaan de werken van start. Echter door de oorlog stoppen de werken halverwege. De werken blijven steken bij één bouwlaag wegens gebrek aan geld.⁸ (zie afbeelding 13)

In een brief van 20 januari 1921 vraagt de eigenaar aan de stad om de reconstructie te hervatten. Ze zijn bereid hun deel van de kosten te betalen aan de stad, die nog steeds de leiding heeft over de werken. Ze vragen aandacht voor de schade die de woning door de verlaten staat van de bouwwerf oploopt. De muren en steunbalken die er al drie jaar staan, zijn niet beschermt tegen de seizoenen. Tevens lopen de stenen sierlijsten schade op van plunderende kinderen. De eigenaar vraagt deze situatie zo snel mogelijk te beëindigen.⁹

Vervolgens is er briefwisseling te vinden uit de zomer van 1923. Minner werd door de stad opnieuw gecontacteerd om de plannen, opmetingen en kostennota op te maken. Het bestek werd aangepast naar hedendaagse prijzen en kwam uit op 129.000 frank, waarvan reeds een 20.000 waren uitgevoerd. Er ligt ook nog hout in het stadsmagazijn dat reeds voorbereid was voor huis 'De Pekton' en aangezien het een geklasseerd monument is, wordt er gehoopt op andere subsidies. De eigenaar is nog steeds erg ontevreden met de bouwvallige toestand. Daarnaast werd zijn vraag tot installatie van een poort in het gebouw geweigerd. Ondanks de mening van Minner dat de gevel onherstelbaar is en de artistieke waarde reddeloos verloren is, blijft het stadsbestuur een heropbouw in de oorspronkelijke staat opleggen.¹⁰

In 1928 is het huis nog steeds niet afgewerkt. De eigenaars, ondertussen gefuseerd naar brouwerij Lamot, schrijven opnieuw de burgemeester en schepenen eind 1928. Ze stellen dat ze middelen niet hebben om het huis te herstellen naar origineel karakter. Ze kregen 51.402 frank van de Dienst Oorlogsschade maar dit is niet voldoende om de gevel op kunstzinnige wijze te herstellen. Indien er geen middelen komen van de staat of provincie, zal de brouwerij er een gewone woning opzetten met hun bureau.¹¹

Vervolgens is een latere bundel terug te vinden, opnieuw opgemaakt door Alfred Minner en gedateerd op 30 januari 1929. Deze bevat opnieuw opmetingen en een herberekening van de kosten. Hierop staat duidelijk dat de OSB al voor 30.000 Frank heeft gebouwd. De nieuwe kostenraming komt uit op 165.995 frank. In februari 1929 schrijft de brouwerij dat ze bereid zijn 'De pekton' te laten heropbouwen op voorwaarde dat het interieur volgens hun voorzieningen zijn en dat de werken zo snel mogelijk starten. Uit een brief van 18 april 1930 valt nog af te leiden dat de provincie Antwerpen zal tussenkomen met 23.881 Frank voor de herstelling van 'De Pekton'.¹²

⁸ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton'', 1927, vak 72, nr. 10.

⁹ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton'', 1927, vak 72, nr. 10.

¹⁰ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton'', 1927, vak 72, nr. 10.

¹¹ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton'', 1927, vak 72, nr. 10.

¹² Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton'', 1927, vak 72, nr. 10.

BESCHRIJVINGEN

‘Den Duvel’

Het huis heeft een overkragende insteekverdieping, hoge bovenverdieping en zolderverdieping onder een zadeldak. De houten gevel is gebouwd op een stenen sokkel. Onder andere versierde tussenstijlen en een beeldhouwd tafereel van de Verloren Zoon werken de gevel af.¹³

Haverwerf 7

Het huis heeft twee bouwlagen en drie traveeën onder een pannendak. De bakstenen gevel met puntgevel is afgewerkt met natuursteen voor druiplijsten, hoekblokken en muurbanden.¹⁴

‘De Waag’ en ‘De Steur’

‘De Waag’ heeft een houten voorgevel van drie traveeën met drie boven elkaar uitkragende geledingen. De puntgevel is afgewerkt met windborden en heeft drie rechthoekige ramen.

‘De Steur’ lijkt sterk op ‘De Waag’ maar is minder opengewerkt. De houten puntgevel heeft een overkragende verdieping, windborden en twee rechthoekige vensters in de top. Een deel van het gelijkvloers is verbouwd tot ingangspoort.¹⁵

‘Den Zeehondt’

Het pand bestaat uit vier traveeën en twee bouwlagen onder een leien schilddak met dakkapellen. De witte, bepleisterde lijstgevel heeft muuropeningen in korfboog, een poort met arduinen omlijsting en een deurvenster met ijzeren balkonhek.¹⁶

‘De Lepelaer’

Het gebouw bestond uit vier traveeën, vier bouwlagen en puntgevel. Tussen de bouwlagen was de gevel versierd met gotische decoratie.

‘Paradijs’

Het huis heeft twee bouwlagen, twee traveeën en een topgevel. De tweeledige top is ingedeeld met waterlijsten en heeft pinakels. Het pand heeft reliëfpanelen in verdiepte boogvelden met

¹³ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Gotisch burgerhuis De Duivels [online],’ laatst geraadpleegd op 3 juli 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3388>.

¹⁴ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Hoekhuis [online],’ laatst geraadpleegd op 3 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3544>.

¹⁵ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoningen Waag en Steur [online],’ laatst geraadpleegd op 2 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74717>.

¹⁶ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis [online],’ laatst geraadpleegd op 2 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74718>.

uitbeelding van taferelen "Het Aards Paradijs" en "De boom der kennis van goed en kwaad" in renaissancestijl.¹⁷

Zoutwerf 20

De gevel van Zoutwerf 20 werd niet teruggevonden.

'In het Haentien'

Het huis heeft drie bouwlagen en klokgevel met fronton. De baksteenbouw is een dubbelhuis met steekboogvensters in vlakke bandomlijsting en versierde sluitstenen tussen festoenen. De middentravee is extra gedecoreerd met schelpvormen en rocailllemotieven. De voorgevel draag het voorschrift 'ANNO/1773' en heeft een haan boven het driehoekig fronton.¹⁸

'De Pekton'

Het hoekhuis is twee bouwlagen hoog onder een leiden zadeldak met dakvenster en dakkapellen. De bakstenen gevel is gebouwd op een natuurstenen plint en heeft kruisramen en kloosterkozijnen. Een houten puntgevel flankiert de zijgevel.¹⁹

¹⁷ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis Het Paradijs [online],’ laatst geraadpleegd op 8 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3389>.

¹⁸ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis In het Haentien [online],’ laatst geraadpleegd op 3 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3704>.

¹⁹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadswoning De Pekton [online],’ laatst geraadpleegd op 3 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/74623>.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 4: Huis 'Den Duvel,' foto, 2017, Mechelen, Thomas Verfaillie.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/266402>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 5: 'Hoekhuis,' foto, 2005, Mechelen, Els Van der Jeught.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/106303>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 6: 'De Waag' (rechts) en 'De Steur' (links), foto, 2017, Mechelen, Thomas Verfaillie.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/266438>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 7: huis 'Den Zeehondt', foto, 1979, Mechelen.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/275272>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 8: huis 'Den Zeehondt', foto, 2014, Mechelen, Laura May.

Bron:

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/74718>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 9: huis 'De Lepelaer', prentbriefkaart, Mechelen.

Bron: Stadsarchief Mechelen, Verzameling Berlemont,, B14_22.

Afbeelding 10: huis 'Het Paradijs', foto, 2005, Mechelen, Els Van der Jeught.

Bron:

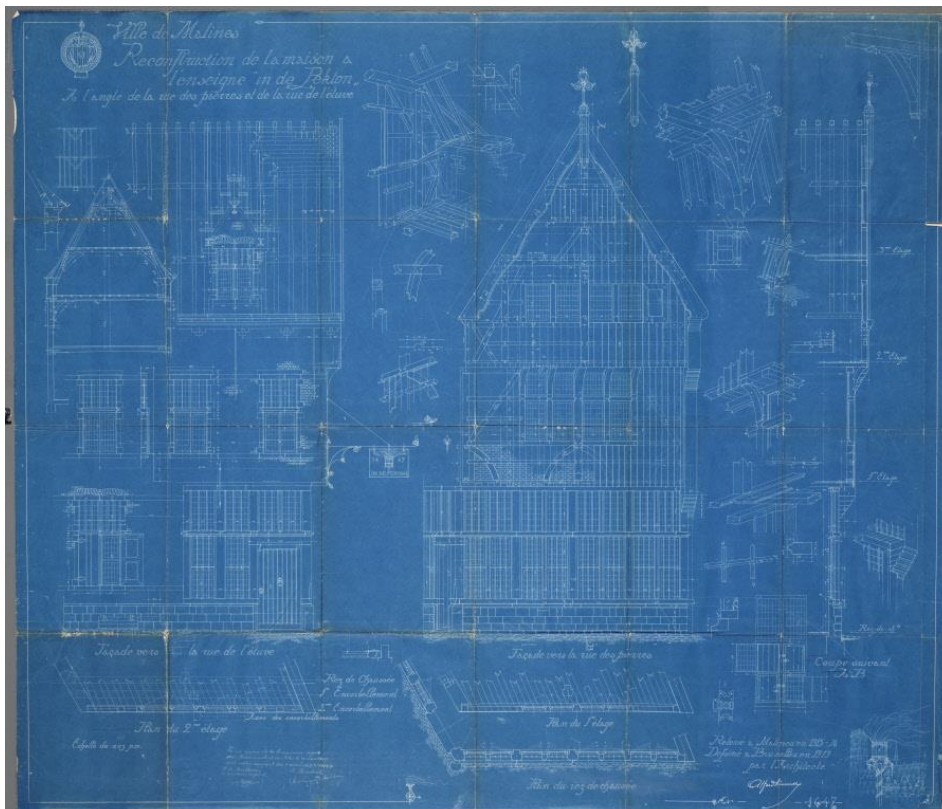
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/106505>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

Afbeelding 11: Huis 'In het Haentien', foto, 2018, Mechelen, Paul Hermans.

Bron:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:In_Het_Haentien_\(1773\)_-_Mechelen_6-07-2018_11-42-42.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:In_Het_Haentien_(1773)_-_Mechelen_6-07-2018_11-42-42.jpg), laatst geraadpleegd op 8 juli 2019.

Afbeelding 12: Bouwplannen voor 'De Pekon', blauwdruk, 1917, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton'', 1927, vak 72, nr. 10.

*Afbeelding 13: 'De Pekton' in 1918, foto, 1918, Mechelen.
Bron: Mechelen, Stadsarchief Mechelen, Iconografie, nr. 17.*

*Afbeelding 14: 'De Pekon' in 1938 in de Van Beethovenstraat, foto, 1938, Mechelen.
Bron: Mechelen, Stadsarchief Mechelen, Iconografie, nr. 723.*

*Afbeelding 15: 'De Pekton' in 2019, foto, 2019, Mechelen, Nele Coene.
Bron: eigen foto.*

3. Hoeve in Humbeek (Grimbergen)

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Jan Martijn Dupay
ADRES	Kruisstraat 90, 1850 Humbeek (Grimbergen)
DATUM	1918
TYPOLOGIE	Hoeve
INVENTARIS	https://inventaris.onrorenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76495
ONROEREND ERFGOED	495
BESCHERMINGSSTATUS	Beschermd
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

De oorspronkelijke hoeve werd in brand gestoken op 13 september 1914 bij de doortocht van de Duitsers. De hoeve werd na de oorlog heropgebouwd naar het ontwerp van Alfred Minner met hulp van de *Œuvre Suisse en Belgique*. Opdrachtgevers voor de bouw waren Jan Martijn Dupay, boer en jachtopziener, en zijn vrouw Elisabeth de Valk. In de woonst was tot de Tweede Wereldoorlog ook een café gevestigd. De lening was in 1924 volledig terugbetaald.²⁰ Van de woning zijn geen bouwplannen overgebleven.²¹

BESCHRIJVING GEVEL

De hoeve is één bouwlaag hoog en vervaardigd uit baksteen in kruisverband boven een kalkzandstenen plint. De uiteinden zijn in tuitgevels met vlechtingen, schouderstukken op consoles en gekrulde muurankers. De hoeve is bekroond met een zadeldak in rode pannen. De deur- en vensteromlijstingen, de nis, gevelsteen, gevelaflijning en schouder- en topstukken zijn in natuursteen. Het dak is licht uitkragend en wordt ondersteund door houten modillons. Er zijn twee dakkapellen met tuitgevel en zadeldak in dakpannen. Ze zijn vandaag bekleed met kunststoffen borden.²²

Helemaal rechts heeft de woning een uitgewerkte halsgevel met kroonlijst en voluten. De rechthoekige voordeur is afgewerkt als een triptiek met twee beluikte vensters en een driedelig bovenlicht in korfboog. Het bovenlicht is afgewerkt met een druiplijst met gekrulde uiteinden.

²⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/76495>.

²¹ Vandewege, Evert, Agentschap Onroerend Erfgoed, e-mailcorrespondentie.

²² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online].’

De sluitsteen is versierd met bloemen- en fruitmotieven. Boven in de halsgevel is een ovalen oculus aanwezig met daaronder een lege rondboognis met gekrulde zuilen die steunt op de sluitsteen van het bovenlicht. Ook de nis is bovenaan versierd in bloemen- en fruitmotieven. De voorgevel is verder voorzien van twee beluikte kruisvensters onder een dubbele ontlastingsboog, een oculus helemaal links en een poort onder korfboog. De bovenste delen van de kruisramen zijn net als het bovenlicht ingevuld met groen glas in lood.²³

De jaarankers op de voorgevel in smeedijzer vormen het bouwjaar 1918. Centraal in de gevel is een gevelsteen in witte natuursteen ingewerkt. De herkenningssplaat heeft het opschrift 'O.S.B.', heeft onderaan een wapenschild met het Zwitsers kruis en is gedecoreerd met symmetrisch rolwerk en florale motieven.²⁴

AFBEELDINGEN

Afbeelding 16: Hoeve in Grimbergen, foto, 2005, Grimbergen, Marjolijn Van Damme.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/19026>, laatst geraadpleegd op 8 juli 2019.

Afbeelding 17: Detail Hoeve in Grimbergen, foto, 2018, Grimbergen, Agentschap Onroerend Erfgoed.

Bron: Fotoregistratie van fysieke toestand bij het ministerieel besluit tot definitieve bescherming als monument van Wederopbouwhoeve in Grimbergen (Humbeek).

²³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online].'

²⁴ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwhoeve [online].'

4. Burgerhuis 'In de Gulden Vruchten' in Mechelen

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Kerkfabriek Sint-Kathelijne van Mechelen
ADRES	Frederik de Merodestraat 57, Mechelen
DATUM	1919
TYPOLOGIE	Burgerwoning
INVENTARIS	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3
ONROEREND ERFGOED	582
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Stadsarchief Mechelen

BOUWGESCHIEDENIS

Het huis in de Frederik de Merodestraat 57 werd door de Duitsers verwoest in 1914.

Volgens het bulletin van 1917 van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, reconstrueerde Alfred Minner een burgerwoning op toenmalig adres in de Frederik de Merodestraat 57 in Mechelen.²⁵

De realisatie vond wellicht later plaats aangezien de gevelankers het jaartal 1919 vormen.

Naast deze woning staan nog twee burgerhuizen. Een woning uit 1923 staat naast huis 'In de Gulden Vruchten' op nummer 59.²⁶ Hiernaast op de hoek met de Sint-Jansstraat en op nummer 61 staat burgerhuis 'In de Vier Winden'.²⁷ Beide woningen zijn in neo-rocaille stijl uitgevoerd maar hebben geen gevelplaat van de OSB.

²⁵ *Bulletin des Commissions Royales d'art et archeologie* (Brussel: Vromant & co, 1917), 20.

²⁶ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis uit 1923 [online],' laatst geraadpleegd op X, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3583>.

²⁷ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuis In de Vier Winden [online],' laatst geraadpleegd op X, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3584>.

ARCHIEFONDERZOEK

Stadsarchief Mechelen

In een document van 22 mei 1916 staat dat de stad toelating geeft aan de heer Eyen, pastoor van Sint-Kathelijne en voorzitter van de kerkfabriek, de woning te herstellen na vernietiging door de oorlog. In het dossier met oude kunstgevels is het plan terug te vinden.²⁸

In briefwisseling met ingenieur De Loof, hoofd van de technische dienst van de stad, over de herstellingen en verbouwingen van huis 'In de pekton' is te lezen dat Minner in het najaar van 1917 naar Mechelen kwam. Hij vertelt in een brief van 2 november 1917 dat hij in Mechelen was om onderzoek te doen en een besluit te nemen voor de reconstructie van het huis in de Mérodestraat. Minner communiceert op briefpapier van de *Œuvre Suisse en Belgique* en ondertekent ook met 'pour l'Œuvre Suisse en Belgique: l'administrateur délégué Belge, Alfred Minner.' Hij is dus werkzaam in Mechelen in naam van de OSB.²⁹

Verder is er nog een overeenkomst te vinden tussen de stad en de kerkfabriek van 26 april 1921 in het bouwdoossier. De stad Mechelen beslist geldelijke tussenkomst te verlenen van 1847,85 Frank aan de Kerkfabriek van Sint-Kathelijne te Mechelen, eigenaars het huis in de Mérodestraat nr. 57, na de uitvoering van de werken en nadat deze door het stadsbestuur zijn aanvaard. Het gunstig advies kwam er aangezien het plan een gevel voorschrijft met 'kunstkarakter' en de plaatselijke commissie van Stedenschoon gunstig advies gaf over het ontwerp. Een tekening van de gevel is tevens terug te vinden in het dossier. De tekening lijkt uitgeknipt uit een groter document met gevelplannen en heeft bijgevolg geen signatuur of correcte datering. Er staat op de overeenkomst en op het plan wel eenzelfde ontvangststempel, gedateerd op 29 juni 1921. De muurankers op het plan vormen het jaartal 1917 en er wordt ook een gevelplaat met de initialen 'O.S.B.' voorzien. De uiteindelijke realisatie van de gevel verschilt op enkele details en het jaartal op de gevelankers niet van dit ontwerp. De uitvoering vond wellicht later plaats aangezien de gevelankers op de gevel vandaag het jaartal 1919 aangeven. Daarnaast geeft de overeenkomst met het gemeentebestuur over de geldelijke tussenkomst 26 april 1921 aan dat de woning op dat moment nog niet voltooid was.³⁰

Uit deze verschillende documenten kan besloten worden dat Alfred Minner het gevelplan voor het huis 'In de gulden vruchten' ontwierp. Uit twee verschillende documenten kan worden afgeleid dat Minner in 1917 een plan opstelde voor de woonst. Op de geveltekening, echter zonder signatuur, vormen de gevelankers tevens het jaartal 1917. De tekening geeft ook aan dat de woning met hulp van de OSB werd ontworpen. Verdere briefwisseling geeft aan dat de architect Alfred Minner actief was in Mechelen voor de OSB.

²⁸ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Bouwdoossier Frederik de Merodestraat 57,' (1915-1916/0118).

²⁹ Mechelen, Secretariaatsarchief, 'Herstellingen aan huis 'In de Pekton',' 1927, vak 72, nr. 10.

³⁰ Mechelen, 'Bouwdoossier Frederik de Merodestraat 57,' (1915-1916/0118).

BESCHRIJVING

Deze burgerwoning is een dubbelhuis van drie bouwlagen en een zolderverdieping onder een zadeldak met topgevel. Het gebouw is vervaardigd in baksteen in kruisverband, heeft een natuurstenen plint en bestaat uit drie traveeën. De gevel is bekroond met een halsgevel met voluten, kroonlijst en topvaas. Een kroonlijst scheidt het gelijkvloers van de eerste verdieping. De deur- en vensteromlijstingen en gevelaflijning zijn in natuursteen.

De deur- en vensteromlijstingen zijn veelvuldig gedecoreerd met festoenen onder de onderdorpels van de ramen en met sluitstenen in met fruitdecoratie. De ramen zijn steekbogig met bakstenen ontlastingsboog en met roeden verdeeld in rechthoeken. De ramen op de verdiepingen hebben zwartkleurig hekjes in gesmeed rolwerk. De voordeur is schouderbogig en met gebogen tussendorpel gescheiden van een vallicht. Het vallicht is versierd met ijzeren rolwerk in zwart en goud en met zwikken in fruitmotieven.

Tussen de eerste en tweede bouwlaag hang een gevelplaat in het verlengde van de voordeur met goudkleurig en elegant opschrift 'In de Gulden Vruchten'. Tussen de tweede en derde bouwlaag is een plaat met opschrift 'O.S.B.' in het verlengde van het middelste raam. Ter hoogte van de zolderverdieping is een oculus aanwezig, tevens gedecoreerd met fruitmotieven boven- en onderaan. Op de halsgevel zijn ook gevelankers aangebracht die het jaartal 1919 vormen.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 18:
Geveltekening
reconstructie huis 'In de
Gulden Vruchten',
tekening.

Bron: Mechelen,
Secretariaatsarchief,
'Bouwdossier Frederik de
Merodestraat 57,' (1915-
1916/0118).

Afbeelding 19: Huis 'In de Gulden Vruchten' (links) naast twee burgerhuizen in dezelfde stijl, foto, 2019, Mechelen, Nele Coene.

Bron: eigen foto.

5. Drie woningen in Sint-Katelijne-Waver

In Sint-Katelijne-Waver werden er drie gebouwen van Minner teruggevonden, waarvan één met zekerheid werd gerealiseerd met de hulp van de OSB.

5.1. Arbeiderswoning

BOUWGESCHIEDENIS EN BESCHRIJVING

De eerste is een arbeiderswoning die volgens de gevelankers uit 1918 stamt. Het pand stond in de Wilsonstraat, voor de oorlog de Offendonckstraat genoemd. De afbeelding bevindt in een privaat archief en is het enige overblijfsel van de woning. Volgens het onderschrift is dit een woning van architect Alfred Minner.³¹

Het is een woning in baksteen in kruisverband van twee bouwlagen onder een pannen dak. De woning heeft een beluikt kruisraam onder dubbele ontlastingsboog op het gelijkvloers. De stijlen, boven- en onderdorpel zijn in een bleke natuursteen vervaardigd. De bovenste ramen zijn met smeedijzeren rolwerk in ruitvorm gedecoreerd. De twee kozijnen op de verdieping zijn kleinere kruiskozijnen met luiken onder een één ontlastingsboog. Hier zijn enkel de boven- en onderdorpel in natuursteen. De voordeur is rechthoekig met bovendorpel in natuursteen. Helemaal links bevindt zich een rondbogige poort. Boven de natuurstenen sluitsteen bevindt de gevelplaat van de OSB, waar enkel de initialen en het Zwitsers kruis op staan. Centraal is er een 'Vlaamse gevel' te vinden. Deze dakkapel in tuitgevel is afgewerkt met metselwerk in een vlechting van drie lagen. De schouders zijn in natuursteen, net als de lijst, boven- en onderdorpel van het raam.

³¹ 'Huis op de markt, wederopgebouwd met hulp van het *Œuvre Suisse en Belgique* (OSB),' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1405375>; René De Munter, e-mail naar Heemkundige King Sint-Kathelijne-Waver, 2 mei 2019.

AFBEELDING

Afbeelding 20: Huis op de Markt, gebouwd door de Œuvre Suisse en Belgique, foto, 1918, Sint-Katelijne-Waver.

Bron: Privécollectie,

<https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1405375>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

5.2. Hoeve

BOUWGESCHIEDENIS EN BESCHRIJVING

Een tweede woning in Sint-Katelijne-Waver van Minner is een hoeve. De afbeelding is terug te vinden in het boek 'Bouwen in het dorp en op het land' van Edward Léonard.³²

De hoeve is vervaardigd in baksteen en afgewerkt met natuursteen in de dorpels en sluitstenen. De voorgevel heeft twee 'Vlaamse gevels' met uitgevel en vlechtingen. De voordeur is in korbboog met geprononceerde kroonlijst en oculus-vormig bovenlicht. De beluikte ramen zijn in segmentboog.

AFBEELDING

*Afbeelding 21: 'Hoeve te Sint Kathelijne Waver, Arch. Alfred Minner,' foto, Paul Becker.
Bron: Edward Léonard, Bouwen in het dorp en op het land (Antwerpen: De Sikkel, 1928), 59.*

5.3. Woning Frans Wauters

BOUWGESCHIEDENIS EN BESCHRIJVING

In dezelfde publicatie 'Bouwen in het dorp en op het land' van Léonard staan bouwplannen van nog een derde woning van Minner. De plannen zijn ontworpen voor Frans Wauters en zijn ondertekend door Alfred Minner.³³ De gevelankers vormen het jaartal 1918. Ook deze woning is niet terug te vinden in Sint-Katelijne-Waver waardoor het niet duidelijk is of de woning effectief is uitgevoerd.³⁴

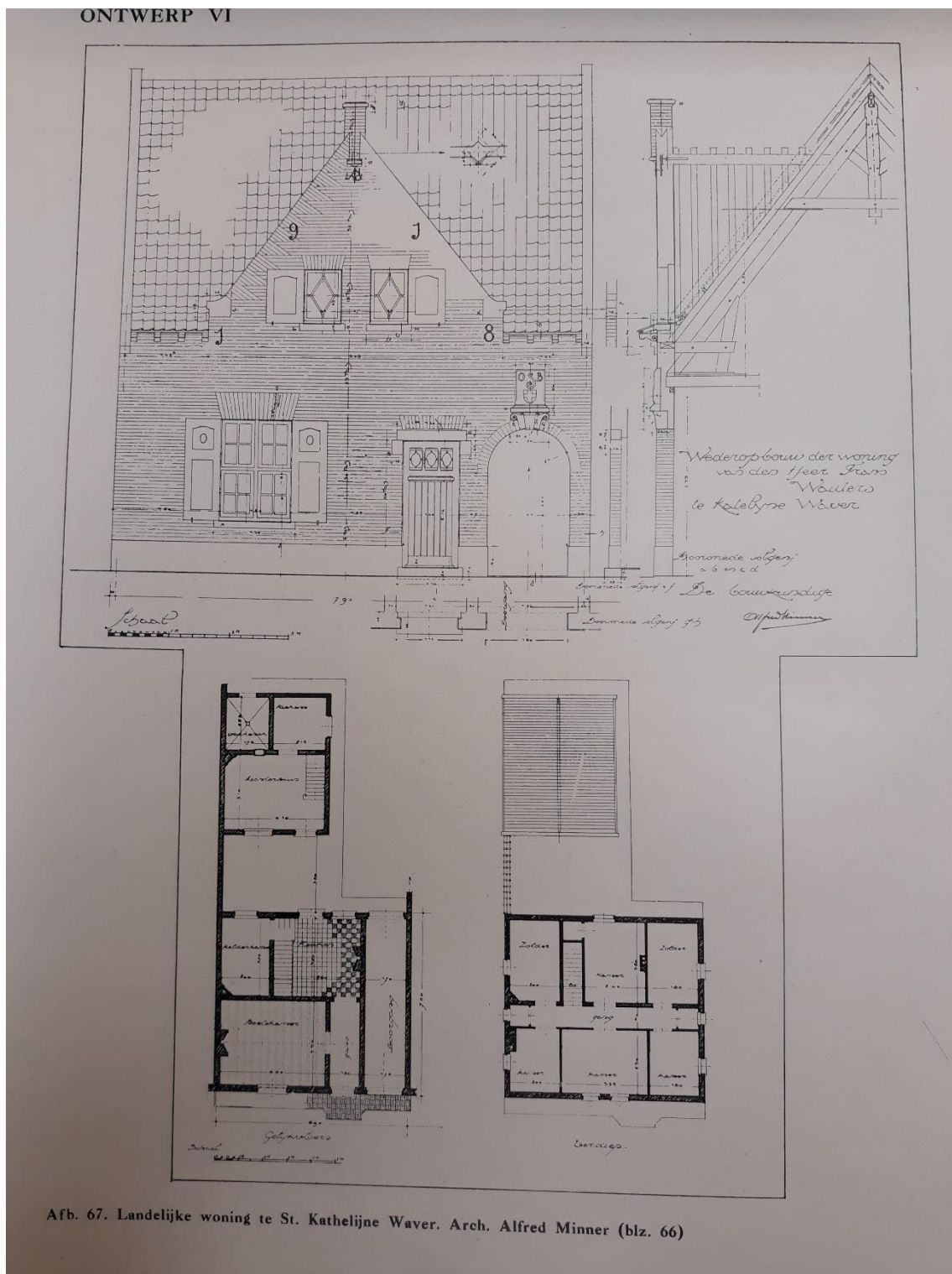
Op de plannen van deze woning is een gevelplaat van de OSB voorzien, wat getuigt van hun tussenkomst. Verder lijkt het ontwerp sterk op hierboven besproken arbeiderswoning in Sint-Katelijne-Waver. De voordeur, poort en herdenkingsplaat van de OSB zijn namelijk identiek. Het grote verschil zit in de topgevel. Deze woning is slechts één bouwlaag hoog en heeft een tuitgevel met vlechtingen en twee kleine ramen. Ook het kruisraam op het gelijkvloers is verschillend.

³² Edward Léonard, *Bouwen in het dorp en op het land* (Antwerpen: De Sikkel, 1928), 59–60.

³³ Léonard, *Bouwen in het dorp en op het land*, ONTWERP VI.

³⁴ René De Munter, e-mail naar Heemkundige King Sint-Kathelijne-Waver, 2 mei 2019.

AFBEELDING

Afbeelding 22: Huis voor Frans Wauters, tekening, Alfred Minner.

Bron: Edward Léonard, *Bouwen in het dorp en op het land* (Antwerpen: De Sikkel, 1928), 82.

6. Pastorie in Houtem (Vilvoorde)

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	<i>Œuvre Suisse en Belgique</i>
AANNEMER	Hendricks
ADRES	Trekelstraat 46, 1800 Houtem (Vilvoorde)
DATUM	1916-1921
TYOLOGIE	Pastorie
INVENTARIS	https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70613
ONROEREND ERFGOED	
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Modern archief gemeente Vilvoorde, Algemeen Rijksarchief

BOUWGESCHIEDENIS

De oorspronkelijke pastorie werd tijdens in het begin van de Eerste Wereldoorlog.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat de 'restauration de le presbytere de Houtem (Vilvorde)'.³⁵

Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie

De reconstructie van de pastorie staat vermeld in het Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie uit 1920. De pastorie in Houtem staat in een lijst van pastorijen waar de KCML gunstig advies aan verleent.

³⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

Algemeen Rijksarchief

In het Algemeen Rijksarchief is in het fonds van de Dienst der Verwoeste Gewesten een dossier te vinden over de reconstructie van de pastorie in Vilvoorde. In dit dossier wordt Minner niet vermeld. In enkele brieven van september 1920 wordt de financiële tussenkomst van de Staat bevestigd.³⁶

Modern archief gemeente Vilvoorde

In het stadsarchief van Vilvoorde is heel wat briefwisseling terug te vinden over de wederopbouw van de pastorie in Houtem in drie verschillende dossiers. Er zijn hier geen bouwplannen terug te vinden.

Het eerste dossier zijn 'documenten betreffende de wederopbouw van de pastorie in Houtem (1917)'. Hier zijn brieven terug te vinden uit 1916 en 1917 die door architect Albert Callewaert of Eugène Probst zijn verzonden naar het stadsbestuur. Hierin wordt duidelijk dat de planning voor de wederopbouw van de pastorie in Houtem start met een vraag van de *Œuvre Suisse en Belgique*. Op 22 september 1916 schrijft architect Callewaert aan de burgemeester en schepenen van Vilvoorde dat hij is aangesproken door de 'Landelijke afdeling' van Brabant en door de OSB. De organisaties willen graag een landelijke modelwoning bouwen, om hiermee de regionale stijl te promoten in de wederopbouw. Aangezien alle slachtoffers die van deze hulp kunnen profiteren zich in het buitenland bevinden, voldoet volgens Callewaert enkel de pastorie aan de voorwaarden. Hij beslist de plannen hiervoor te bekijken, in overleg met pastoor Robberichts, en de hulp van de OSB effectief vragen. Over de financiële voorwaarden heeft hij al een akkoord met Probst: één derde van de kosten wordt als gift geschonken, één derde wordt geleend zonder interesten over 5 jaar en het overige, samen met het honorarium van de architect, zou voor de stad Vilvoorde zijn. In de brief vraagt hij het stadsbestuur deze voorwaarden te bekijken. In een volgende brief van 10 oktober 1916 wordt bevestigd door Callewaert dat de pastorie de beste keuze blijft om te heropbouwen met de steun van de OSB. Dit gebouw leent zich het best om een landelijke modelwoning te zijn voor de boeren uit de omgeving.³⁷

In januari 1917 is het project van de wederopbouw van de pastorie goedgekeurd door de OSB. Na terreinonderzoek blijkt dat de afgesproken geldsom zal overschreden worden omdat de woning in erg slechte staat is en de prijzen van het materiaal hoog zijn. Daarnaast kan niet worden ingeboet op modern comfort en esthetiek wegens het doel van de woning, namelijk een voorbeeldwoning. De kosten, oorspronkelijk beraamd op 16 000 frank, worden nu geschat op 25 000 frank, waarvan de OSB 8300 geeft en 8300 uitleent zonder interest dat terugbetaald moet worden aan de stad voor de verfraaiing van de stand. Er blijven nog 8400 frank over plus de 1450 frank voor de architect, die de stad zou moeten betalen. Dit alles schrijft Callewaert in

³⁶ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T266), 8618.

³⁷ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), 'Documenten betreffende de wederopbouw van de pastorie in Houtem (1917)', Cl. 6: 3167/12.

een brief van 18 januari. Hij vraagt ook goedkeuring van het stadsbestuur alvorens een afspraak te maken met Probst om de realisatie te regelen. De architect schrijft dat hij al plannen heeft opgemaakt voor de reconstructie.³⁸

Op 6 februari bevestigt Probst aan gemeentebestuur van Vilvoorde bovenstaande financiële overeenkomst. Probst stuurt op 19 februari 1917 nog voorwaarden naar de stad om aan de constructie van de pastorie te beginnen. Ten eerste moet de architect de plannen voor de ingangspoort, van het balkon op het eerste verdiep en van het buitenaltaar bij het standbeeld in de hoek van de pastorie voorleggen aan de OSB voor uitvoering. De uitvoering moet ook absoluut volgens de plannen en tekeningen die goedgekeurd zijn door de OSB, worden uitgevoerd. Indien dit niet gebeurt is de OSB is niet verplicht de beloofde subsidies te betalen. Een beeldhouwer zal een herkenningsplaat maken volgens bijgevoegde tekening, op de aangeduide plaats op de façade langs de straat. Tenslotte mag het contract ten laatste 2 maanden na de goedkeuring worden opgemaakt. Dit is de laatste brief in het dossier over de wederopbouw van de pastorie. Deze blijkt in 1917 niet tot uitvoering te komen. De precieze reden waarom de bouw werd uitgesteld is hier niet duidelijk. De laatste briefwisseling dateerde uit de periode dat Probst terug naar Zwitserland moest vertrekken en er binnen de OSB hervormingen waren.³⁹

Echter, in het dossier 'heropbouwen van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelsstraat (Houtem)' wordt er ook verwezen naar de wederopbouw van de pastorie. In een brief van 17 mei 1919 suggereert Callewaert dat het project in 1917 niet kon worden gerealiseerd door de provincie. Dit wordt niet verder geduid.⁴⁰

In brieven van 1919 komt Minner pas voor het eerst aan bod in de wederopbouw van de pastorie. Dit is echter niet het eerste contact van Minner met de stad Vilvoorde. Twee jaar eerder, op 18 mei 1917, stuurde hij in een brief aan het stadsbestuur van Vilvoorde dat twee inwoners van Houtem een schoonheidspremie krijgen. Deze brief is tevens terug te vinden in het dossier over de heropbouw van het woonhuis van de hoofdonderwijzer. Minner blijkt dus hier al eerder contacten te hebben met de stad. Volgens een brief van Callewaert aan het stadsbestuur van 17 mei 1919, komt de vertegenwoordiger van de OSB snel op bezoek om te praten en een oplossing te vinden voor de pastorie. Dit is tevens het laatste contact van Callewaert die terug te vinden is. Alle communicatie over de wederopbouw van de pastorie die teruggevonden werd komt van Minner.⁴¹

Het duurt nog enige tijd tot de bouw start. Ondernemers Doms Frères zullen de werken uitvoeren naar ontwerp van Minner. Van hen is een document te vinden van 18 maart 1921 waarop ze stellen dat ze de pastorie zullen reconstrueren voor een totale kostprijs op 120.646,61 frank. Tenslotte is in een brief van Minner aan het stadsbestuur van 30 april 1921

³⁸ Modern archief Vilvoorde, Cl. 6: 3167/12.

³⁹ Modern archief Vilvoorde, Cl. 6: 3167/12.

⁴⁰ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), 'Heropbouwen van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelsstraat (Houtem) (1915-1923)', OV2010/07-53.

⁴¹ Modern archief Vilvoorde (voor 1977), OV2010/07-53.

te lezen dat dat de werken aan de onderwijzerswoning en de pastorie in Houtem zijn gestart op 2 april. Er valt af te leiden dat hij ondertussen ook Vilvoorde bezoekt om de werken te overzien.⁴²

In een laatste dossier 'Heropbouw van de pastorie en de kerk van Houtem (1917-1923)' is het 'cahier des charges' terug te vinden van de pastorie. Hier staat nog vermeld dat bij de reconstructie de kelders er een deel van de fundamenteen werden behouden. De rest was volgens een nieuw plan.⁴³

BESCHRIJVING

De baksteenbouw in kruisverband werd gerealiseerd op verhoogde begane grond op een plint in natuursteen en bestaat uit twee bouwlagen, een kelder en zolderverdieping. Het huis bestaat uit drie traveeën met een steil leien zadeldak. De lijstgevel wordt centraal onderbroken door een top. De topgevel is een variatie op de klokgevel, bestaat uit een in- en uitzwenkend deel en is gedecoreerd met voluten. In de top bevindt zich een oculus. De gevels zijn versierd met sierankers en de gevelankers maken het jaartal 1921. Een trap van drie treden in natuursteen leidt naar de voordeur. De ramen zijn steekbogig met een omlijsting in natuursteen en oren en neuten, met uitzondering van een ovalen raam met zwarte hekkens in rolwerk naast de voordeur. De voordeur is een rondere schouderboog met bovenlicht en festoenen ter decoratie. De zijgevels zijn gemarkeerd met vlechtingen en bevatten enkele oculi met hekkens in rolwerk. Het lagere aanbouwsel rechts heeft een lijkt sterk op het hoofgebouw en heeft ook een topgevel. De top bestaat uit meerdere in- en uitzwenkende delen met twee voluten en een oculus.⁴⁴

⁴² Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53.

⁴³ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde, 'Heropbouw van de pastorie en de kerk van Houtem (1917-1923)', OV209/11-108.

⁴⁴ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Pastorie Sint-Antoniusparochie [online]', laatst geraadpleegd op 6 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70613>.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 23: Pastorie te Houtem, foto, 2007, Houtem, Kris Vandevorst.

bron:<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/13366>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

7. Onderwijzerswoning in Houtem (Vilvoorde)

ARCHITECT	Alfred Minner
AANNEMER	Doms Frères
ADRES	Karel Trekelsstraat 34, 1800 Houtem (Vilvoorde)
DATUM	1919-1921
TYPOLOGIE	Onderwijzerswoning
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70611
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Algemeen Rijksarchief, Modern archief gemeente Vilvoorde

BOUWGESCHIEDENIS

De plannen voor de '*reconstruction de l'habitation de l'instituteur en chef de Houtem a Vilvorde*', zijn gesignd op 15 maart 1920 door Alfred Minner. Hij tekent een reconstructie van de onderwijzerswoning te Houtem. Op het bouwplan van Minner staat dat de kelders en funderingen worden behouden, alsook enkele muren en gevelonderdelen.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. Zijn eigen briefpapier en signatuur bevestigen dat Minner deze lijst zelf opmaakte. In deze lijst staat de '*restauration de l'habitation de l'instituteur de Houtem (Vilvorde)*'.⁴⁵

Algemeen Rijksarchief

Het archiefdossier bevindt zich in het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten, bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel. Het dossier bestaat uit twee plantekeningen in blauwdruk, gedateerd op 15 maart 1920 te Brussel. Het dossier werd verkeerdelijk bij het dorp Houtem in West-Vlaanderen geklasseerd in de catalogus. Het is opmerkelijk dat de bouwplannen linksboven genummerd zijn op '2' en '3'. Dit doet vermoeden dat er nog een

⁴⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

plantekening ‘nummer 1’ bestaat en de plannen dus niet compleet zijn. Bouwplan 2 toont grondplannen van het nieuwe ontwerp: de gelijkvloerse en eerste verdieping. Er staat ook een grondplan van de toenmalige toestand opgetekend. Plan 3 toont de gevel met een doorsnede.

Verder zijn er ook enkele brieven terug te vinden. In een brief van minister van wetenschap en kunst J. Destrée aan de gouverneur van Brabant van 5 augustus 1920 stelt hij voor de raampartijen op het gelijkvloers te vergroten. De minister twijfelde er niet aan dat de architect dit kon aanpassen volgens de regels van de hygiëne en esthetiek. In verder briefwisseling van 27 augustus 1920 en 8 september 1920 werd de financiële regeling besproken. Houtem is niet geadopteerd door de Belgische Staat maar kan via een speciale clause toch een terugbetalen verkrijgen.⁴⁶

Modern archief gemeente Vilvoorde

In het stadsarchief van Vilvoorde is tevens informatie te vinden over dit pand. Naast de twee dezelfde blauwdrukken, zijn ook de originele getekende plannen hier terug te vinden. Deze zijn goedgekeurd door het stadsbestuur op 31 mei 1920.⁴⁷ Het stadsarchief heeft een dossier ‘Heropbouw van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelstraat (Houtem) (1915-1923)’, waarin er briefwisseling te vinden is over de onderwijzerswoning alsook over de pastorie en de kerk in Houtem.⁴⁸

In juli 1919 wordt in het archief de eerste brieven gevonden waarin er over de wederopbouw van de onderwijzerswoning wordt gesproken. Op 23 juli 1919 schrijft Minner in naam van de OSB aan de burgemeester dat hij naar Vilvoorde komt en hij het project voor de reconstructie van de onderwijzerswoning zal voorleggen. Op 9 oktober 1919 schrijft Minner aan het stadsbestuur dat alles wat vertraging heeft opgelopen door hun deelname aan de Wederopbouwtenoonstelling in Brussel. Hij hoopt zo snel mogelijk het definitief project te kunnen doorsturen. Minner startte hierna wellicht met het ontwerp van de woning aangezien de plannen dateren van 15 maart 1920.⁴⁹

Het duurt wel nog even tot de bouw start. In juni 1920 houdt de OSB op met bestaan maar Minner blijft zich ontfermen over de wederopbouw van de onderwijzerswoning in Vilvoorde. In een brief aan het stadsbestuur van 30 april 1921 schrijft Minner dat de werken aan de onderwijzerswoning en de pastorie in Houtem zijn gestart op 2 april. Ondertussen bezoekt hij ook Vilvoorde om de werken te overzien. Op 12 mei 1921 schrijft hij aan het stadsbestuur dat de constructie, onder leiding van ondernemers ‘Doms’, de eerste verdieping heeft bereikt.⁵⁰

Op 20 september 1922 stuurt Minner de inhoud van de werken naar de stad, samen met de ‘cahier des charges’. Hij noemt in de geannexeerde brief ook supplementaire werken die op

⁴⁶ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T266), 8619.

⁴⁷ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde, Plannen woning onderwijzer/portier school Houtem Karel Trekelstraat (s.a.), OV2012/02 – 31.

⁴⁸ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), Heropbouw van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelstraat (Houtem) (1915-1923), OV2010/07 – 53.

⁴⁹ Modern archief Vilvoorde OV2010/07-53.

⁵⁰ Modern archief Vilvoorde OV2010/07-53.

vraag van de bewoner, Meneer Trekels, werden uitgevoerd. Dit zijn: de verplaatsing van het toilet, de bouw van een kippenhok, verbreding van de schoorstenen om ze aan te passen aan het meubilair van meneer Trekels, een trap in blauwe steen aan het façade, een hekken bij het raam op de overloop aan de achterzijde, een kledingkast onder de wasbak, een omheining in de tuin, een luik aan de voordeur, een ébrasement en kozijn aan de voordeur en achterdeur. De vergoeding van de stad voor de schade van de storm wordt ook in rekening gebracht. De nieuwe bouwregel van Vilvoorde dat de onderbouw van nieuwe bouwwerken met een stenen plint van 0,5 meter moeten beschermd worden, zorgt voor een toename van het gebruik van witte steen. Dit was voorzien in de bouwplannen van Minner maar niet schatting van de kosten aangezien dit geen rekening houdt met architecturale decoratie.⁵¹

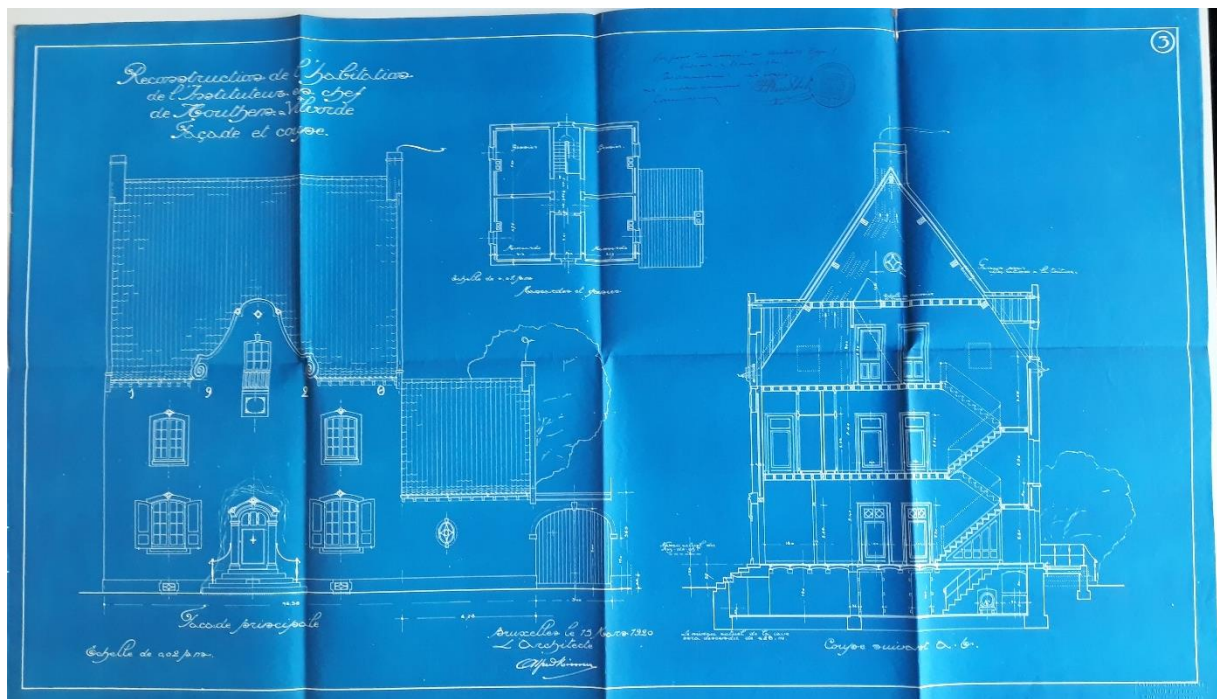
BESCHRIJVING

De baksteenbouw in kruisverband werd gerealiseerd op verhoogde begane grond op een plint in natuursteen en bestaat uit twee bouwlagen, een kelder en zolderverdieping. Het huis is symmetrisch opgebouwd en bestaat uit drie traveeën met een steil pannen zadeldak. De lijstgevel wordt centraal onderbroken door een top. De topgevel refereert aan een klokgevel en bestaat uit een in- en uitzwenkte deel. De top is gedecoreerd met vier voluten en biedt toegang tot een klein balkon met zwart, ijzeren hekken. De gevels zijn versierd met sierankers en de gevelankers maken het jaartal 1921, wat klopt met het bouwjaar volgens het archiefdossier maar een jaar later is dan voorzien op de bouwplannen. Een trap in blauwe natuursteen leidt naar de voordeur. Alle muuropeningen zijn schouderbogig met een omlijsting in imitatie natuursteen en oren en neuten. De voordeur en het balkon zijn gedecoreerd met festoenen en rolwerk. De zijgevels zijn gemarkeerd met vlechtingen en bevatten enkele oculi. Het lagere aanbouwsel rechts heeft een gelijkend uitzicht met een oculi en poort in korfboog.⁵²

⁵¹ Modern archief Vilvoorde, OV2010/07-53.

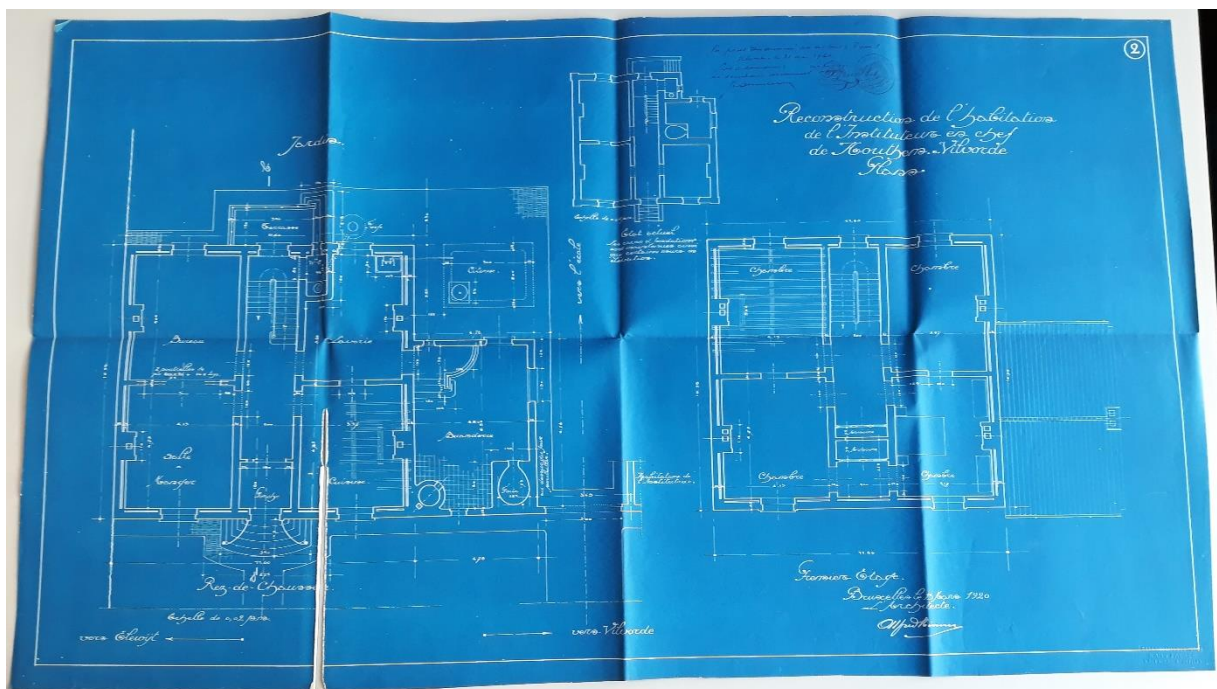
⁵² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Gildenhuis en -zaal [online],' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70611>.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 24: 'Reconstruction de l'habitation de l'Instituteur en chef de Houtem-Vilvorde, plan 3', blauwdruk, 1920, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T266), 8619

Afbeelding 25: 'Reconstruction de l'habitation de l'Instituteur en chef de Houtem-Vilvorde, plan 4', blauwdruk, 1920, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T266), 8619

Afbeelding 26: 'Reconstruction de l'habitation de l'Instituteur en chef de Houtem-Vilvorde, plan 3', tekening, 1920, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde, Plannen woning onderwijzer/portier school Houtem Karel Trekelstraat (s.a.), OV2012/02 – 31.

Afbeelding 27: Gildenhuis- en zaal te Vilvoorde – huidig uitzicht, foto, Houtem, 2013, Google

Bron: Google Streetview, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

8. Reconstructie toren van Sint-Antoniuskerk in Houtem (Vilvoorde)

ARCHITECT	Alfred Minner
AANNEMER	Adams
ADRES	Karel Trekelstraat 48, 1800 Houtem (Vilvoorde)
DATUM	1922-1923
TYPOLOGIE	Kerk
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70614
BESCHERMINGSSTATUS	Beschermd (kerk en orgel), Beschermd als cultuurhistorisch landschap (kerkhof)
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Modern archief gemeente Vilvoorde

BOUWGESCHIEDENIS

Van de abdij Ter Kameren kreeg Houtem vroeg een eigen kapel. In 1775 werd de kerk gebouwd.⁵³ In het begin van de Eerste Wereldoorlog liep de kerk schade op.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. Zijn eigen briefpapier en signatuur bevestigen dat Minner deze lijst zelf opmaakte. In deze lijst staat de 'restauration de l'église de Houtem (Vilvorde)'.⁵⁴

Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie

In het Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie uit 1922 staat Minners reconstructie van de kerktoren vermeld onder 'édifices religieux' van de KCML. Hier wordt aangeraden de ankers die de torenspits met het metselwerk verbinden te laten zakken tot onder

⁵³ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Sint-Antonius [online], laatst geraadpleegd op 6 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70614>

⁵⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

de hoofdbalken die de klokken ondersteunen . Er wordt ook gevraagd om te onderzoeken of het mogelijk is de hoeveelheid hout in de constructie te verminderen.⁵⁵

Modern archief gemeente Vilvoorde

In het stadsarchief van Vilvoorde is weinig terug te vinden over de wederopbouw van kerktoeren van de Sint-Antoniuskerk in Houtem. Er zijn wel bouwplannen bewaard die opgemaakt zijn op 5 januari 1922 door Alfred Minner. Volgens het grondplan werd een omheining ontworpen rond het kerkhof. Ook een bestaand hekken werd opnieuw geïnstalleerd. Het plan bevat ook een goedkeuring van de KCML van 17 juni 1922 en signatuur van voorzitter Lagasse de locht.⁵⁶

In het dossier ‘Heropbouwen van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelsstraat (Houtem)’ zijn er documenten te vinden die verwijzen naar de reconstructie van de kerktoeren. In een evaluatieformulier van 26 januari 1923 van stadsbouwkundige Waroquiers wordt onderneming Adams uit Grimbergen genoemd als aannemer van de bouw. Er wordt ook vermeld dat de ligijzers van de klok fout liggen en er gekeken moet worden voor een uitbreiding van het kerkhof.⁵⁷

In het ‘Cahier des charges’ staat ook dat de torenspits van de Sint-Antoniuskerk werd gereconstrueerd.⁵⁸

BESCHRIJVING

De Sint-Antoniuskerk is een eenvoudige zaalkerk uit 1775 met omringend kerkhof. De kerk heeft een éénbeukig schip heeft vier traveeën en westertoren onder leien naaldspits en een lager gelegen koor van één travee, driezijdige sluiting en sacristie. Een driehoekige fronton met klok bekroont de westgevel met rechthoekige poort onder een blind rondboogveld met classicistische omlijsting. Hierboven is een steekboogvenster met druiplijst en onderaan voluten. De ramen en galmgaten zijn ook steekbogig. Het geheel is vervaardigt in ijzerzandsteen op plint met een leien dak.⁵⁹

⁵⁵ Bulletin des Commission Royales d’Art et d’Archeologie, 1922, p.51

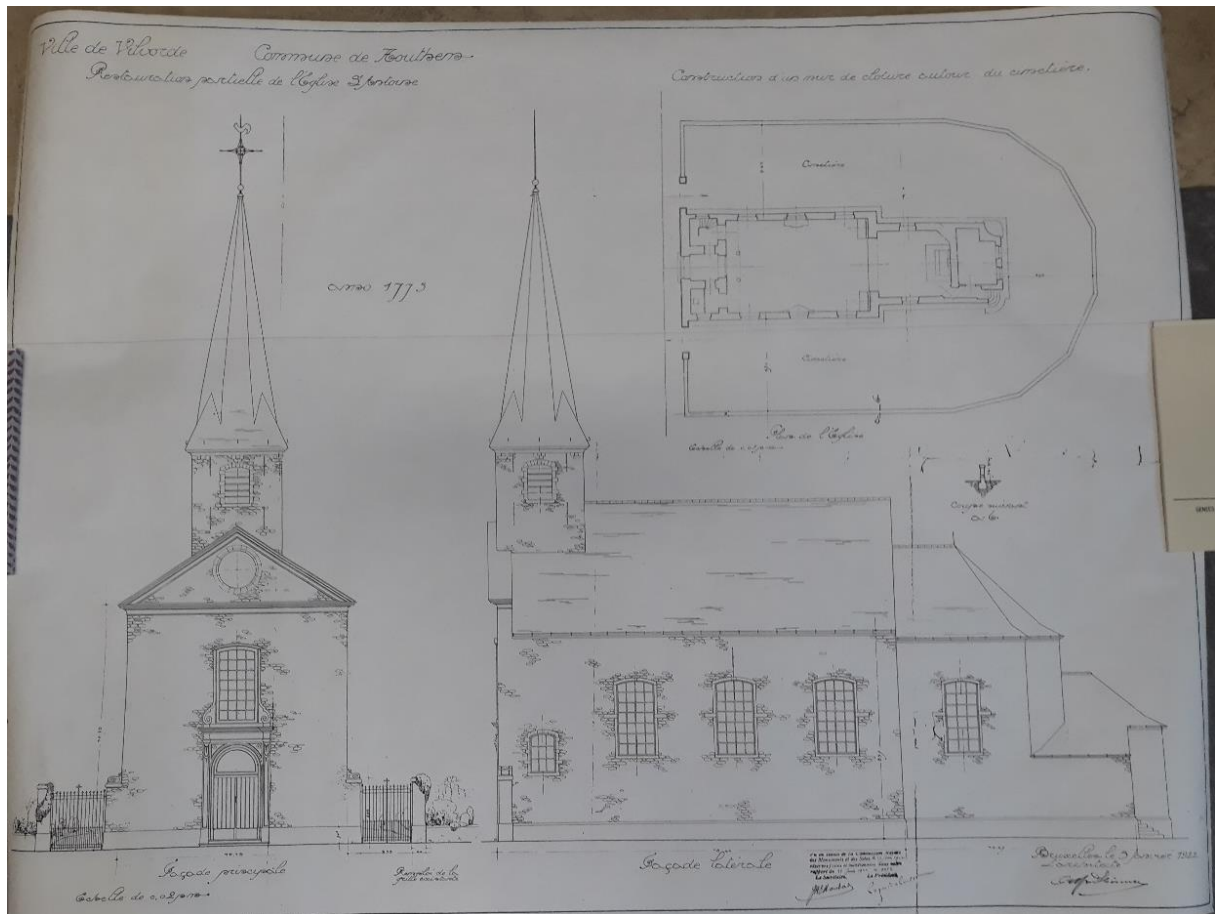
⁵⁶ Vilvoorde, Modern archief Vilvoorde (voor 1977), Plannen kerk Houtem Karel Trekelstraat (s.a.), OV2012/02-28.

⁵⁷ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde (voor 1977), hHeropbouwen van het woonhuis van de hoofdonderwijzer (oorlogsschade) van de stedelijke school nr. 7 Karel Trekelsstraat (Houtem) (1915-1923), OV2010/07-53

⁵⁸ Vilvoorde, Modern archief gemeente Vilvoorde, ‘Heropbouw van de pastorie en de kerk van Houtem (1917-1923), OV209/11-108.

⁵⁹ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Sint-Antonius [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/70614>

AFBEELDINGEN

Afbeelding 28: 'Restauration partielle de l'église St Antoine', tekening, 1922, Brussel, Alfred Minner.
Bron: Modern archief Vilvoorde (voor 1977), Plannen kerk Houtem Karel Trekelstraat (s.a.), OV2012/02-28.

Afbeelding 29: Sint-Antoniuskerk, foto, 2015, Houtem, Joeri Mertens.

Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/313850>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

9. Restauratie pastorie in Eppegem (Zemst)

ARCHITECT	Alfred Minner
AANNEMER	V. Adams
ADRES	Jagers te-Voetlaan 2, 6, Zenneweg 9, 11, 1980 Eppegem (Zemst)
DATUM	1920-1923
TYPOLOGIE	Pastorie
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/41014
BESCHERMINGSSTATUS	Beschermd (pastorie), Beschermd cultuurhistorisch landschap (Tuin en levensboom)
HUDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Algemeen Rijksarchief

BOUWGESCHIEDENIS

De pastorie heeft een kern die stamt uit de 17de-eeuws. Het huidig uitzicht is sterk bepaald door 19de-eeuwse verbouwingen en recente restauraties.⁶⁰ Vandaag functioneert het gebouw niet meer als pastorie.

ARCHIEFONDERZOEK

Algemeen Rijksarchief

In het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten in het Rijksarchief is dossier te vinden over de restauratie van de pastorie in Eppegem. Alfred Minner is de architect en V. Adams uit Grimbergen de aannemer van het project. Er is enkel briefwisseling terug te vinden tussen Minner en de Bruyne, 'haut commissaire royale asj, pour la région du Brabant-Hainaut'.⁶¹

De gemeente Eppegem werd op 5 januari 1920 aangenomen door de Staat. Een eerste aanvraag voor het herstellen van de pastorie werd in 1920 gedaan. De plannen en de schatting van de kosten werden door Minner reeds opgemaakt op 6 maart 1920. In 1920 worden de meest dringende werken voor de bewoonbaarheid van de pastorie reeds uitgevoerd onder leiding van Minner. De uitgevoerde werken zijn terug te vinden in een prijsbestek van 27 augustus 1920. Het oude dak werd verwijderd en de dakbedekking met leisteen hersteld, net als de goten. Er

⁶⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Pastorie Sint-Clemensparochie met tuin [online],' laatst geraadpleegd op 22 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/41014>.

⁶¹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T265), 7811.

werden ook werken aan het plafond en aan het metselwerk verricht. De deurstijlen en deuren werden ook hersteld door een timmerman. Ook de oude plankenvloer werd verwijderd. Minner verklaart dat de uitgevoerde werken de waarde hebben van 5018,25 frank, zonder honorarium van de architect. Met een honorarium van 250 frank komt dit neer op 5268,25 frank voor de restauratiewerken aan de pastorie, wat de gemeente ook werd toegewezen.⁶²

Op 20 april 1923 schrijft Minner dat er, in afwachting van de voltooiing van de restauratie, al werken verricht werden in de hal op het gelijkvloers. Er werden enkele kleine werken uitgevoerd door aannemer Adams en de hal werd ook geschilderd. Hij stelt ook dat de muur van het kerkhof in zo een slechte staat is dat deze volledig hersteld moet worden langs de straat. De plannen en de schatting van de kosten worden in 1923 ook opnieuw aangepast aan de nieuwe prijzen, rekening houdend met de verwijdering van het geplande bijgebouw. Op 22 mei 1923 bevestigt meneer de Vyvere van de Dienst der Verwoeste Gewesten dat de gemeente uiteindelijk 1280,30 frank krijgt toegewezen om de pastorie te herstellen na oorlogsschade.⁶³

Op 3 augustus 1923 bevestigt Minner in een proces-verbaal dat de werken voltooid zijn, samen met aannemer Adams, de opziener van de Dienst der Verwoeste Gewesten De Bosscher en de eigenaar van het gebouw, namelijk het stadsbestuur, ondertekend door de burgemeester De Roye de Uichen. De vier gevels en het buitenschrijnwerk werden geschilderd, de nieuwe deuren werden geschilderd, de haken van de dakgoot werden geschilderd en een luik van de gevel naar de tuin werd hersteld. Binnen werd er lineoleum vastgelegd.⁶⁴

BESCHRIJVING

Het pand heeft twee bouwlagen onder een leien dak. De gevel was in de jaren '60 gecementeerd. Het bestond oorspronkelijk uit vier traveeën maar is zichtbaar uitgebreid aan de linkerkant met een breder travee. De ramen zijn rechthoekig met luiken in een brede omlijsting met zware druiplijst. Opmerkelijk is het zandstenen rondboogdeurtje uit de 17de eeuw in de omheiningmuur aan de rechterkant. Dit was de toestand in de jaren '60 tot het einde van de 20ste eeuw en tevens de beschrijving in de Inventaris Onroerend Erfgoed.⁶⁵

De woning werd grondig aangepakt in het begin van 21ste eeuw. Vandaag zijn de bakstenen gevel en de restanten van een zandstenen parement blootgelegd. De pastorie is samen met de tuin en een levensboom in de voortuin beschermd als cultuurhistorisch landschap.⁶⁶

⁶² Algemeen Rijksarchief, T265, 7811.

⁶³ Algemeen Rijksarchief, T265, 7811.

⁶⁴ Algemeen Rijksarchief, T265, 7811.

⁶⁵ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Sint-Antonius [online]'

⁶⁶ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Pastorie Sint-Clemensparochie met tuin [online],' laatst geraadpleegd op 22 juni 2019,

<https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/41014>.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 30: Oude Pastorie te Eppegem, foto, ca. 1960-1990, Eppegem (Zemst)

Bron: Zemst, Gemeentearchief Zemst, VE822,

<https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1419877>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

Afbeelding 31: Oude Pastorie te Eppegem, foto, ca. 1998-2002, Eppegem (Zemst).

Bron: Zemst, Gemeentearchief Zemst, H1L92,

<https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1419863>, laatst geraadpleegd op 9 juli 2019.

10. Sint-Pieterskerk in Zemst

ARCHITECT	Alfred Minner
AANNEMER	Henri Aerts
ADRES	De Griet, 1890 Zemst
DATUM	1923-1927
TYPOLOGIE	Kerk
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40949
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Algemeen Rijksarchief

BOUWGESCHIEDENIS

De classicistische kerk uit de 18de eeuw werd in brand gestoken door terugtrekkende soldaten in september 1914. De muren en toren stonden nog grotendeels overeind, enkel de daken zijn verwijderd.⁶⁷ De kerk werd wederopgebouwd tussen 1925 en 1927 naar plan van Alfred Minner.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat de 'reconstruction de l'église de Zemst'.⁶⁸

Algemeen Rijksarchief

In het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten zijn drie dossiers terug te vinden over de wederopbouw van de kerk in Zemst.

In een eerste omvat de afbraakwerken. De schade aan de kerk was zo groot dat ze deels moest afgebroken worden. Deze werden verricht door aannemer Emil Desmit uit Schaarbeek tussen 1923 en 1925. In dit dossier is ook plan nummer één te vinden. Niet alles werd afgegooid, delen werden bewaard zoals aangegeven op het plan⁶⁹

⁶⁷ Linda Van Santvoort, "Wederopbouwarchitectuur in de fusiegemeente in Zemst", *Monumenten en Landschappen*, 2014, 18–19.

⁶⁸ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁶⁹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11876

Een tweede dossier gaat over de wederopbouw van de kerk en de kapel. Het is een lijvig dossier met briefwisseling van onder andere de aannemer Henri Aerts, Minner en de verschillende ministeries waaronder de DVG viel. In een vergaderverslag van de kerkraad van Zemst van 13 mei 1922 wordt bevestigd dat de leden de Brusselse architect Alfred Minner uitkozen als architect voor hun nieuwe kerk. De aannemer werd Henri Aerts. Hij heeft een bedrijf in Mechelen en is meester steenkapper. Naast algemeen aannemer verzorgt hij ook grafmonumenten en sculpturen. Het dossier gaat over de financiële kwestie en de vertragingen die de bouw opliepen.

Henri Aerts doet in verschillende brieven zijn beklag over Minner en het verloop van de werken. In een ongedateerde brief beschuldigt hij Minner als de oorzaak voor de vertragingen en zijn financieel verlies. Aerts schrijft dat de werken gestart waren in januari 1925 en zouden klaar zijn tegen 24 oktober 1926. Door vertragingen zullen pas klaar zijn tegen 4 oktober 1927, met een jaar vertraging. Volgens Aerts blijkt Minner zich niet te kunnen houden bij de definitieve plannen en gaat hij tijdens de werken steeds opnieuw aan de slag om de plannen te herzien tot in de kleinste details. Bij aanvang ontbraken er plannen voor de graafwerken, funderingen en de afbraak van het metselwerk dat nog in goede staat verkeerde. Het was volgens hem onmogelijk om ergens constructief aan te werken waardoor vele werknemers zonder enig doel vele maanden bezig gehouden werden. Telkens hij ergens aan kon starten, werd het werk weer stilgelegd wegens gebrek aan plannen. In december 1925, bijna een jaar na de start van de werken, waren enkel de fundamenteën afgewerkt. Deze manier van werken continueerde tijdens het volledig verloop van de werken. De plannen kwamen stevast te laat, soms zelfs na voltooiing van de werken of werden aangepast tijdens het werken. Financieel was dit voor de ondernemer een ramp. Hij moest grote sommen lenen bij de bank om de werken te voltooien. Samen met de koers van de nationale munt en de stijging van de materiaalkost en de lonen zorgde dit ervoor dat hij op de rand van een faillissement staat. Ondanks alles stelt Aerts dat hij de kerk op een onberispelijk manier trachtte af te leveren, in de hoop op compensatie achteraf. Er werd veel beloofd maar na de afwerking kwam hiervan nog niks in huis. Uiteindelijk na vele verzoeken kreeg hij een compensatieaanbod maar hij vindt dit belachelijk laag. In deze wanhopige situaties schreef hij dit aan de voorzitter van het 'comité supérieur de contrôle'.⁷⁰

In verschillende documenten wordt gesteld dat er belangrijke bijwerken moesten uitgevoerd worden op vraag van de KCML. Dit zorgde voor grote vertragingen. In een brief van Minner op 21 januari 1927, dus na de stopzetting van de DVG, schrijft hij de minister van Landbouw aan. Hij schrijft dat er tijdens de bouw vele wijzigingen gebeurden op vraag van de KCML. Deze waren op voorhand niet gekend maar werden telkens gecommuniceerd naar Aerts. Hij schrijft dat de aannemer de situatie overdrijft.⁷¹

Het laatste dossier is zijn aanbestedingsdossiers en bouwplannen van de kerk te vinden, samen met die van de kapel. Er zijn verschillende bouwplannen opgemaakt in van verschillende data. De plannen met nummer één en twee tonen de staat van de kerk na de oorlog, getekend in

⁷⁰ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11402

⁷¹ Algemeen Rijksarchief, T270, 11402

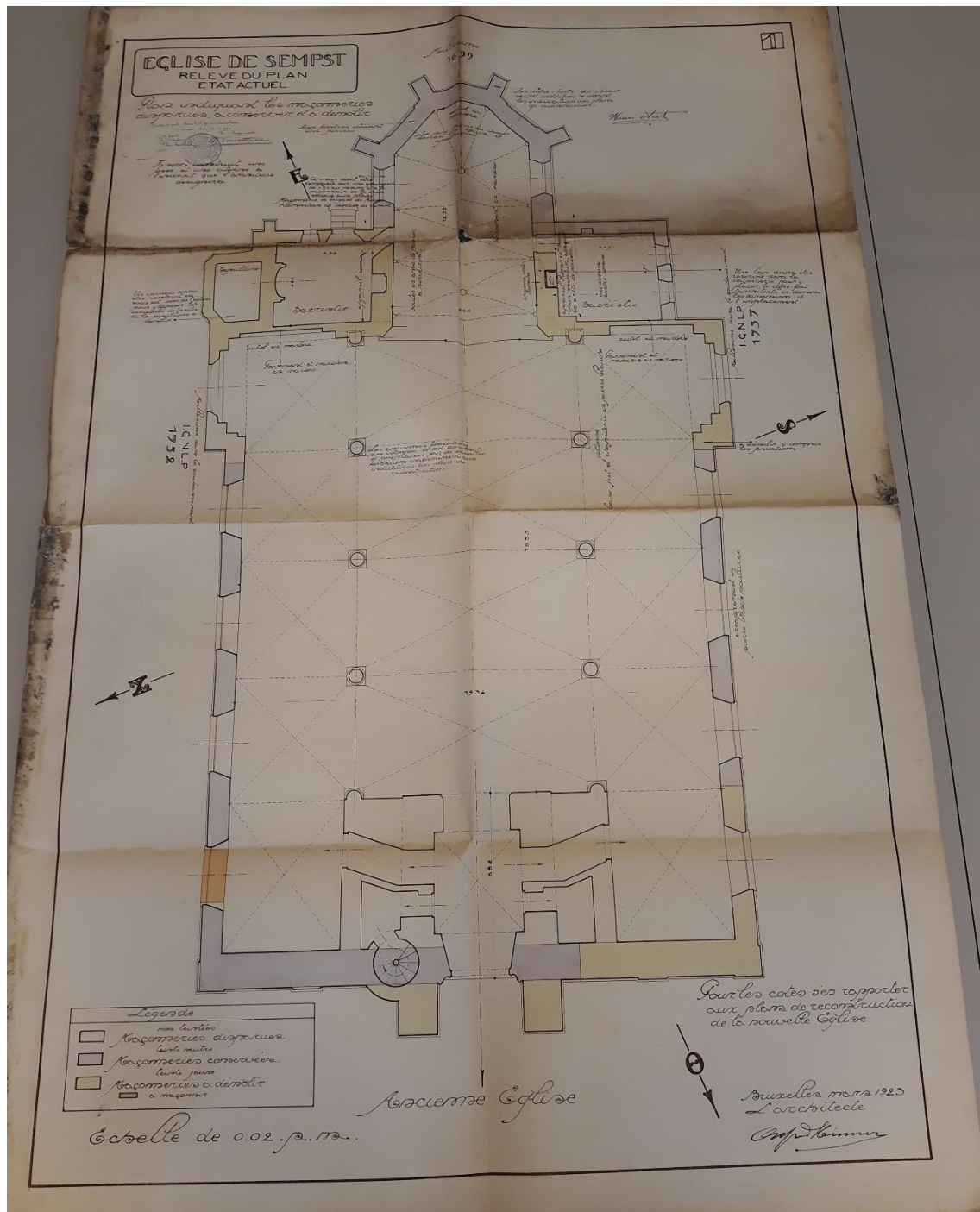
maart 1923 door Minner. In wit is het verdwenen metselwerk aangeduid. In blauw wordt het metselwerk geduid dat Minner wil behouden, in geel de delen die afgebroken moeten worden. Op plan nummer twee zijn de blauwe delen, namelijk de volledige dakbedekking, de vernielde delen door de oorlog. In geel zijn delen van de overgebleven muren aangeduid. Deze wil Minner laten afbreken. Onderaan staat op plan twee de goedkeuring van de staatscommissaris 'J. v.d. Vinney' van 4 september 1923 en van de kerkraad en de gemeente van 10 september 1923. De andere getekende plannen, genummerd van drie tot zeven, dateren van oktober 1923. Deze bevatten goedkeuringen van de 'directeur général' op 5 november 1924 en van het gemeentebestuur van 15 november. Op de plannen zijn vele wijzigingen aangeduid, wat het verhaal van de aannemer bevestigt. Plan nummer drie toont het grondplan van het gelijkvloers, vier de achtergevel en een dwarsdoorsnede, vijf een lengtedoorsnede, zes de voorgevel en zeven de noordelijke zijgevel. Tenslotte zijn ook twee blauwdrukken terug te vinden die dateren van 1927.⁷²

BESCHRIJVING

De driebeukige kruiskerk is vervaardigd uit blauwe natuursteen onder een leien zadel- en lessenaarsdak. De kerk bestaat uit een uitspringende portaaltravee, een schip van uit vier traveeën, een weinig uitspringend transept en een zeshoekig koor. Een vierkante ingebouwde klokkentoren met galmgaten in drielicht bevindt zich in het oosten. Westgevel met groot rozet, waterspuwer in monster en een kruis bekroont de puntgevel op een duif. Het portaal onder zadeldak heeft een dubbele deur in korfboog, onder gebroken druiplijst met voluten en festoenen. Centraal staan de twee sleutels van Petrus onder een de pauselijke tiara. Kroonlijsten van de top van het portaal en de transepteindes zijn afgewerkt met voluten onderaan en kruis bovenaan. De ramen in het transept en het schip zijn in schouderboog met rocaille decoratie waaronder rolwerk. Bovenlichten in oculus zijn terug te vinden over de volledige kerk. De steunberen zijn afgewerkt met voluten. Sacristie bevindt zich in zuidwesten en magazijn in oosten, beiden symmetrisch naast het koor.

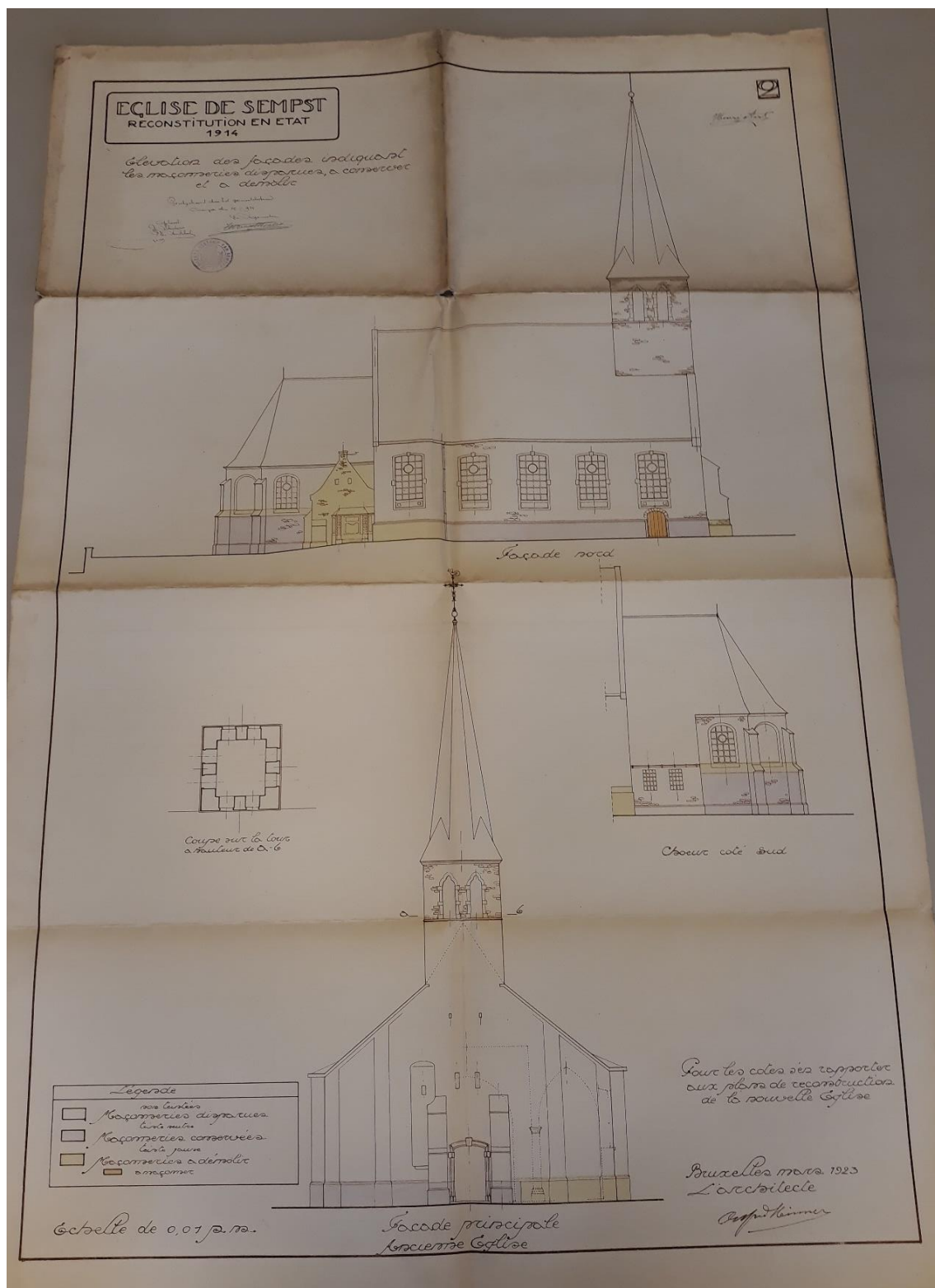
⁷² Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

AFBEELDINGEN

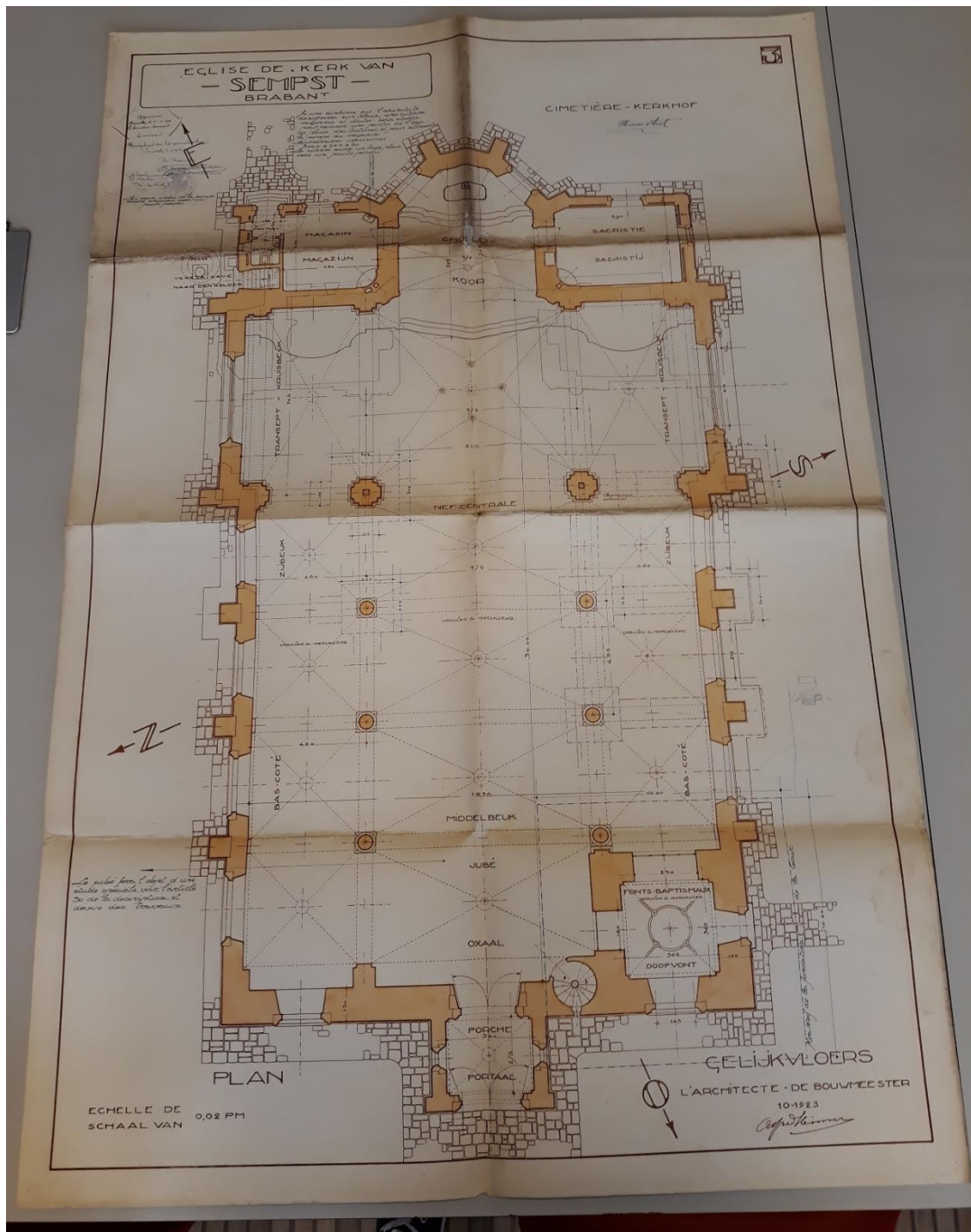
Afbeelding 32: 'Kerk te Zemst'-plan 1: actuele staat, tekening, 1923, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

Afbeelding 33: 'Kerk te Zemst'-plan 2: reconstructie naar toestand 1914, tekening, 1923, Brussel, Alfred Minner.

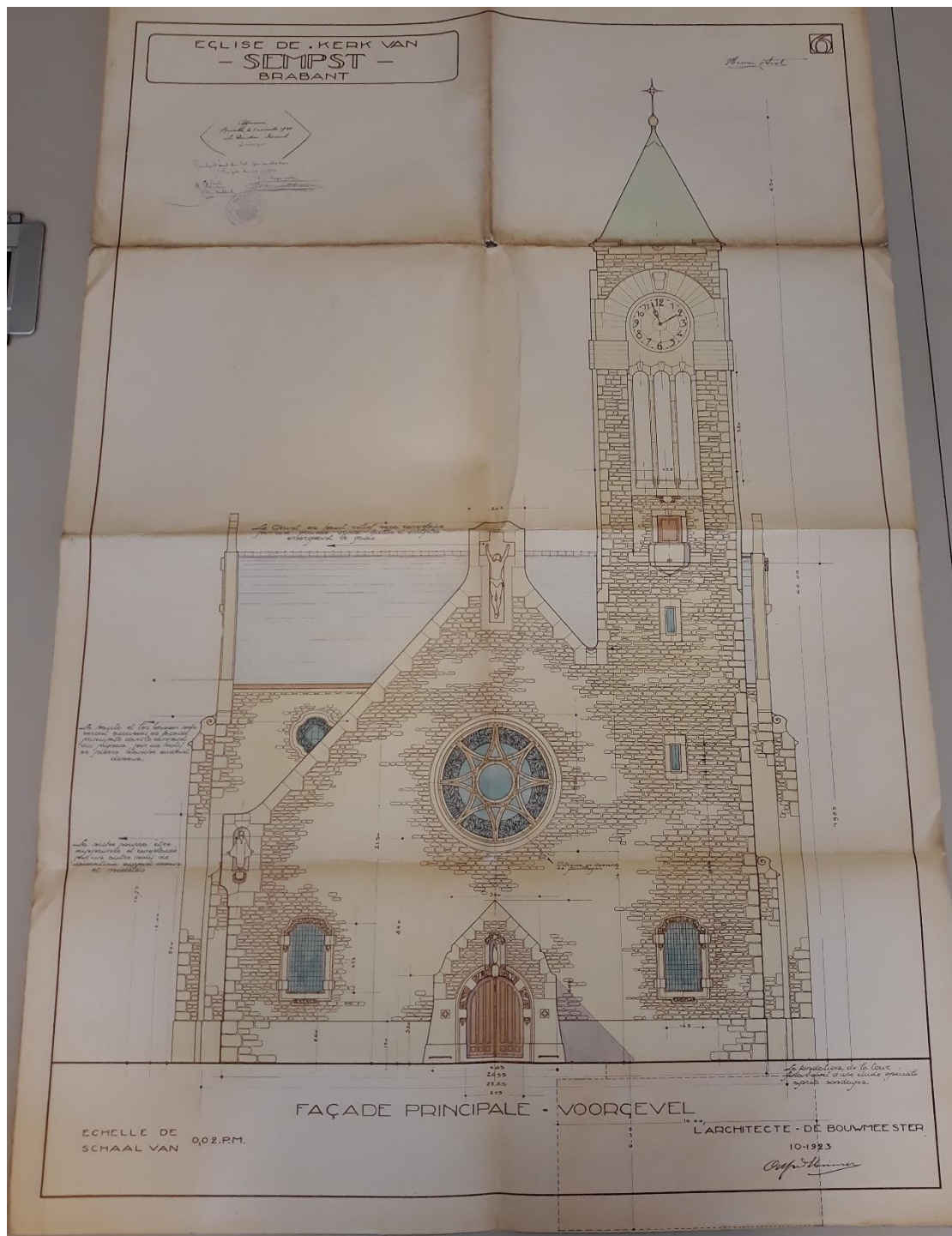
Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

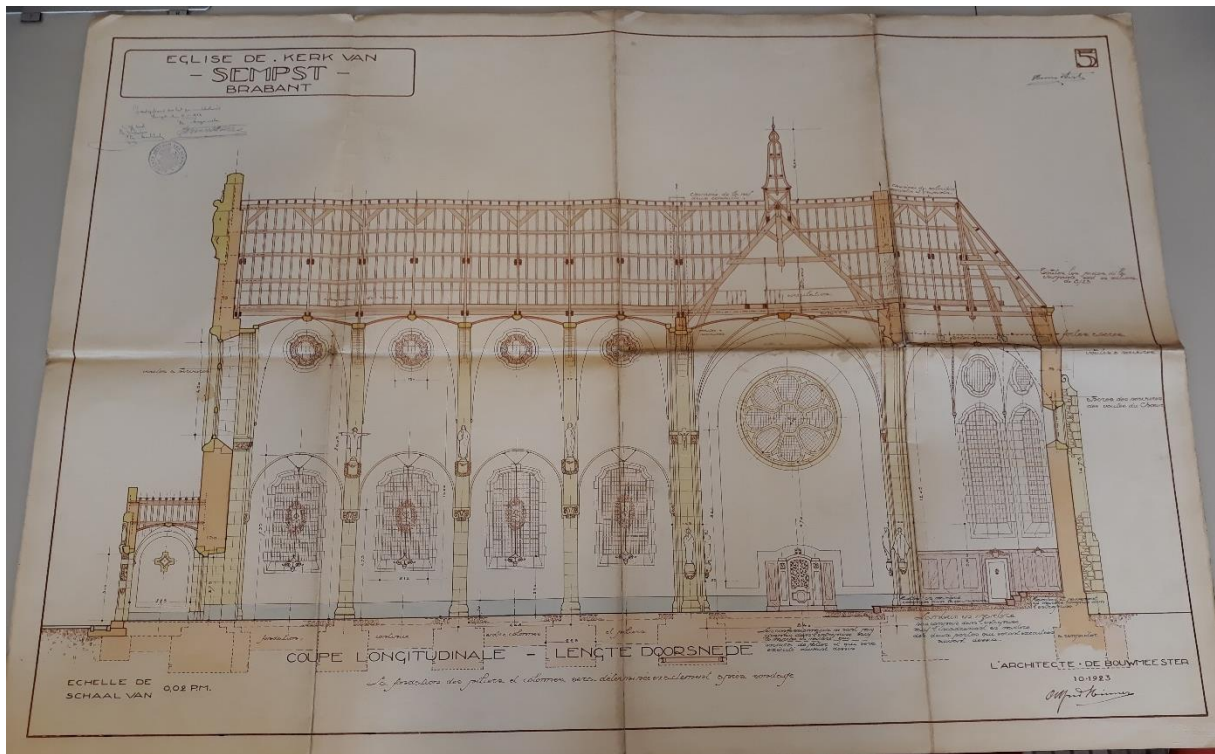
Afbeelding 35: 'Kerk te Zemst'-plan 3: plan gelijkvloers, tekening, 1923, Brussel, Alfred Minner Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

Afbeelding 36: 'Kerk te Zemst'-plan 4: achtergevel, dwarsdoorsnede, tekening, 1923, Brussel, Alfred Minner Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

Afbeelding 37: 'Kerk te Zemst'-plan 6: voorgevel, tekening, 1923, Brussel, Alfred Minner Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

Afbeelding 38: 'Kerk te Zemst'-plan 5: lengtdoorsnede, tekening, 1923, Brussel, Alfred Minner Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

Afbeelding 39: 'Kerk te Zemst'-plan 7: reconstructie naar toestand 1914, tekening, 1923, Brussel, Alfred Minner Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

Afbeelding 40: Voorgevel Sint-Pieterskerk, foto, 2006, Zemst, Kris Vandevorst

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/34944?erfgoedobject=https%3A%2F%2Ffid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F40949>, laatst geraadpleegd op 22 juni 2019.

Afbeelding 41: Zicht op sacristie van Sint-Pieterskerk, foto, Zemst.

Bron:

http://www.kerkeninvlaanderen.be/pages/kerk_00631.htm, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.

Afbeelding 42: Detail portaal Sint-Pieterskerk Zemst, foto, Zemst

Bron: http://www.kerkeninvlaanderen.be/pages/kerk_00631.htm, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.

11. Restauratie kapel O. L. V. in 't Hammeken in Zemst

ARCHITECT	Alfred Minner
ADRES	Zenneweg, 1890 Zemst
DATUM	1923-1924
TIPOLOGIE	Kapel
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/40950
BESCHERMINGSSTATUS	Beschermd
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Algemeen Rijksarchief

BOUWGESCHIEDENIS

De kapel heeft resten die dateren uit het begin van de 17de eeuw. In 1699 werd de kapel vergroot met één travee. Op het einde van de 18de eeuw kreeg de kapel vensters. Het gebouw werd beschadigd in de Eerste Wereldoorlog en hierna hersteld.⁷³

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat de 'reconstruction de l'élise de Zemst'. De kapel wordt niet vermeld⁷⁴

Algemeen Rijksarchief

In het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten zijn twee dossiers te vinden over zowel de bouw van de Sint-Pieterskerk als de restauratie van de kapel O.L.V. in 't Hammeken.

In het dossier met briefwisseling is een lijst met de kosten van de restauratie. De lijst werd door Minner op gemaakt op 5 maart 1923. Het geeft een indruk van de werken die moesten gebeuren aan de kapel O.L.V in 't Hammeken. Er werd gewerkt aan het leistenen dak, de afvoer voor dak en het dak kreeg aardewerken toppen. De dakruiter kreeg een nieuwe loden bekleding, nieuw houtwerk en een smeedijzeren kruis voor bovenop. De oude metselvoegen werden gestript, eventueel aangevuld met nieuwe bakstenen en opnieuw gevoegd. De buitenmuren werden ook witgekalkt. De plint in witte, Brabantse steen werd hersteld, de ramen kregen zwarte hekkens

⁷³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Kapel Onze-Lieve-Vrouw in 't Hammeke [online],’ laatst geraadpleegd op 9 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/40950>.

⁷⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

ter bescherming en werden hersteld. Ook aan de voordeur en de nis daarboven werden herstellingen uitgevoerd. De totale som wordt geschat op 759,40 frank.⁷⁵

In het dossier met plannen van de kerk, zit ook het plan voor het herstel van de kapel. De plannen werden opgemaakt op 5 maart 1923 en net als de kerk goedgekeurd door de 'directeur général' op 5 november 1924 en door het gemeentebestuur op 15 november. Op de plannen is niet te zien welk ingrepen er plaatsvonden.⁷⁶

BESCHRIJVING

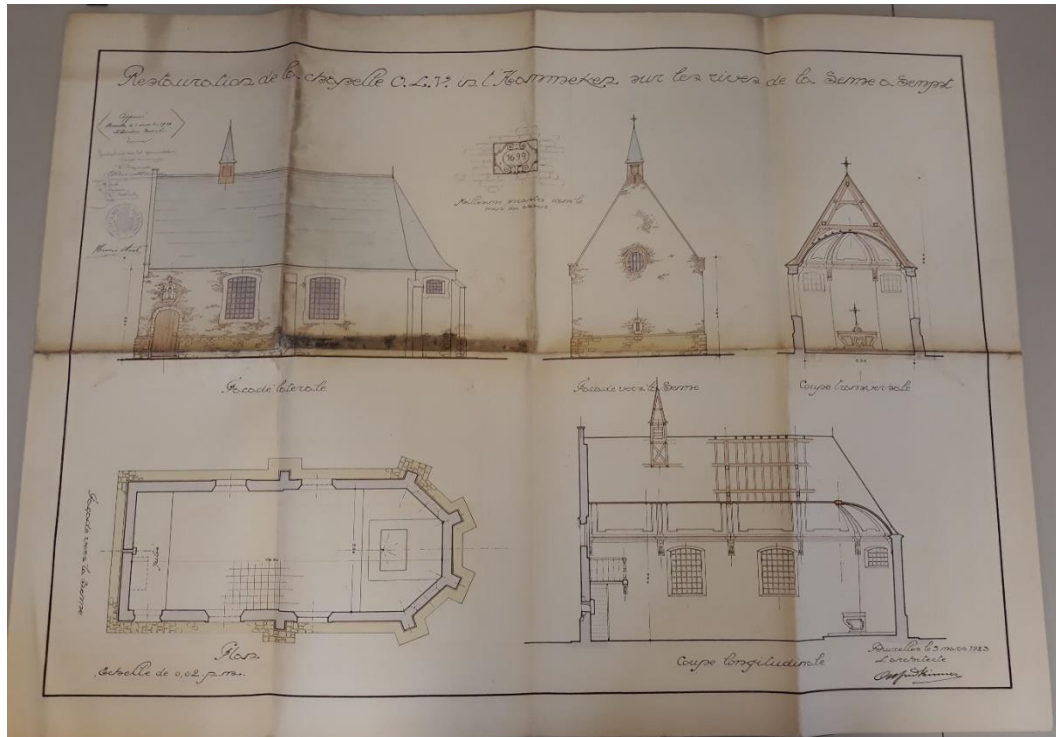
De éénbeukige kapel van twee traveeën en driezijdige koorsluiting is afgedekt met een leien zadeldak met dakruiter. Ramen in steekboog en witgekalkte muren. De deur in korfboog met nis bovenaan, de overgebleven plint in de westtravee en sporen van ramen herinneren aan de traditionele bak- en zandsteenarchitectuur.⁷⁷

⁷⁵ Algemeen Rijksarchief, T270, 11402.

⁷⁶ Algemeen Rijksarchief, T270, 11877.

⁷⁷ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Kapel Onze-Lieve-Vrouw in 't Hammeke [online].

AFBEELDINGEN

Afbeelding 43: 'Restauration de la chapelle O.L.V. in 't Hammeken sur les rives de la Senne a Sempst', tekening, 1925, Brussel, Alfred Minner.

Bron : Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T270), 11877.

Afbeelding 44: Kapel O.L.C. in 't Hammeken in Zemst, foto, 2016, Zemst, Pascal Van Acker.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/239651>, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.

12. Pastorie in Lummen

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Kerkfabriek Lummen
DATUM	1920-1925
HUIDIGE TOESTAND	Ongerealiseerd
ARCHIEF	Algemeen Rijksarchief
TYPOLOGIE	Pastorie

ARCHIEFONDERZOEK

Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie

In het Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie van 1922 wordt de pastorie in Lummen van architect Minner vermeld in een lijst met pastorijen waar de KCML goedkeuring aan geeft. Hierbij staat nog vermeld dat de pastorie niet naar vooroorlogse situatie wordt heropgebouwd. Hiervoor wordt verwezen naar een brief die architect Minner op 8 juni 1922 stuurde naar het departement voor Economische Zaken. De KCML ziet hier geen problemen in en heeft dit ook laten weten aan de minister van Economische Zaken.⁷⁸

In 1925 wordt de pastorie opnieuw vermeld in Bulletin des Commission Royales d'Art et d'Archeologie in een lijst met pastorijen waar de KCML goedkeuring aan geeft.⁷⁹

Algemeen Rijksarchief

In het fonds van de Dienst der Verwoeste Gewesten in het Rijksarchief is een groot dossier te vinden over de wederopbouw van de pastorie in Lummen. In een document van de kerkfabriek van 13 mei 1920 bevestigt de kerkfabriek van Lummen dat ze Minner als architect hebben gekozen. Minner bevestigt dit aan de Hoog Koninklijke Commissaris De Bruyne in een brief van 2 september 1921. Hij stelt ook dat Lummen een aanvraag heeft gedaan voor adoptie maar hierop nog geen antwoord heeft gekregen. Hij vraagt of het stadsbestuur kan rekenen op een tussenkomst voor de wederopbouw van de pastorie. Hierna volgt heel wat briefwisseling waarin de tussenkomst van de Staat wordt verzekerd. Op 11 mei 1922 schrijft de Algemeen Bestuurder van de DVG aan de Hoog Koninklijke Commissaris dat de KCML een uitspraak heeft gedaan over de wederopbouw van de pastorie. Ze willen namelijk graag dat het gebouw naar vooroorlogse staat wordt hersteld omdat die toestand 'van zulk bijzonder artistiek belang was'. Minner beantwoordt deze vraag in een brief van 3 juni 1922. Hij is geen voorstander van restauratie naar originele toestand want er is te veel verloren gegaan. De reconstructie zou te

⁷⁸ *Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie*. Brussel: M. Hayez, 1922 (jan.-jun.), 109.

⁷⁹ *Bulletin des Commissions Royales d'art et d'archéologie*. Brussel: M. Hayez, 1925 (jan.-jun.), 196.

veel op hypothesen gebaseerd zijn. Het origineel gebouw was volgens Minner een combinatie van Brabantse architectuur met Maaslandse stijl. Het interieur was in rijk gedecoreerd in Louis XV-e stijl maar het exterieur had weinig karakter. Op 4 september 1922 bevestigt schrijft de Algemeen Bestuurder aan de Hoog Koninklijk Commissaris dat de KCML dat geen bezwaar heeft tegen een wederopbouw niet naar vooroorlogse toestand. In een brief van 4 juni 1923 van Minner aan de Hoog Koninklijke Commissaris staat dat hij de plannen van pastorie in Houtem naar Lummen stuurde om op basis daarvan een programma voor de pastorie in Lummen te schrijven. De bouwplannen in het dossier werden op 14 augustus 1925 opgemaakt. Plan nummer twee toont de voor-, achter- en zijgevel alsook een doorsnede. Plan nummer één geeft erg gedetailleerd grondplannen per verdieping met aanwijzingen voor de inrichting. Op 6 oktober 1925 schrijft de architect aan de directeur van het Ministerie van Economische Zaken, dat op dat moment verantwoordelijk is over de DVG, dat de plannen zijn goedgekeurd door de KCML. In februari 1916 zijn de definitieve plannen klaar en op 26 februari 1926 werd de openbare aanbesteding ingediend.⁸⁰

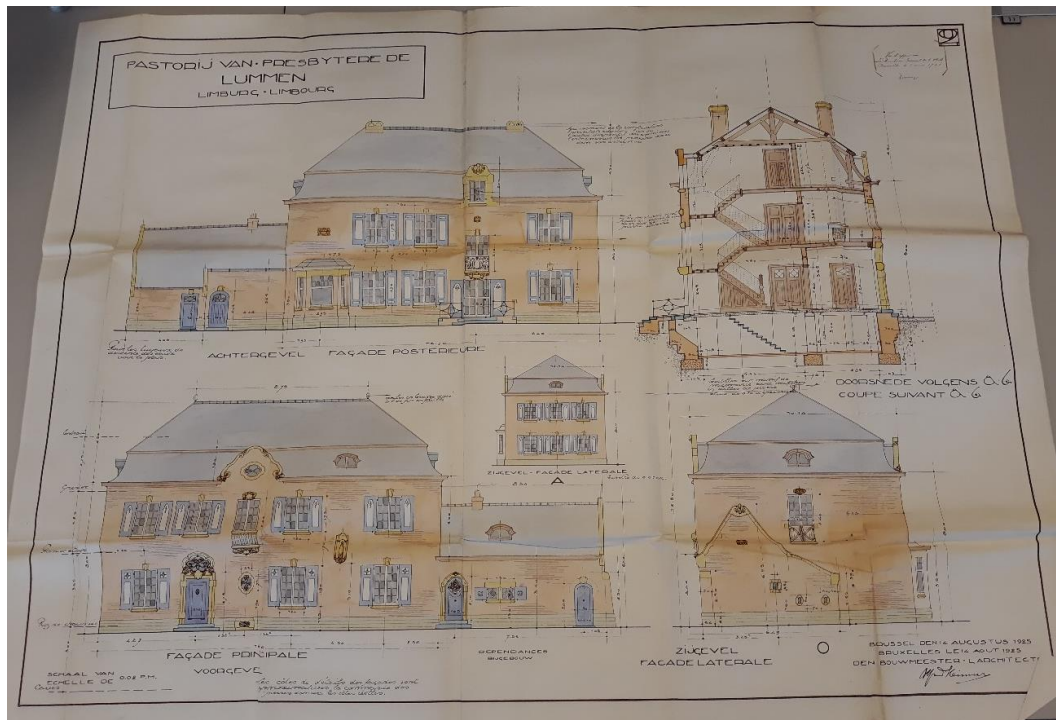
BESCHRIJVING

Aangezien het gebouw niet terug te vinden is, is de beschrijving gebaseerd op de bouwplannen.

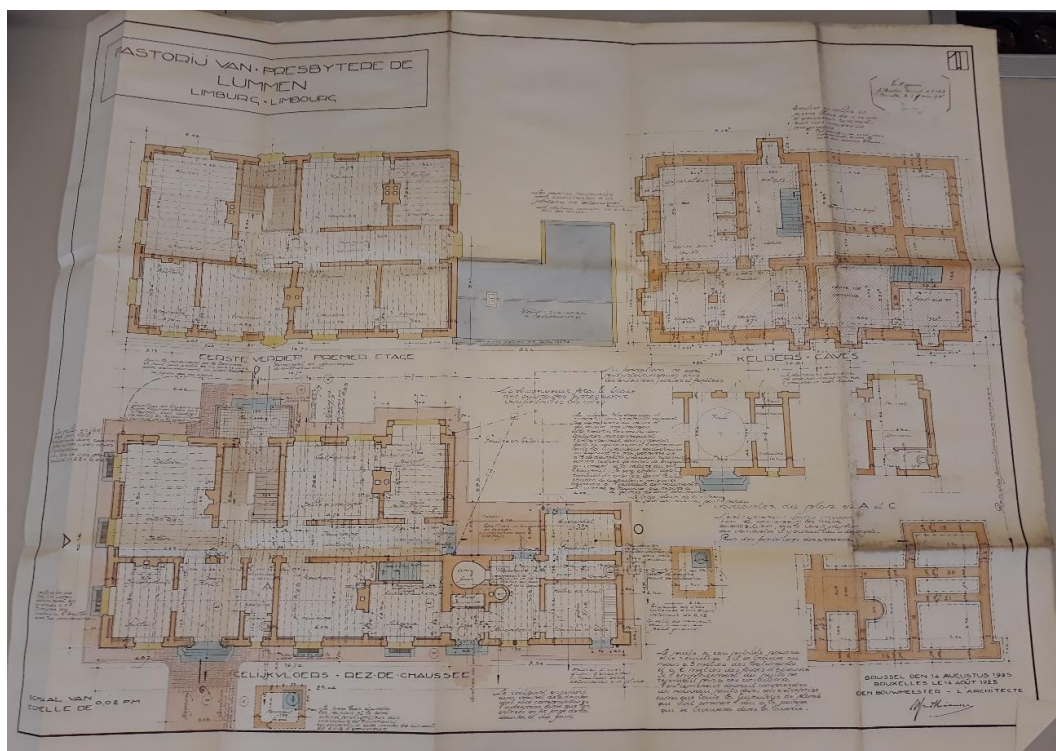
Het hoofdgebouw is licht verhoogd en bestaat uit twee bouwlagen, een kelder en zolderverdieping. Er zijn vijf ongelijke traveeën onder mansardedak en geveltop. De top is vrij klein, heeft voluten en een oculus. De gevel met plint heeft een dakraam en zeven rechthoekige ramen met luiken en geprononceerde sluitsteen. Het middelste travee, onder de top, heeft een raam zonder luiken maar met balkon op de verdieping en een oculus met smeedwerk op het gelijkvloers. De voordeur is rechthoekig met bovenlicht in klaverblad en hekken in rolwerk. Tussen de twee rechtse traveeën is een nis te vinden. De voordeur en balkon zijn gedecoreerd met rocaille schelp en rolwerk. De gevel aan de achterzijde is in dezelfde stijl, alsook het bijgebouw aan de rechterzijde.

⁸⁰ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T267), 9565.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 45: 'Pastorij van Lommen-Limburg, plan 2', tekening, 1925, Brussel, Alfred Minner.
Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T267), 9565.

Afbeelding 46: 'Pastorij van Lommen-Limburg, plan 1', tekening, 1925, Brussel, Alfred Minner.
Bron: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Dienst der Verwoeste Gewesten (T267), 9565.

13. Cafe De Prins in Elewijt (Zemst)

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Jan Mercelus Juliens-Desaeger
ADRES	Victor Servranckxstraat 5, 1982 Elewijt (Zemst)
DATUM	1921
TYPOLOGIE	Herberg
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/306844
HUIDIGE TOESTAND	bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

De herberg werd gebouwd in 1830 en in 1858 uitgebreid met een danszaal. In 1914 brandde alles af na intense gevechten. De café werd heropgebouwd in 1921 naar een ontwerp van Minner en het uitzicht bleef ongewijzigd.⁸¹

BESCHRIJVING

De herberg heeft drie à vijf traveeën, twee bouwlagen en is opgetrokken in lokale kalkzandsteen. De lijstgevel wordt onderbroken door een klokgevel met oculus. De gedrukte rondboogvensters op het gelijkvloers en rechthoekige op de verdieping worden omlijst met bakstenen en de top en deur met natuursteen. De deuromlijsting en bovenlicht zijn versierd met neorococo decoratie als rolwerk, fruitmotieven en festoenen. Het achthoekig bovenlicht kreeg een ijzeren benaming 'In den Prins'. De gevelankers vormen 'J 1921 D', verwijzend naar de bouwheer Juliens-Desaeger en het bouwjaar.⁸²

⁸¹ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Café In den Prins [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/306844>.

⁸² 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Café In den Prins [online].’

AFBEELDINGEN

Afbeelding 47: gevel Café In den Prins, foto, 11 december 2018, Elewijt, Bart Bohets
Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/289064>, laatst geraadpleegd op 29 juni 2019.

Afbeelding 48: gevel Café In den Prins, foto, 11 december 2018, Elewijt, Hilde Kennes
Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/289065>, laatst geraadpleegd op 29 juni 2019.

14. Restauratie Hof van Busleyden in Mechelen

ARCHITECT	Alfred Minner
ADRES	Frederik de Merodestraat 65, 67, 2800 Mechelen
DATUM	1920 - 1951
TYOLOGIE	Stadspaleis
INVENTARIS	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3588
ONROEREND ERFGOED	
BESCHERMINGSSTATUS	Beschermde
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Het stadspaleis werd wellicht gebouwd tussen 1503 en 1508 door Antoon I Keldermans en zijn zoon Rombout II in opdracht van Jeronimus van Busleyden. Wenzel Coeberger stichtte er in 1619 de Berg van Barmhartigheid en het gebouw bleef een pandjeshuis tot de Eerste wereldoorlog. Het gebouw werd voor het eerst gerestaureerd door J. Schadde in 1864 en door Louckx tussen 1874 en 1892. Deze ingrepen hielden ook ‘verbeteringen’ en toevoegingen in. Zo verving Louckx bijvoorbeeld de kegelvormige torenspits door een peerpuntspits in 1877-1879. In het begin van de Eerste Wereldoorlog brandde het complex helemaal uit, enkel de muren stonden nog overeind. Alfred Minner nam het gebouw onder handen en restaureerde grondig. De werken startten in 1920 aan de gevel in de Frederik de Merodestraat, waar het pandjeshuis zat. In 1924 vielen de werken stil wegens geldgebrek. Enkel de noordelijke de westelijke vleugels werden voltooid. In 1932 werden de werken hervat met de wederopbouw van het poortgebouw. Tussen 1936 en 1937 kon de zuidelijke vleugel hersteld worden. Bepaalde delen waren in erg slechte toestand en moesten gesloopt worden. Minner hield alles nauwkeurig bij en respecteerde de vooroorlogse toestand, inclusief ‘verbeteringen’ door trapgevels. De peervormig torensprits reconstrueerde hij op zeer minutieuze wijze. Enkel wijzigingen van Minner waren toevoegingen van kruisvensters en de vervanging van puntgevels door trapgevels. Sinds 1938 is het pand een stadsmuseum. In 1951 werd nog een nieuwe museumvleugel toegevoegd in het oosten naar een neo-traditioneel ontwerp van Minner. Zijn restauratie en reconstructie van het Hof van Buysleyden is te situeren in een reeks herstellingswerken die het stadspaleis een homogeen historisch uiterlijk gaven ⁸³

⁸³ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Hof van Busleyden [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/3588>.

Linda Van Langendonck, ‘Het Hof van Busleyden Frederik de Merodestraat 67 Mechelen. Buitengevels en daken. Restauraties van de 19de en 20ste eeuw. Bouwhistorische onderzoek,’ (Mechelen: 1998), 31-47.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat

‘restauration a Malines de l’ancien Hotel Busleyden, Monument historique classé, aujourd’hui musée d’art ancien de Malines, (Dans cet Hotel fut installé en 1619 par l’architecte Wenseslaas Coberger le premier mont de piete en Belgique sur ordre d’Albert et Isabelle,), - D,G 1914-1918’ (sic).⁸⁴

BESCHRIJVING

Het complex bestaat uit drie vleugels, in het noorden, zuiden en westen, opgesteld rond een rechthoekige gekasseide binnenplaats. De gebouwen zijn uitgevoerd in bak- en zandsteen op een plint met typische kenmerken als kruisramen met geprofileerde lijsten in natuursteen en doorgetrokken dorpels die ‘speklagen’ vormen. Vele dakkapellen met trapgevel en steigergaten vormen een bekroningsmotief. In het zuidwesten staat een vierkante toren die overgaat in een achthoek met peerpuntspits en windijzer.

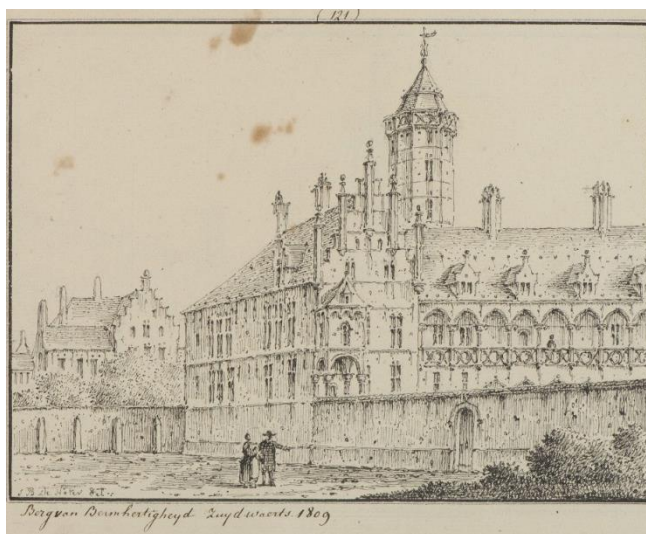
De restauraties van de 19de en 20ste eeuw bepaalden sterk het huidig uitzicht.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 49: Hof van Busleyden tijdens restauratie door Schadde, Illustratie, ca. 1864, Mechelen.

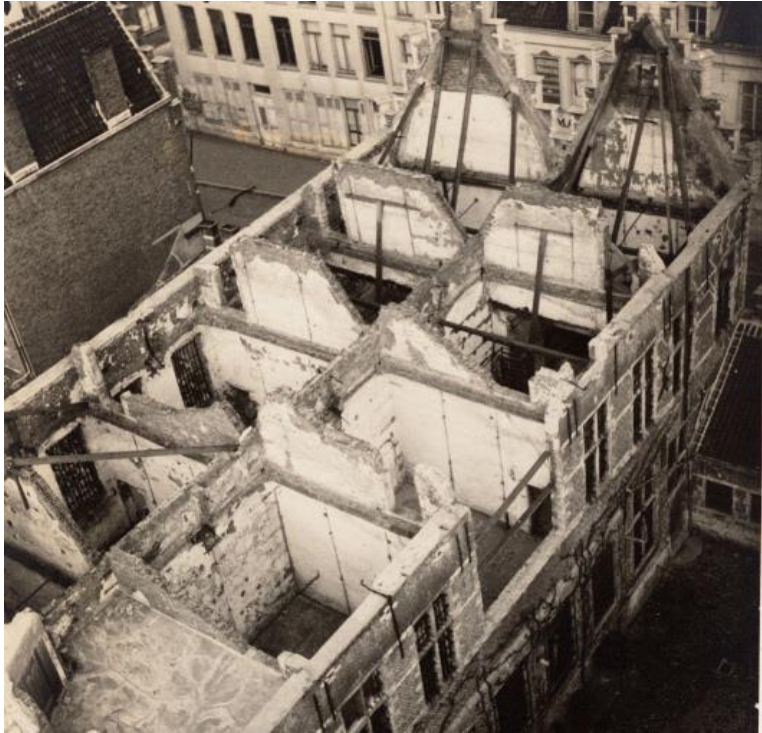
Bron: Stadsarchief Mechelen, Iconografie, 6578.

Afbeelding 50: Berg van Bermhertigheyd zuydwaerts 1809, pentekening, 1809 Mechelen, Jean-Baptist De Noter.

Bron: Stadsarchief Mechelen, Albums De Noter, I/121.

⁸⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, ‘Alfred Minner’.

*Afbeelding 51: Hof van Busleyden, getroffen door bombardementen in 1914, ca. 1914, Mechelen
Bron: Stadsarchief Mechelen, Iconografie, 2973.*

*Afbeelding 52: Hof van Buysleden vandaag, foto, Mechelen.
Bron:
<https://www.hofvanbusleyden.be/bezoek>, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.*

15. Tuinwijk 'De Vrije Woonst' in Mechelen

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Nationaal Syndicaat van de Spoorwegpannen
ADRES	Vrijewoonstplein, Poedermolenstraat, Vorsenborgstraat, Voorzorgstraat, Reinheidstraat, Beukstraat, Tervuursesteenweg, Matigheidstraat, Abeelstraat, Eenheidstraat, 2800 Mechelen
DATUM	1923 – 1929
TYPOLOGIE	tuinwijk
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/100344
BESCHERMINGSSTATUS	Vaststelling
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Stadsarchief Mechelen, Privaat Archief L. Seymons

BOUWGESCHIEDENIS

De tuinwijk van Minner in Mechelen behoort tot een van de vroegste toepassingen van het tuinwijkprincipe. Ze werd opgericht op 13 november 1922 op initiatief van een huurdercoöperatie van het 'Nationaal Syndicaat van de Spoorwegpannen', een voorloper van de Algemene Centrale der Openbare Diensten (A.C.O.D). Het ledenbestand bestond voornamelijk uit werknemer van de nabijgelegen Centrale Werkplaats van de Nationale Maatschappij de Belgische Spoorwegen. De bouw werd aangevat in 1923 en was voltooid in 1929. Sindsdien zijn er kleine verbouwingen en restauraties gebeurd die het uniform karakter op minimale wijze verstoren⁸⁵

⁸⁵ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Tuinwijk De Vrije Woonst [online],’ laatst geraadpleegd op 7 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/100344>.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat de 'Cité jardin "De Vrije Woonst" à Malines' op de vijfde plaats in de willekeurige lijst.⁸⁶

Stadsarchief Mechelen

In het stadsarchief zijn enkele plannen te vinden van de tuinwijk. Plan nummer één is een eerste grondplan werden 243 woningen. Een plan met nummer twee van de woningtypes types A, A¹, B en B¹ toont de voorgevel, zijgevel, gelijkvloers en kelders. Het plan met nummer drie toont van dezelfde types de achtergevel het verdiep een doorsnede en de mogelijkheden voor een groep van zes of tien woningen. Deze drie plannen zijn getekend op 25 december 1922 en hoort bij de bouwaanvraag van de vereniging van 6 februari 1923.⁸⁷

Privaat archief L. Seymons

In dit archief is ook plan nummer twee te vinden. Daarnaast is hier ook een plan nummer vier aanwezig. Hierop staat de voorgevel, zijgevel, gelijkvloers en kelders van een nieuwe woninggroep, genaamd types C, C¹, D en D¹. Ook dit plan dateert van 25 december 1922. Het archief bevat ook een nieuw grondplan van 252 woningen, getekend op 5 juli 1923. Tenslotte zijn nog twee plannen te vinden van het bureel van de beheerraad. Het eerste is een gevelplan die getekend is op 5 september 1924. Het ander is een grondplan van het bureau, getekend op 27 november 1926.⁸⁸

BESCHRIJVING

De woonwijk heeft een onregelmatig grondplan naar Engels pittoresk model. Dit was typisch bij de eerste Belgische tuinwijken en heeft levendige perspectieven als effect. Op het centraal pleintje zijn 22 bomen gepland, verwijzend naar het stichtingsjaar van de huurderscoöperatie. Vanop dit plein vertrekt een perspectief naar het 'Vrijewoonstplein waar het bureel gevestigd is. De bakstenen huizen zijn symmetrisch en in groepen van twee, vier, zes, acht of tien eenheden. Het huizen hebben een eenvoudige plattegrond, zijn twee bouwlagen en twee traveeën. De hoekhuizen hebben een afgewerkt zijportaal. De lijstgevels worden door puntgevels met oculus. Het bureel overkoepelt de straat en is decoratiever dan de overige woningen. Met het integreren van een centrale klokgevel met voluten en oculus, implementeert Minner opnieuw enige rocaille-decoratie in een overigens sober, regionalistisch ontwerp.⁸⁹

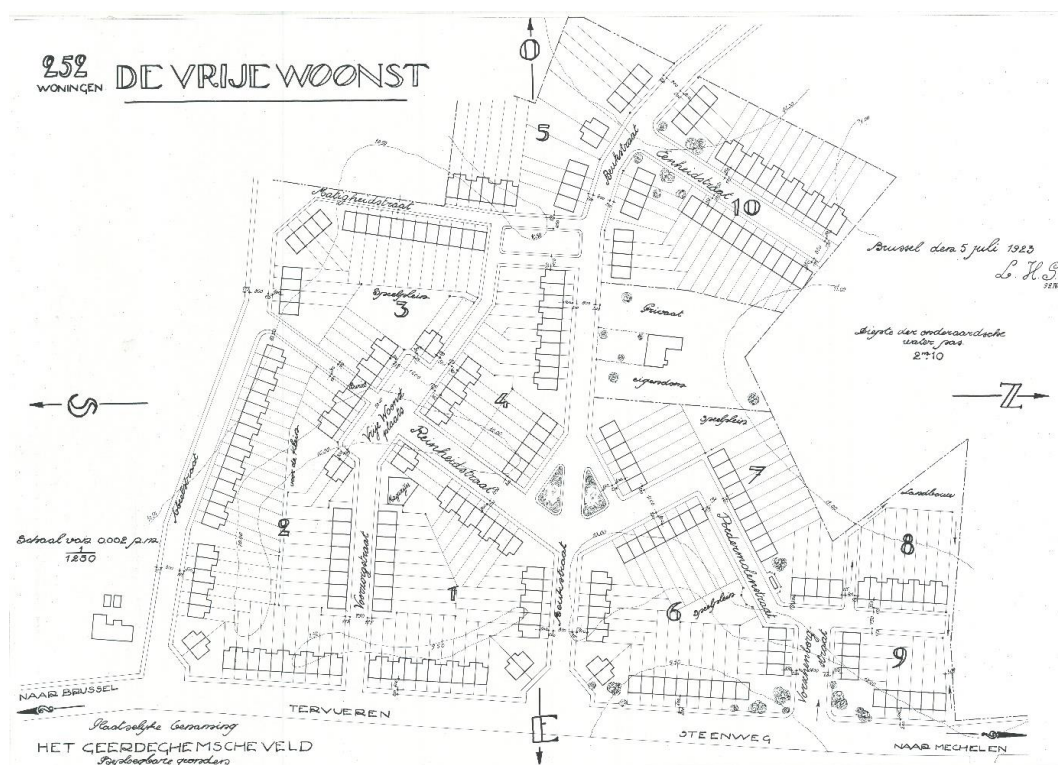
⁸⁶ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁸⁷ Mechelen, Stadsarchief Mechelen, 'De Vrije Woonst,' 1923, 561.

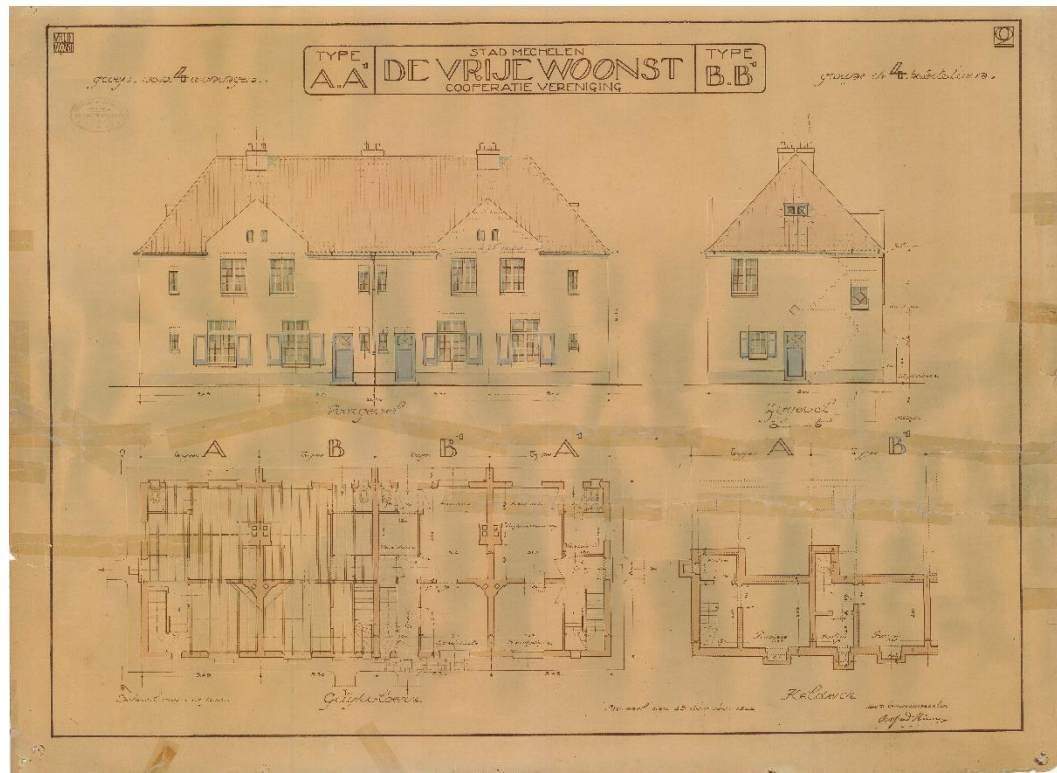
⁸⁸ Mechelen, Privaat Archief L. Seymons, 'De Vrije Woonst, bouwplannen'.

⁸⁹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Tuinwijk De Vrije Woonst [online].

AFBEELDINGEN

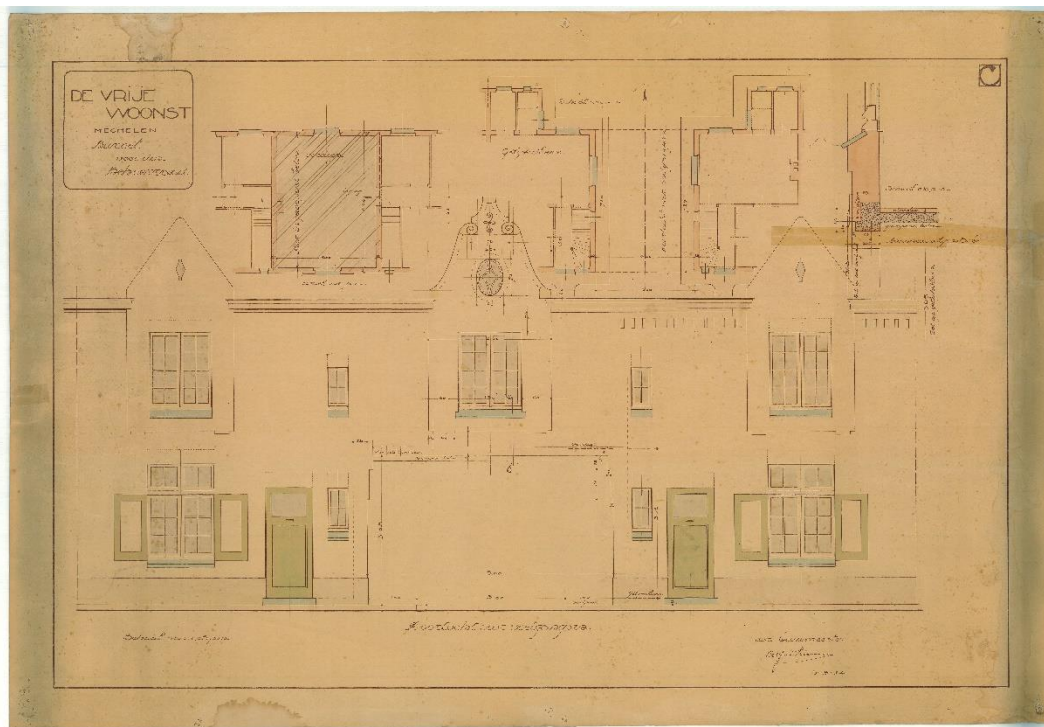
Afbeelding 53: 'De Vrije Woonst', grondplan, tekening 1925, Brussel, Alfred Minner. Bron: Privaat Archief L. Seymons, 'De Vrije Woonst, bouwplannen'.

Afbeelding 54: 'De Vrije Woonst', type A-B, tekening 1922, Brussel, Alfred Minner. Bron: Privaat Archief L. Seymons, 'De Vrije Woonst, bouwplannen'.

Afbeelding 53: 'De Vrije Woonst', type C-D, tekening 1922, Brussel, Alfred Minner.
Bron: Privaat Archief L. Seymons, 'De Vrije Woonst, bouwplannen'.

Afbeelding 53: 'De Vrije Woonst', Bureel, tekening 1924, Brussel, Alfred Minner.
Bron: Privaat Archief L. Seymons, 'De Vrije Woonst, bouwplannen'.

Afbeelding 54: 'De Vrije Woonst', Vrijewoonstplein, foto, 2012, Mechelen, Stad Mechelen.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/171238?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F100344>, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.

Afbeelding 55: 'De Vrije Woonst', Vrijewoonstplein, foto, 2012, Mechelen, Stad Mechelen.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/171236>, laatst geraadpleegd op 10 juli 2019.

16. Oorlogsmonument in Lummen

ONTWERPER	Alfred Minner
ADRES	Gemeenteplein, 3560 Lummen
DATUM	1922
TIPOLOGIE	Monument
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Het monument werd opgetrokken in 1922

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat als voorlaatste 'Monument commémoratif aux combattants de la Guerre 1914 – 1918 à Lummen'.⁹⁰

BESCHRIJVING

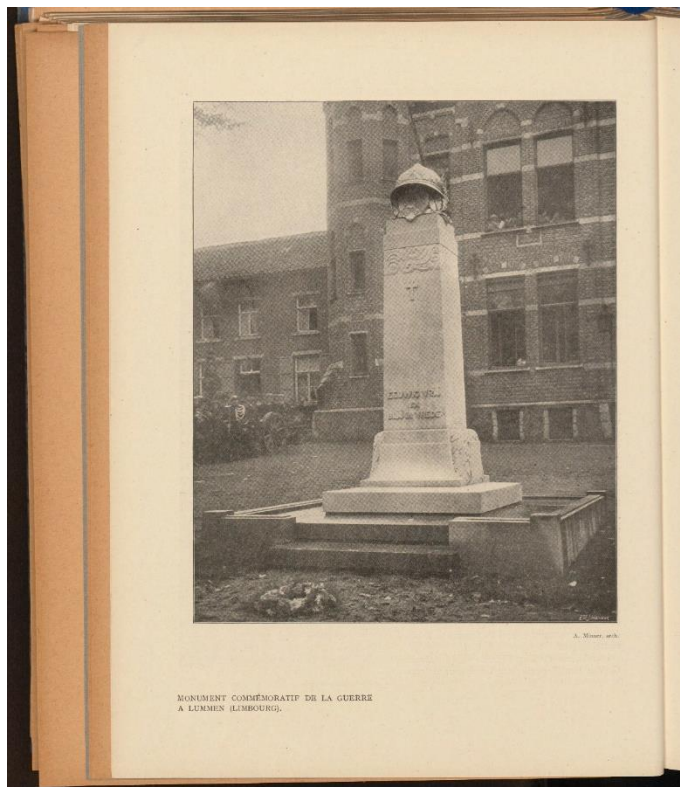
Het monument neemt de vorm aan van een stèle en wordt bekroond door een vergulde, bronzen helm die rust op het wapenschild van Limburg en op een lauwerkrans. Een opschrift en gegraveerde vlammen rondom herdenken de brand van 60 lokale huizen. Aan de voorzijde staat bovenaan een kruis en onderaan het opschrift 'Eeuwig vrij en blij in vrede'. Aan de basis van de stèle zijn nog twee lauwerkransen gebeeldhouwd.⁹¹ Aan de achterzijde staat de datum '1914-1918'. In de linkerzijde zijn namen van soldaten gegraveerd en aan de rechterzijde namen van gevangengenomen en neergeschoten burgers.

In koper werden op de voorzijde de data '1914-1918' en '1940-1945' toegevoegd.

⁹⁰ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

⁹¹ Marcel Tock, 'La Glorification de nos Morts, Victimes de la Guerre,' *l'Emulation* 43, nr. 10 (1923) : 150-151.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 56: 'Monument commémoratif de la guerre a Lummen (Limbourg)', ets, Lummen, J. Malvaux.

Bron: Marcel Tock, 'La Glorification de nos Morts, Victimes de la Guerre,' l'Emulation 43, nr. 10 (1923) : 150-151.

Afbeelding 57: Oorlogsmonument Lummen, foto, Lummen, Natalie Bruninx.

Bron: Natalie Bruninx, 'Herdenkingen naar aanleiding van Wapenstilstand,' Het Belang Van Limburg, 4 november 2014, https://www.hbvl.be/cnt/dmf20141104_01357963/herdenkingen-naar-aanleiding-van-wapenstilstand, laatst geraadpleegd op 30 juni 2019.

17. Sanatorium Imelda in Bonheiden

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Norbertinessen van Duffel
ADRES	Imeldealaan 9, 2820 Bonheiden
DATUM	1927 – 1933
TYPOLOGIE	Sanatorium, kapel
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2489 (kapel)
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld (kapel)
HUIDGE TOESTAND	Bewaard (kapel), overige delen verbouwd

BOUWGESCHIEDENIS

De norbertinessen van Duffel kochten het domein in 1927 met als doel een sanatorium te stichten. In 1933 was de bouw naar ontwerp van Minner voltooid en ging het sanatorium open. De kapel werd gebouwd in 1929 en bleef als enige bewaard. De kapel was oorspronkelijk verbonden met het sanatorium maar staat vandaag los van het ziekenhuis. De overige delen van het sanatorium werden grondig verbouwd of gesloopt. Vanaf 1959 werd het sanatorium namelijk omgebouwd tot algemeen ziekenhuis. In 1975 startte de bouw van een nieuw ziekenhuis.⁹² Hierna volgen nog vele verbouwingen en uitbreidingen.⁹³ Het oorspronkelijk sanatorium is haast niet meer te herkennen in het huidige uitzicht grondplan.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze oeuvrelijst staat 'sanatorium de Bonheiden' als tweede.⁹⁴

⁹² "Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Kapel sanatorium [online], laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2489>.

⁹³ 'Historiek,' laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://www.imelda.be/over-imelda/historiek>

⁹⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

BESCHRIJVING

Minner ontwierp een washuis, boerderij, keuken, een eerste paviljoen en een kapel.

Het complex werd uitgevoerd in baksteen, afgewerkt met zandsteen en is rijk gedecoreerd. Verschillende variaties op de klokgevel en oculi zijn terug te vinden in de complexen, als ook verschillende raamtypologieën, torens en daken. Het sanatorium vormde een eclectisch geheel waarvan enkel de kapel bewaard bleef.

De kapel is een kruiskerk met metselwerk in kruisverband en een fries in gekanteld blokverband. Een zeszijdige koepel met leien klokdak en drielichten in rondboog bekroont de kruising. De klokkentoren boven het eerste travee is achthoekig en heeft rondbogige galmgaten. De rondboogramen in het transept en het koor hebben een stenen sluitsteen in met rocaille. Het gebouw is afgewerkt met natuurstenen decoratie zoals een kruis, duif, voluten en oculi met roedeverdelingen in onder andere klaverblad.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 58: Het sanatorium, ca. 1950, foto, Bonheiden.

Bron: Jo Deferme, 'Van sanatorium tot toonaangevende regionale verzorgingsinstelling, Geschiedenis Imeldaziekenhuis Bonheiden,' Nieuwsbrief KADOC, nr. 6 (2008), laatst geraadpleegd op 1 juli 2019, https://kadoc.kuleuven.be/pdf/nieuwsbrief/nb_2008/nb_2008_11-12.pdf.

Afbeelding 59: Zicht op de achterzijde van de kapel van het voornamelijk sanatorium te Bonheiden, foto, 2017, Bonheiden.

Bron:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Kapel_van_sanatorium,_A.Z._Imelda,_Bonheiden_02.jpg, laatst geraadpleegd op 1 juli 2019.

18. Mortuarium in Vilvoorde

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Commissie van den Openbare Onderstand
ADRES	Kursaalstraat 40, 1800 Vilvoorde
DATUM	1933
TYPOLOGIE	mortuarium
INVENTARIS	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70538
ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70577
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde

BOUWGESCHIEDENIS

De bouwplannen dateren van 1932 en zijn opgemaakt voor de Commissie van den Openbare Onderstand van Vilvoorde, de voorloper van het huidige Openbaar Centrum voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW). Volgens de gevelsteen werd het mortuarium gebouwd in 1933. Het pand was onderdeel van het voormalig Onze-Lieve-Vrouwegasthuis, waar Minner in 1957 een ziekenhuisvleugel voor ontwierp. Vandaag zit de technische dienst van het OCMW in het mortuarium.⁹⁵

ARCHIEFONDERZOEK

Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde

In het Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde zijn plannen bewaard van het mortuarium. Het plan is getekend op 23 april 1932 door Alfred Minner in Brussel. De voorgevel, noordoostelijke zijgevel, doorsnede en grondplan van het gelijkvloers staan getekend.⁹⁶

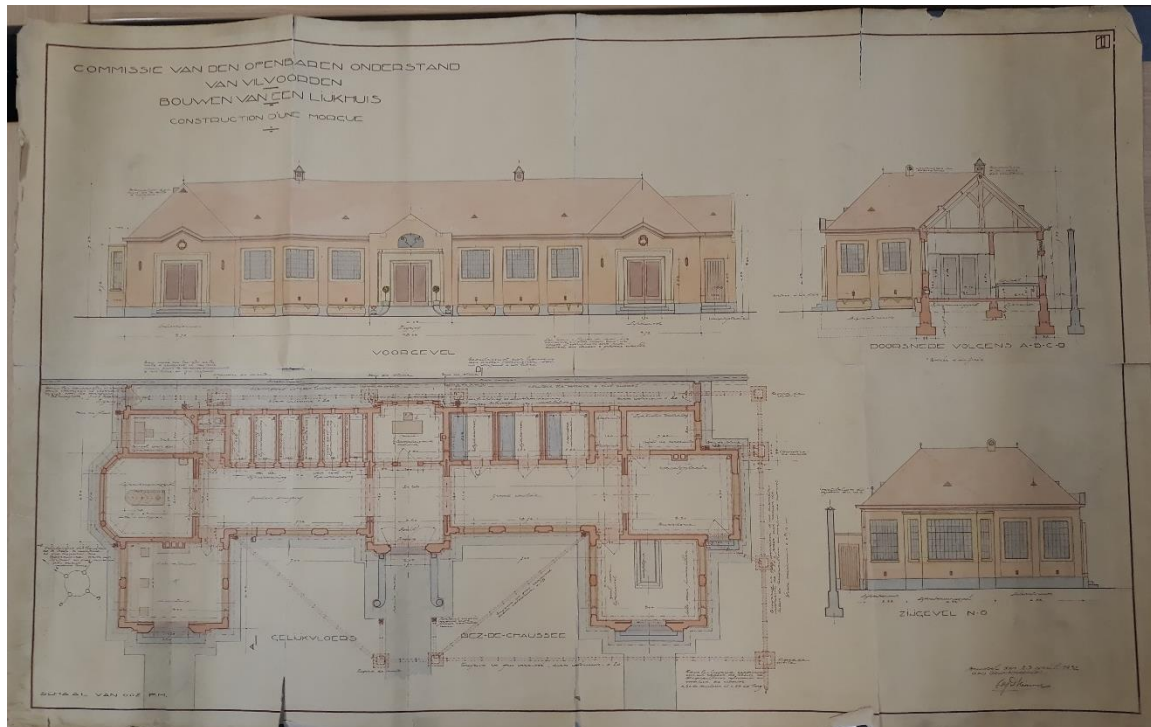
⁹⁵ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis [online],’ laatst geraadpleegd op 24 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70538>;

⁹⁶ Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een nieuw gasthuis (1956)'

BESCHRIJVING

Het U-vormig gebouw werd uitgevoerd in baksteen op natuurstenen plint en met leien bedaking. Het gebouw bestaat uit één bouwlaag en heeft verluchttingsgaten in de vorm van dakruiters, driehoekige openingen in het dak en decoratief uitgewerkte verluchttingsgaten in de muur. De ramen en deuren zijn rechthoekig en in imitatiesteen. De centrale deur werd bekroond met een gevelsteen met het wapenschild van Vilvoorde, de deuren in de aanbouwsels met esculaapteken en jaartal 1933 enerzijds en een reliëf van een treurende figuur anderzijds.⁹⁷

AFBEELDINGEN

Afbeelding 60: 'Bouwen van een lijkhuis,' tekening, 23 april 1932, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een lijkhuis (1932)'.

Afbeelding 61: Voormalig mortuarium, foto, 2003, Vilvoorde, Hilde Kennes.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/13262>, laatst geraadpleegd op 1 juli 2019.

⁹⁷ "Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis [online]."

19. Rijksnormaalschool 'Karel Bogaerd' voor meisjes in Laken

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Nederlandstalige normaalschool voor meisjes,
ADRES	Karel Bogaerdstraat 2, 4, Chrysantenstraat 24-26, 28, Kunstenaarsstraat 1, 1020 Laken
DATUM	1925 – 1933: lagere school 1935 - 1948
TIPOLOGIE	School
IRISMONUMENT	http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Stadsarchief Vilvoorde

BOUWGESCHIEDENIS

In 1916 verhuisde de Vlaamstalige afdeling van de Rijksnormaalschool van Vorst naar een private tuin die werd afgebakend door de Kunstenaarsstraat, de Karel Bogaerdstraat, de Chrysantenstraat en de Tuinbouwersstraat. Het domein, toen nog in bezit van weduwe Carbon-Laigniel, bevatt drie villa's. In 1918 werd de school eigenaar van het domein. In 1924 startte de bouw van een nieuwe school. De Lagere School werd eerst gebouwd. Huib Hoste maakte voorontwerpen maar uiteindelijk werd gekozen voor Alfred Minner. Tussen 1925 en 1933 ontwierp en bouwde hij de Lagere school. Tussen 1935 vatte hij de internaatschool aan. In 1938 was het eerste blok klaar en kort voor 1940 was de villa van de directrice afgewerkt. In 1940 zijn ook de slaapzalen, het toegangspaviljoen en de stookplaats klaar. Tenslotte werd in 1947-1948 de overige twee schoolblokken met refter en keuken en de conciërgewoning gebouwd.⁹⁸

Vandaag zit het Martha Somers Lyceum in het eerste blok en het Kunsthumaniorum in de overige twee.

⁹⁸ 'Voormalige Karel Bogaerd Rijksnormaalschool voor Meisjes,' laatst geraadpleegd op 24 juni 2019, http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat 'Ecole Normale de l'état pour jeunes filles à Laeken (Bruslles)' (sic).⁹⁹

BESCHRIJVING

Lagere School (1925 – 1933)

De lagere school is een lang gebouw van één bouwlaag in oranje baksteen met witsteen en hardsteen onder een leien zadeldak. Aan de uiteinden zijn twee paviljoenvormige gebouwen met mansardedak en grote vierkante ramen. Negen alkoofvormige kledkamers met verluchtingsgaten in palmetmotief springen uit in de gevel. Hiertussen is de gevel gedecoreerd met gecanneleerde zuilen met geometrisch kapiteel en fries. Het toegangsgebouw is volledig in natuursteen met kronkelende geveltop en twee kleine reliëfs van een meisjesprofiel.¹⁰⁰

Rijksnormaal (1935 – 1948)

Net als de Lagere school, zijn de overige gebouwen in oranje baksteen en afgewerkt met natuursteen. De daken zijn leien mansardedaken met houten kapellen en kroonlijst. De decoratieve afwerking zit in versierde ventilatiegaten en bas-reliëfs.¹⁰¹

Het eerste blok uit 1938 aan de Karel Bogaerdstraat is een U-vormig monumentaal volume met portaal van vijf traveeën met gecanneleerde pilasters zonder kapiteel, blinde panelen en de naam van de instelling als bekroning. Boven de ingang hangt een bas-reliëf van drie meisjes. De twee andere schoolblokken zijn verbonden met dit eerste door twee korte vleugels. Het stenen portaal van het blok in de Chrysantenstraat heeft opnieuw gecanneleerde halfzuilen zonder kapiteel onder een entablement met de oude naam, 'Rijksnormaalschool'. De vensters aan weerszijden hebben een gebeeldhouwd latei met een schilderspalet en ionisch kapiteel. Aan dit volume is de conciërgewoning verbonden. Dit is een vierkante woonst van twee bouwlagen en drie traveeën onder een tentdak. Het centrale raam heeft gecanneleerde stijlen en een latei met bloemen-reliëf. De stookplaats ligt in de Karel Bogaerdstraat en is te herkennen aan zijn hoge, achthoekige schoorsteen. Het is een laag en symmetrisch gebouw met vier poorten en drie deuren waartussen smalle vensters liggen. Tenslotte ligt de voormalige villa van de directrice verderop in de Kunstenaarsstraat. De villa is uitgevoerd in dezelfde stijl en materialen als het scholencomplex. Het vierkant volume is twee bouwlagen hoog onder een tentdak met vooraan een dakkapel. Het pand is net als de school afgewerkt met bas-reliëfs en cannelures.¹⁰²

⁹⁹ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

¹⁰⁰ 'Voormalige Karel Bogaerd Rijksnormaalschool voor Meisjes.'

¹⁰¹ 'Voormalige Karel Bogaerd Rijksnormaalschool voor Meisjes.'

¹⁰² 'Voormalige Karel Bogaerd Rijksnormaalschool voor Meisjes.'

AFBEELDINGEN

Afbeelding 62: Ingang lagere school, foto, 2017, Laken, © GOB-DM.

Bron:

http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

Afbeelding 63: Gevel huidig lyceum, foto, 2017, Laken, © GOB-DM.

Bron:

http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

Afbeelding 64: Lagere school, foto, 2017, Laken, © GOB-DM.

Bron:

http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

Afbeelding 65: Conciërgewoning, foto, 2017, Laken, © GOB-DM.

Bron:

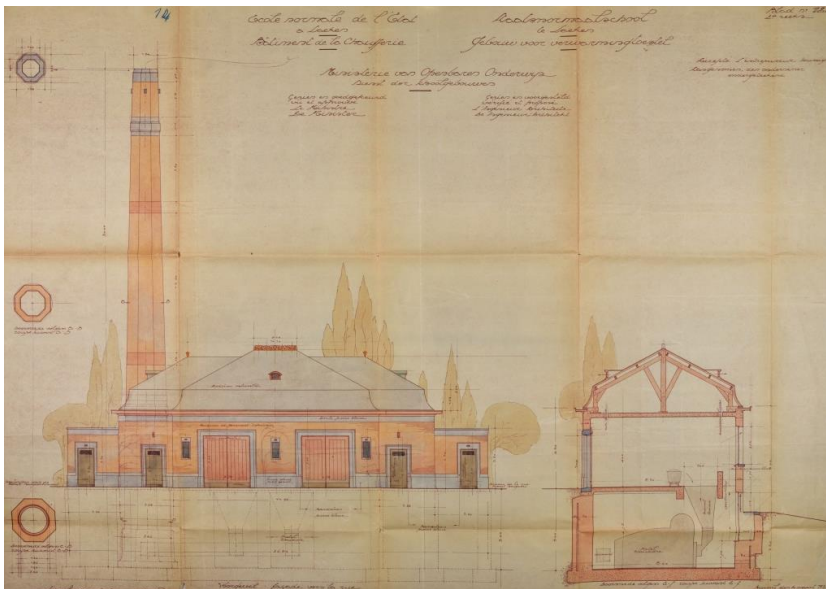
http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

Afbeelding 66: Plan Kunsthumaniora, tekening, 1941, Brussel, Alfred Minner

Bron: Stadsarchief Brussel, 77512 (1941),

http://www.irisonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

Afbeelding 67: Plan stookruimte, tekening, 1937, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Stadsarchief Brussel,

77512 (1937),

http://www.irisonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

Afbeelding 68: Stookruimte, foto, 2017, Laken, © GOB-DM.

Bron:

http://www.irisonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst geraadpleegd op 24 juni 2019.

*Afbeelding 69: Voormalige villa van de Directrice, 2017, © GOB-DM
bron: http://www.irismonument.be/nl.Brussel_Laken.Karel_Bogaerdstraat.2.html, laatst
geraadpleegd op 24 juni 2019.*

20. Materniteit in Geel

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Gasthuiszuster Augustinessen
AANNEMER	Gebroeders Mommaerts
ADRES	Kollegestraat, Pastoor Van Neylenstraat, 2440 Geel
DATUM	1953 - 1955
HUIDIGE TOESTAND	Gesloopt

BOUWGESCHIEDENIS

Het eerste moederhuis van de Zusters Augustinessen van Geel werd opgericht in 1936. In 1953 startte de bouw van een nieuw complex naar ontwerp van Minner dat opende in 1955. Vanaf 1957 volgden vele uitbreidingen. In 2001 werd de afdeling gerenoveerd voor ouderenzorg. In 2012 werd het gebouw gesloopt.¹⁰³¹⁰⁴

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze oeuvrelijst staat 'maternité de Geel'.¹⁰⁵

BESCHRIJVING

De beschrijving is gebaseerd op één foto die werd teruggevonden.

Het moederhuis was een bakstenen gebouw van vier bouwlagen. De muuropeningen waren vierkant met doorgetrokken lekdrempels.

¹⁰³ "Mgr Van Eynde zegent eerste steen van het nieuwe Moederhuis te Geel," *Gazet van Mechelen*, 19 oktober 1953, 5.

¹⁰⁴ 'Sloop "Moederhuis" gaat van start,' laatst geraadpleegd op 30 juni 2019, <https://www.geelfm.be/v3/geels-nieuws/item/18047-sloop-moederhuis-gaat-van-start>.

¹⁰⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

AFBEELDING

Afbeelding 70: Sloop van het Moederhuis in Geel, foto, 2012, Geel, © MPH.

Bron: https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20121004_00322674, laatst geraadpleegd op 30 juni 2019.

21. Preventorium 'Zwartgoor' in Merksplas

OPDRACHTGEVER	Norbertinessen van Duffel
ADRES	Steenweg op Weelde, Zwart Goor, 2330 Merksplas
DATUM	1946 - 1972
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/46950 (kasteeltje - bouwkundig erfgoed); https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/135008 (domein Zwart Goor - erfgoedlandschap)
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld (kasteeltje); Erfgoedlandschap (domein Zwart Goor)
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard (kasteeltje)

BOUWGESCHIEDENIS

Het domein werd aangekocht in 1856 door een Brusselse ingenieur François Spingard. Hij richtte het domein in met een kasteeltje, stallen en een schuur in U-vorm en legde zeven dreven aan. Het goed was zijn buitenverblijf en werd in 1892 bewoond door zijn zoon Charles. In 1919 verkocht de zoon het gebied aan zakenman en industrieel Martin Verbeeck. Hij ontwikkelde het gebied verder tot een georganiseerde boerderij, tuibedrijf, hoenderpark en bloemisterij. Er werden stallen gebouwd, het landhuis werd van de boerderij gescheiden, werkplaatsen en machinehuizen opgetrokken, ... Verbeeck liet ook de poort vervangen naar het huidig ontwerp in sierbeton.¹⁰⁶

De familie verliet het domein in 1936 waarna het vier maal veranderde van eigenaar om tenslotte in 1946 in de handen van het Convent van Betlehem te vallen. Zij richtten hier een kolonie op voor verzwakte stadskinderen en in 1949 werd het domein een preventorium voor met tuberculose bedreigde kinderen. Vanaf 1958 ontvingen de zusters ook mentaal gehandicapte meisjes. Het Medisch-Pedagogisch Instituut Sint-Aloysius, een school voor kinderen met een verstandelijke handicap, verhuisde in 1962 van Duffel naar Merksplas. Ook volwassen mentaal gehandicapten kunnen hier terecht sinds 1982. Voor deze nieuwe doelgroepen werden steeds nieuwe paviljoenen opgericht en bestaande gewijzigd of gesloopt.¹⁰⁷

¹⁰⁶ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Landgoed 't Kasteeltje [online],’ laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/46950>.

¹⁰⁷ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Landgoed 't Kasteeltje [online].’

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat 'Preventorium à Zwart Goor'.¹⁰⁸

Aangezien geen informatie te vinden was over de precieze ingreep van Minner kan er geen beschrijving gemaakt worden van zijn werk.

¹⁰⁸ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

22. Sint-Norbertinuscomplex in Duffel

ARCHITECTEN	J. Van Hoenacker en J. Van Beurden (nieuw kloostergebouw), Alfred Minner (nieuw Sint-Norbertusziekenhuis)
OPDRACHTGEVER	Norbertinessen van Duffel
AANNEMER	A. Van Winkel
ADRES	Stationsstraat, Rooienber, 2570 Duffel
DATUM	1924 - ...
TYPOLOGIE	Ziekenhuis
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onrorenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2636 (klooster)
BESCHERMINGSSTATUS	Beschermd (klooster)
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard (gedeeltelijk)

BOUWGESCHIEDENIS

Toen de begijnen in 1652 in Duffel toekwamen, vestigden ze zich aan de Sint-Martinuskerk. Ze verwierven geleidelijk een reeks huizen vanwaar ze aan ziekenzorg en onderwijs deden. In 1846 trokken de Norbertinessen een nieuw klooster op aan het Kerkplein naar ontwerp van E. Van Cuyck. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden de gebouwen volledig verwoest en nadien heropgebouwd door J. Van Hoenacker en J. Van Beurden. Hierna volgden vele uitbreidingen waaronder paviljoenen die naar ontwerp van Minner werden uitgevoerd.

Tussen 1926 en 1937 werden een aantal nieuwe paviljoenen gebouwd en kon het psychiatrisch centrum uitbreiden. Minner ontwierp voor het psychiatrisch centrum het Sint-Elisabethpaviljoen, dat in 1937 werd gebouwd. Het paviljoen was bestemd voor geesteszieken met fysieke aandoeningen en had een afdeling voor tuberculosepatiënten. Mogelijks werkte Minner ook samen met Albert Van Winkel aan het Sint-Anna en Sint-Rochuspaviljoen. Stilistisch lijkt het oudere Sint-Dymphnapaviljoen sterk op het Sint-Elisabeth, wat een mogelijke tussenkomst van Minner suggereert. Er werden van deze paviljoenen geen plannen bewaard en enkel van het Sint-Elisabeth kan met zekerheid gesteld worden dat het naar Minners ontwerp gebouwd werd. Het Sint-Elisabethpaviljoen is tevens het enige paviljoen uit de uitbreidingsfase dat bewaard is gebleven.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Ria Moens, *De geschiedenis van het Psychiatrisch Ziekenhuis Duffel* (Duffel: Den grooten Duffelaar, 2017), 108–9.

Sinds 1934 werd een deel ingericht als kliniek en deze groeide uit tot een afzonderlijke kliniek gelegen aan de Rooienberg op de voormalige kloosterboerderij. Het Sint-Norbertusziekenhuis is ontworpen door Alfred Minner en werd ingehuldigd in 1958. De gebouw werd hierna nog uitgebreid met paviljoenen waarvan de architect niet gekend is. Naast een algemeen ziekenhuis, richtten de Norbertinessen ook scholen en een psychiatrisch ziekenhuis op.¹¹⁰

In het najaar van 2018 werd het hospitaal ontruimd en verplaatst naar een nieuw complex aan de R6 in Mechelen. Het oude ziekenhuis wordt wellicht gesloopt.¹¹¹

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat 'Hopital - Clinique à Duffel' en 'asile d'aliénées à Duffel'.¹¹² De architect blijkt dus een aandeel gehad te hebben in het psychiatrisch ziekenhuis en het hospitaal.

BESCHRIJVING

Sint-Norbertusziekenhuis

Het ziekenhuis is een functionele gebouw van zes tot zeven bouwlagen met plat dak en kroonlijst. Het was een symmetrisch complex met rechthoekige ramen. Horizontale lagen baksteen en natuursteen wisselen af. Het centrale travee komt naar voren, heeft een luifel onderaan en is volledig in natuursteen.

Het complex uit 1958 werd later uitgebreid met paviljoenen rondom. Het origineel uitzicht met symmetrie en horizontaliteit verdween hierdoor.

Psychiatrisch Ziekenhuis

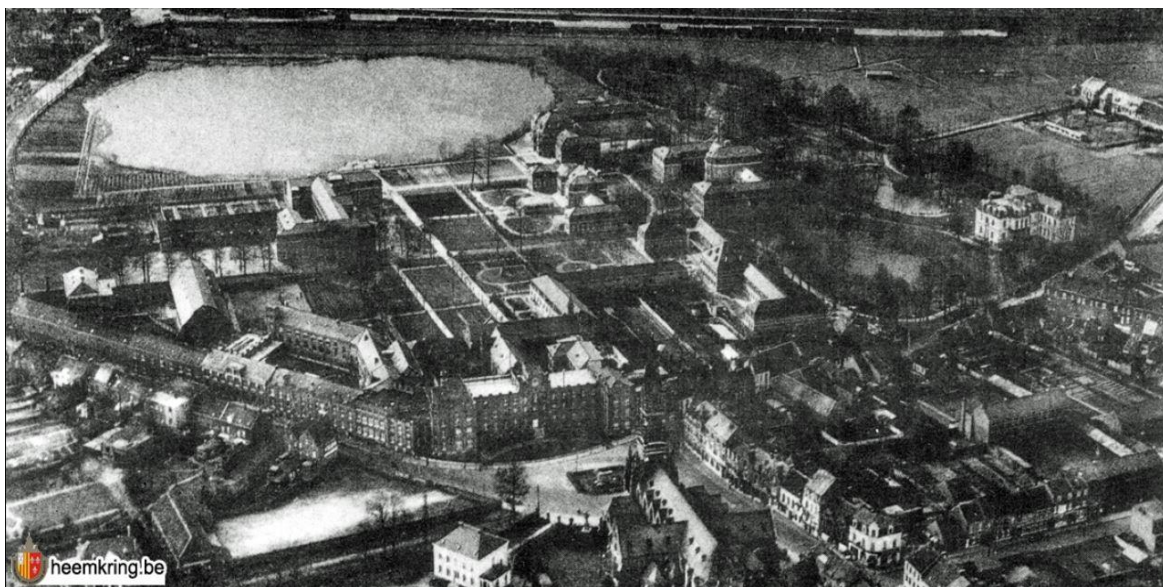
Het Sint-Elisabethpaviljoen is twee bouwlagen hoog met mansardedak, net als het Sint-Anna en Sint-Rochuspaviljoen. Het zijn bakstenen gebouwen met leien daken en een plint. De muuropeningen zijn telkens vierkant.

¹¹⁰ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Klooster Sint-Norbertushuis [online], laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2636>.

¹¹¹ Sven Van Haezendonck, 'Ziekenhuis aan Rooienberg in Duffel gaat tegen de vlakte,' Gazet van Antwerpen, 11 maart 2017, laatst geraadpleegd op 19 juni 2019, https://www.gva.be/cnt/dmf20170410_02828079/ziekenhuis-aan-rooienberg-in-duffel-gaat-tegen-de-vlakte.

¹¹² Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

AFBEELDINGEN

Afbeelding 71: Het klooster rond 1950 (rechts bovenaan is de boerderij te zien waar later het Sint-Norbertusziekenhuis van Minner op gebouwd werd), foto, ca.1950, Duffel.

Bron:

*https://www.heemkring.be/foto/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=10462#top_display_media,
laatst geraadpleegd op 1 juli 2017.*

Afbeelding 72: Inhuldiging St.-Norbertuskliniek (nr. 12 is Alfred Minner), foto, 1958, Duffel.

Bron:

*https://www.heemkring.be/foto/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=9786&message_id=79c6e828a26f0f18591f7098b76e874b&message_icon=success#cpgMessageBlock,
laatst geraadpleegd op 1 juli 2019.*

Afbeelding 73: Sint-Norbertuskliniek, foto, Duffel.

Bron:

https://www.heemkring.be/fo/to/displayimage.php?album=search&cat=0&pid=12928#top_display_media, laatst geraadpleegd op 1 juli 2019.

Afbeelding 74 (boven): Huidig uitzicht AZ Sint-Maarten, foto, 2018, Duffel, Chris Van Rompaey.

Bron:

https://www.gva.be/cnt/dmf20180424_03480962/eigenaar-sluit-woningbouw-na-sloop-ziekenhuis-niet-uit, laatst geraadpleegd op 1 juli 2019.

Afbeelding 75: Sint-Elisabethpaviljoen, foto, 1937, Duffel.

Bron: Ria Moens, De geschiedenis van het Psychiatrisch Ziekenhuis Duffel (Duffel: Den grooten Duffelaar, 2017), 108.

23. Uitbreiding kapel 'Onze Lieve Vrouw van de Goede Wil' in Duffel

ARCHITECTEN	Willem Cornelissen, Alfred Minner
ADRES	Bruul, 2570 Duffel
DATUM	1937
TYPOLOGIE	Kerk
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2584
BESCHERMINGSSTATUS	Beschermd (oorspronkelijke kapel)
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

Baron van Duffel, Floris van Merode, bouwde een houten kapel op een plaats waar twee kinderen in 1637 een beeldje van Onze-Lieve-Vrouw vonden in een wilg. De plek werd snel een bedevaartsplaats en een stenen kapel drong aan. Willem Cornelissen tekende het plan hiervoor en de tussen 1639 en 1646 werd de kapel gebouwd. Tussen 1939 en 1942 vergrootte de westzijde naar een ontwerp van Minner. Sinds 1948 is de kapel een parochiekerk.¹¹³

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat '*Agrandissement de la Chapelle « Onze Lieve Vrouw van Goeden Wil (N, D, de Bon Vouloir) Monument classe, pour en faire une Eglise Paroissiale à Duffel*' (sic).¹¹⁴

BESCHRIJVING

De kapel werd gebouwd in bak- en zandsteen met overkragend, afgewolfd zadeldak in leisteel, verschillende dakkapellen en klokkentoren. Het gebouw was oorspronkelijk vierkant maar is door de uitbreiding rechthoekig geworden. Het oudste deel springt licht uit en heeft een rechthoekig, uitspringend koor. De zandstenen afwerking is terug te vinden in de hoekkettingen, speklagen, vensteromlijstingen en plint. Het uitspringend portiek in het nieuwe

¹¹³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Wil [online],' laatst geraadpleegd op 23 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/2584>.

¹¹⁴ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

deel bestaat uit rondbogen op Toscaanse zuilen, geblokte hoeklisenen, een cartouche met rolwerk en gekroond monogram 'AMR' en twee rongboogdeuren. Aan de zijkanten zijn twee uitspringende ingangsportaaltjes met geblokte hoeklisenen, steekboogdeuren- en ramen met sluitsteen in rocaille met Mariamonogram. De oostelijke gevel heeft een barokke rondboognis met beeld van Onze-Lieve-Vrouw met kind op haar linker arm. ¹¹⁵

AFBEELDINGEN

Afbeelding 76: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Wil (de uitbreiding van Minner bevindt zich aan de linkerzijde van de foto), foto, 2018, Duffel, Michael Van Craen.

Bron:

<https://beeldbank.onroenderfgoed.be/images/279307?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F2584>, laatst geraadpleegd op 1 juni 2019.

¹¹⁵ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Wil [online].'

Afbeelding 77: Parochiekerk Onze-Lieve-Vrouw van de Goede Wil (portaal), foto, 2018, Duffel, Michael Van Craen.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/279308?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F2584>, laatst geraadpleegd op 1 juni 2019.

24. Bibliotheek in Vilvoorde

ARCHITECTEN	(ongekend), Alfred Minner
ADRES	Grote Markt 9, 1800 Vilvoorde
DATUM	1946
TYPOLOGIE	Herenhuis
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70392
BESCHERMINGSSTATUS	vastgesteld
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Stadsarchief Vilvoorde

BOUWGESCHIEDENIS

Enkel particulieren richtten in 1869 de Vilvoordse volksbibliotheek op. De bibliotheek had verschillende onderkomens om uiteindelijk in een pand op de Grote Markt terecht te komen. Het 17de eeuwse herenhuis werd geschonken door de familie Lauwers-Van Ootegem. Het werd grondig verbouwd door Minner tot bibliotheek vanaf 1946. Het bestaande pand op de Grote Markt doorgetrokken met een nieuwbouw tot aan de evenwijdige Nolet de Brauwerestraat. De bibliotheek verhuisde in 1949 naar dit pand.¹¹⁶

ARCHIEFONDERZOEK

Stadsarchief Vilvoorde

De plannen voor de bibliotheek zijn bewaard in het stadsarchief van Vilvoorde. Ze zijn opgemaakt door Alfred Minner op 25 juli 1946. Deze plannen tonen de gevels, doorsnede en grondplannen per verdiep. Op 18 september 1947 maakte hij aanvullende plannen voor een koepellicht in de grote zaal, op 25 januari 1949 een kast voor fichebakken en op 12 februari 1949 een marmeren radiatordeksel voor in de wachtkamer.¹¹⁷

¹¹⁶ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadsbibliotheek Lauwers-Van Ootegem [online],’ laatst geraadpleegd op 24 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70392>; Vilvoorde, Modern Archief Vilvoorde, 'Plannen bibliotheek Grote Markt (s.a.), 2011/12 – 3; Vilvoorde, Modern Archief Vilvoorde, 'Bouwen van een stadsboekerij op de Grote Markt en burelen voor de dienst der Stadwerken langs de Nolet de Brauwerestraat (1946 – 1953), OV 2011/02bis – 59.

¹¹⁷ Archief Vilvoorde, 2011/12 – 3; Archief Vilvoorde, OV 2011/02bis – 59.

BESCHRIJVING

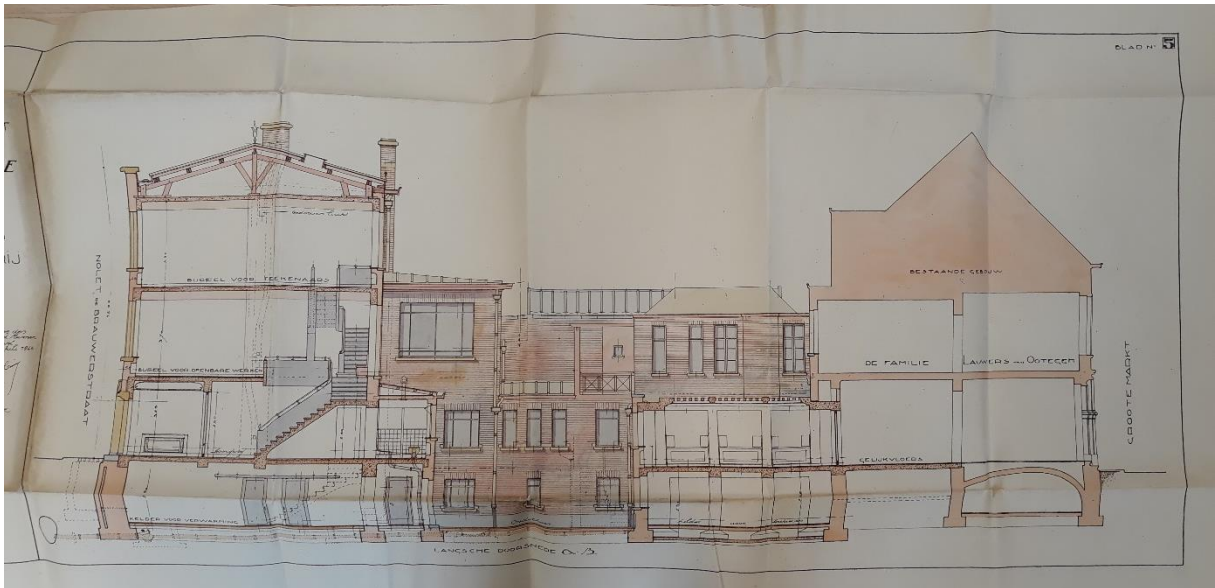
Het pand aan de Grote Markt bestaat uit twee bouwlagen van vijf traveeën onder een pannen zadeldak. De lijstgevel is uit natuursteen op een arduinen plint met rondbogige muuropeningen en een oculus op het gelijkvloers. De omlijstingen zijn in rococo-decoratie met prominente druiplijsten met gestrekte uiteinden en elegant traliewerk. De deur heeft een bovenlicht in schelpvorm. Op de verdieping zijn de ramen rechthoekig met rococo-sluitstenen en lekdrempels op consoles. Het centrale venster heeft een kroonlijst op consoles met stadsschild als bekroning.¹¹⁸

De gevel aan de Nolet de Brauwerestraat bestaat uit een kelder drie bouwlagen en drie traveeën met vensterregisters. Gebouwd in baksteen en natuursteen op arduinen plint is de lijstgevel soberder in zijn afwerking. De rechthoekige deur heeft het stadsschild als bekroning en ramen sierlijke ijzeren hekkens. Decoratieve afwerking door middel van reliëfsteentjes met palmetten op de borstweringen en fries met maskers.¹¹⁹

¹¹⁸ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadsbibliotheek Lauwers-Van Ootegem [online],'

¹¹⁹ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Stadsbibliotheek Lauwers-Van Ootegem [online],'

AFBEELDINGEN

Afbeelding 78: 'Bouwen van stadsboekerij, plan 5' tekening, 1946, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Vilvoorde, Modern Archief Vilvoorde, 'Plannen bibliotheek Grote Markt (s.a.)', 2011/12 – 3.

Afbeelding 79: Stadsbibliotheek Lauwers-Van Ootegem (gevel aan Nolet de Brauwerestraat), foto, 2003, Vilvoorde, Hilde Kennes.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/13062>, laatst geraadpleegd op 2 juli 2019.

Afbeelding 80: Stadsbibliotheek Lauwers-Van Ootegem (gevel aan Grote Markt), foto, 2003, Vilvoorde, Hilde Kennes.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/13050>, laatst geraadpleegd op 2 juli 2019.

25. Onze-Lieve-Vrouwegasthuis in Vilvoorde

ARCHITECT	Alfred Minner
OPDRACHTGEVER	Commissie van Openbare Onderstand
ADRES	Vaartstraat, 1800 Vilvoorde
DATUM	1957 - 1969
TYPOLOGIE	Ziekenhuis
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onrorenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70538
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard
ARCHIEF	Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde

BOUWGESCHIEDENIS

De oorsprong van het Onze-Lieve-Vrouwegasthuis gaat terug tot de 13de eeuw. De Teutoonse Ridderorde richtte hier enkele gebouwen op voor de verzorging van zieken en armen. De verzorging werd toevertrouwd aan gasthuiszusters. Het complex groeide in de loop der eeuwen uit en werd in de 19de eeuw grondig herbouwd. Alfred Minner ontwierp in 1957 een nieuwe ziekenhuisvleugel. De vleugel werd aan de rechterzijde uitgebreid. Op het einde van de twintigste eeuw werd de oude gasthuishoeve gesloopt voor serviceflats. Sinds 2002 is het gebouw onderdeel van het uitgebreid ziekenhuiscomplex van Algemeen Ziekenhuis Jan Portaels.¹²⁰

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oevrelijst te vinden van Minner. In deze oevrelijst staat 'Achevement du nouvel hopitale de Vilvorde'.¹²¹

Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde

In het archief van de Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde zijn bouwplannen terug te vinden van het nieuw gasthuis. Het zijn acht plannen, respectievelijk van de kelders, het gelijkvloers, het eerste verdiep, het tweede verdiep, het derde verdiep, het vierde verdiep, de

¹²⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis [online].'

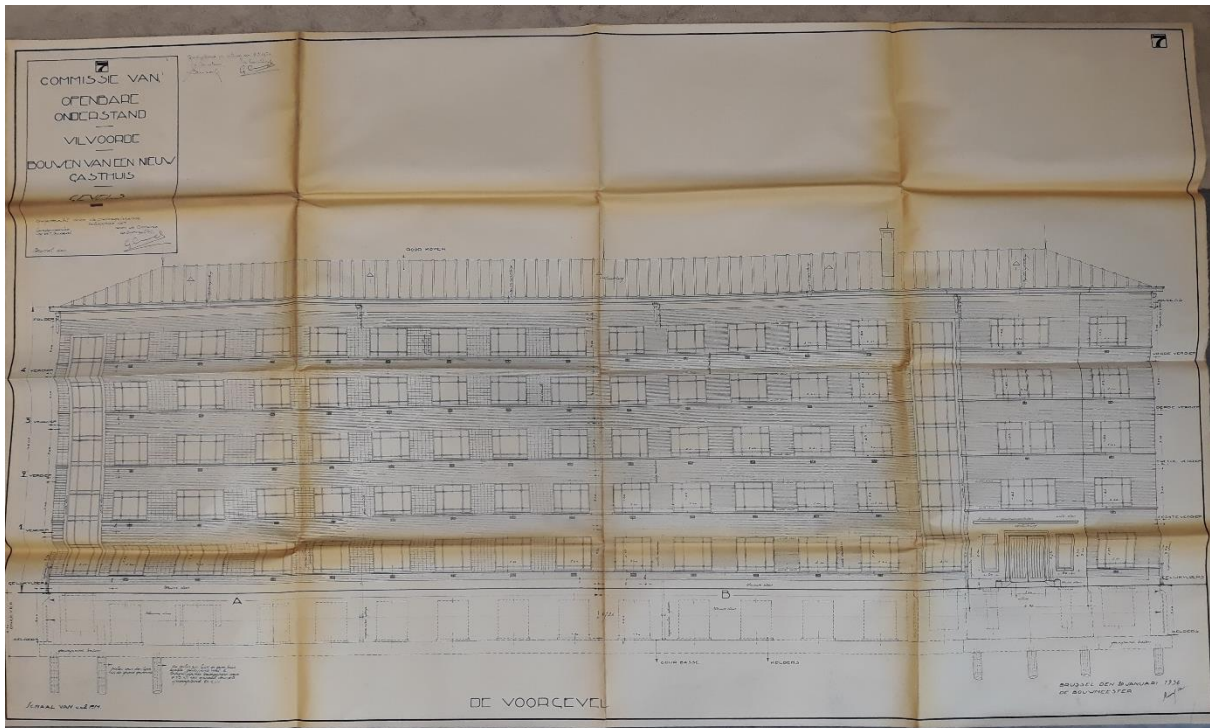
¹²¹ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

gevels en een doorsnede met zijgevels. Het eerste verdiep was voorzien voor de heelkunde voor mannen en het tweede voor vrouwen. Het derde verdiep was algemene geneeskunde en het vierde het moederhuis. De plannen werden opgemaakt door Alfred Minner op 20 januari 1956 in Brussel. Ze werden goedgekeurd door het bestuur van het COO in een zitting van 7 april 1956.¹²²

BESCHRIJVING

Het gasthuis is vijf bouwlagen en heeft een schilddak in rood koper. Het werd opgetrokken in baksteen op een arduinen plint. De lijstgevel heeft rechthoekige muuropeningen op doorgetrokken lekdrempels. Het gebouw was L-vormig. Het portaal heeft een grote luifel en aan weerszijden van de rechthoekige deur staan twee gedenkstenen, verwijzend naar de oprichting op 1 juni 1957 door de Commissie van Openbare Onderstand met vermelding van architect A. Minner en de eerstesteenlegging op 7 december 1957.¹²³

AFBEELDINGEN

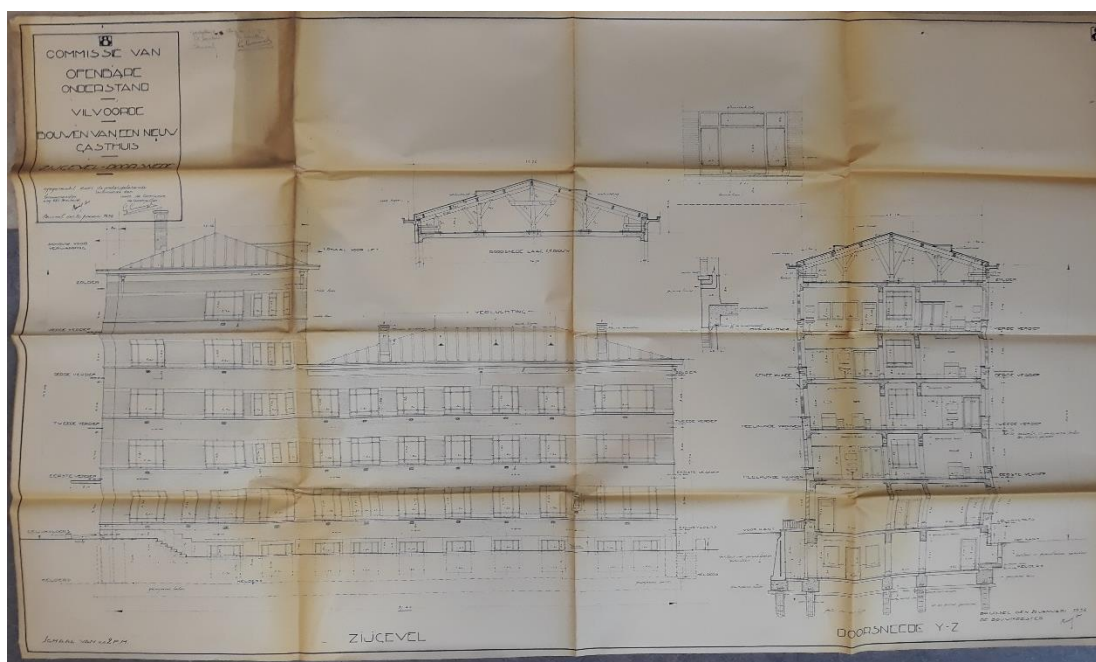

Afbeelding 81: 'Bouwen van een nieuw gasthuis, plan 7', tekening, 1956, Brussel, Alfred Minner.

Bron: Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een nieuw gasthuis (1956)'.

¹²² Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een nieuw gasthuis (1956)'.

¹²³ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis [online],'

Afbeelding 82: 'Bouwen van een nieuw gasthuis, plan 8', tekening, 1956, Brussel, Alfred Minner.
 Bron: Vilvoorde, Archief Commissie Openbare Onderstand Vilvoorde, 'Plan voor het bouwen van een nieuw gasthuis (1956)'.

Afbeelding 83: Onze-Lieve-Vrouwegasthuis, foto, 2003, Vilvoorde, Hilde Kennes.
 Bron:
<https://beeldbank.onroenderfgoed.be/images/13261?erfgoedobject=https%3A%2F%2Ffid.erfgoed.net%2F70538>, laatst geraadpleegd op 3 juli 2019.

26. Reconstructie Priorij 'Leliëndaal' in Mechelen

ARCHITECT	Alfred Minner
ADRES	Bruul 52, 54, 56, Lange Schipstraat 25, 2800 Mechelen
DATUM	1965
TYPOLOGIE	Klooster
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3851
BESCHERMINGSSTATUS	Vastgesteld, beschermd (kapel, kerk, godshuis)
HUIDIGE TOESTAND	Bewaard

BOUWGESCHIEDENIS

In de 13de eeuw werd het klooster Onze-Lieve-Vrouw van Leliëndaal te Hombeek opgericht door pastoor Lambertus en de zusters van het norbertinessenklooster van Gempe. De priorij stond eerst onder patroonschap van de norbertijnenabdij van Park en vanaf 1636 onder de norbertijnenabdij van Tongerlo. Het complex werd een eerste maal verwoest tijdens de godsdienstoorlogen. Na een kort uitwijking naar Keulen, keerden de zusters ter en vestigden zich in de Begijnenstraat en Ganzendries. In 1592 kocht priorin Maria Boonen het refugehuis van de norbertijnenabdij Sint-Michiel aan de Bruul in Mechelen. Na de verbouwing tot klooster namen de norbertinessen er definitief hun intrek in 1602. De huidige kerk werd in 1662-72 opgericht naar een ontwerp van Lucas Faydherbe. In 1687 bouwde zijn zoon Jan-Lucas Faydherbe het huis van de proost, rechts naast de kerk. Na de opheffing van het klooster in 1783 werden de gebouwen tijdelijk ingenomen door de ursulinen in 1786. Een lid van de burgerlijke godshuizen kocht in 1798 het complex in een openbare verkoop. In 1808 volgde de opening van een tehuis voor ouderlingen en wezen in de oude kloostergebouwen. Een bombardement in 1940 vernietigde het voormalig kloostercomplex van Leliëndaal. Op dat moment was de Commissie voor Openbare Onderstand gevestigd in de gebouwen. De kerk en het poortgebouw bleven gespaard. Pas in 1965 werd het heropgebouwd naar ontwerp van architect A. Minner.¹²⁴

¹²⁴ "Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Norbertinessenpriorij Onze-Lieve-Vrouw van Leliëndaal [online],’ laatst geraadpleegd op 27 juni 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3851>; 'huis van de proost van leliendaal bruul 52,' laatst geraadpleegd op 27 juni 2019, <https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1069230>.

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze oeuvrelijst staat

‘Restauration du ‘Leliendaal’ (valies des Lys) ancien couvent avec eglise monument classé, rue du Bruul à Malines, construit par l’architecte Luc Faidherbe élève de Rubens, actuellement propriete de la commission d’assistance pulique de malines, D,G 1940’ sic).¹²⁵

BESCHRIJVING

Het complex uit de 17de eeuw was gebouwd in een traditionele bak- en zandsteenarchitectuur, aangevuld met barokke kerk en huis. De wederopbouw gebeurde in deze traditionele stijl. Klassieke kenmerken van de bak- en zandsteenarchitectuur zoals speklagen, kruisramen, boogdeuren en trapgevels zijn aanwezig. De wederopbouw werd verricht in moderne materialen.¹²⁶

¹²⁵ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, ‘Alfred Minner’.

¹²⁶ ‘Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Norbertinessenpriorij Onze-Lieve-Vrouw van Leliëndaal [online].’

AFBEELDINGEN

Afbeelding 84: Kerk van Leliëndaal na bombardement van 1940, foto, ca. 1940, Mechelen.

Bron: Mechelen, Stadsarchief Mechelen, Verzameling Berlemont, B31_80, <https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1272374>, laatst geraadpleegd 27 juni 2019.

Afbeelding 85: Gebouwen van complex Leliëndaal na bombardement van 1940, foto, ca. 1940, Mechelen.

Bron: Mechelen, Stadsarchief Mechelen, Verzameling Berlemont, B31_82, <https://www.regionalebeeldbank.be/beeldbank/1272400>, laatst

Afbeelding 86: Huis van de Proost, foto, ca. 1965, Mechelen.

Bron: Mechelen, Stadsarchief Mechelen, iconografie, 7019.

Afbeelding 87: Huis van de Proost, aquarel, ca.1780, Mechelen.

Bron: Mechelen, Stadsarchief Mechelen, Iconografie, C10698.

27. Schoolgebouw in Vilvoorde

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat 'Ecole à Vilvorde'.¹²⁷

Dit gebouw werd niet teruggevonden na zoektocht in het stadsarchief van Vilvoorde.

28. Rusthuis in Herselt (Geel)

ARCHIEFONDERZOEK

Société Centrale d'Architecture de Belgique

In het archiefdossier van Minner in het archief van de SCAB is een oeuvrelijst te vinden van Minner. In deze lijst staat 'Hospice pour vieillards à Herselt Geel'.¹²⁸

Dit gebouw werd niet teruggevonden.

¹²⁷ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

¹²⁸ Brussel, Fonds SCAB/Archives ISACF-La Cambre, 'Alfred Minner'.

BIJLAGE II

ARCHITECTEN EN REALISATIES VAN DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

Afbeelding 1: Hoeve Daelemans-van Steen in Bornhem (Antwerpen) van het Land- en Tuinbouwcomiteit van de provincie Antwerpen, 1917.

Bron: “Œuvre Suisse” in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 13.

Samenstelling van de lijst

Deze lijst werd samengesteld op basis van de woningen in publicaties “*Œuvre Suisse*” in *Belgium*’ en “*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918.*” Beide publicaties bevatten bijlages waarin realisaties van de OSB werden getoond. Dit werd verder aangevuld met de gekende realisaties in de Inventaris Onroerend Erfgoed en *Inventaire du patrimoine culturel immobilier*. In de Brusselse inventaris Irismonument waren geen OSB-woningen terug te vinden. Er werden enkel woningen opgenomen uit de inventarissen met een herdenkingssteen die verwijst naar de OSB. Deze plaat garandeert het best de tussenkomst van de Zwitserse organisatie.

De lijst was een werkinstrument die de basis vormde van de analyse van de architectuur van de OSB.¹ De lijst is niet sluitend en werd ook niet met die ambitie opgesteld. Het is slechts een bijproduct van het onderzoek naar het wederopbouwoeuvre van Alfred Minner. Toch werd een interessante lijst met zowel bekende als onbekende architecten verzameld. De verscheidenheid aan opdrachten en architecten geeft een indicatie van het werk van de OSB.

De realisaties werden per architect alfabetisch geordend. Op deze wijze biedt de lijst ook een overzicht van de architecten die voor de OSB gewerkt hebben. Alfred Minner en zijn realisaties voor de organisatie werden hier niet opnieuw opgenomen.

Per architect wordt geboorte- en sterftedatum gegeven indien teruggevonden op online databank Odis of op hun pagina op de Inventaris Onroerend Erfgoed. Van dit laatste werd telkens ook een link gegeven. Het boek ‘Repertorium van de architectuur in België’² bevat een lijst met de gekendste architecten in België. Om een indicatie te geven van de bekendheid van de architect wordt ook telkens gemeld of de architect vermeld staat in het ‘Repertorium’. De woningen waarvan de architect ongekend is, werden samengevoegd onder het deel ‘Realisaties van ongekende architecten’. Indien de woning werd teruggevonden, is een foto bijgevoegd van de huidige toestand van het pand.

¹ Zie 5.5. Analyse van de architectuur van de *Œuvre Suisse en Belgique*.

² Anne Van Loo, red., *Repertorium van de architectuur in België: van 1830 tot heden* (Antwerpen: Mercatorfonds, 2003).

Inhoudsopgave

1. Inhoudsopgave	5
2. Berger, Hippolyte 'Paul'	7
3. Callewaert, Albert	9
4. Corthouts, Louis	10
5. Devos, A.	12
6. Diongre, Joseph	13
7. Doom, René	15
8. Flerackers, F.	16
9. Heylen, E.	18
10. Neutens, Eugène	19
11. Piron, Jean	21
12. Smekens, Paul	22
13. Sol, Cornelius	23
14. Sterckx, Georges	28
15. Stevens, Alphonse	29
16. Van de Capelle, J.	30
17. Verheyen	31
18. Vermeersch, Jerome	32
19. Land- en tuinbouwcomiteit van Provincie Antwerpen	33
20. Realisaties van ongekende architecten	36

1. Berger, Hippolyte 'Paul'

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	24 maart 1884, Antwerpen
STERFDATUM EN - PLAATS	4 januari 1954, Antwerpen
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Ja
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://id.erfgoed.net/personen/7535 14 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In de publicatie “*Œuvre Suisse in Belgium*” zijn acht tekeningen van reeds gerealiseerde woonsten toegevoegd. Op pagina elf staat deze ‘House for a war invalid’, een woning voor een oorlogsslachtoffer in Schelle. De woning is gebouwd in 1917 voor familie De Smedt.

Met deze realisatie pakt de OSB graag uit. Deze hoeve werd tentoongesteld op de Tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis in Brussel. Een krantenartikel in De Standaard van 24 oktober 1919 over deze expositie meldt dat het ‘Land- en Tuinbouwcomiteit der Provincie Antwerpen’ de plannen leverde en de Zwitserse organisatie de kosten op zich namen. Hetzelfde artikel noemt ‘Paul’ Berger wel als een ‘jonge bouwmeester’ die verbonden was aan de *Œuvre Suisse en Belgique*.³

In het Rijksarchief te Antwerpen is briefwisseling terug te vinden tussen Alfred Minner en Paul Berger. Berger blijkt hieruit de contactpersoon te zijn voor de het Land- en Tuinbouwcomiteit van de provincie Antwerpen.⁴

³ Edward Léonard, ‘De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel, III. – De Belgische Afdeling’, in De Standaard, 24 oktober 1919, p1.

⁴ Dossier 538: Dossier inzake de contacten met “*Œuvre Suisse en Belgique*”. 1916-1919, Rijksarchief Antwerpen

Afbeelding 2: Huis voor oorlogsinvalide De Smedt in Schelle van Berger, 1917.
Bron: "Œuvre Suisse" in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 11.

2. Callewaert, Albert

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	16 augustus 1988, Roubaix
STERFDATUM EN - PLAATS	1957, ?
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Ja
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/628 6 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In het krantenartikel in De Standaard van 24 oktober 1919 over de Tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis in Brussel wordt Albert Callewaert genoemd als een van de architecten die verbonden is aan de *Œuvre Suisse en Belgique*.⁵

In het stadsarchief van Vilvoorde is briefwisseling terug te vinden tussen Albert Callewaert en de burgemeester en schepenen van Vilvoorde. Hieruit blijkt hij zicht te engageren voor de wederopbouw van de pastorie in Houtem. In een brief gedateerd op 22 september 1916 spreekt hij de burgemeester en schepenen aan van de stad Vilvoorde. Callewaert vertelt dat hij is benaderd door de Landelijke Afdeling Brabant en de *Œuvre Suisse en Belgique* om in Vilvoorde een vernielde eigendom te vinden, die de OSB zou kunnen heropbouwen als landelijke modelwoning. Hij schrijft ook dat hij contact heeft met voorzitter van de OSB, Eugène Probst. De uitvoering blijkt moeilijk te verlopen en de laatste brief van Callewaert is gedateerd op 17 mei 1919.⁶ De pastorie is uiteindelijk in 1921 uitgevoerd naar ontwerp van Minner.⁷ Waarom Callewaert van de pastorie niet ontwierp is niet duidelijk.

⁵ Léonard, 'De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel, III. – De Belgische Afdeling,' p.1.

⁶ 'Heropbouw van het de pastorie en de kerk van Houtem (1917-1923), 1 omslag (2009/11 – 108), Stadsarchief Vilvoorde

⁷ Zie bijlage II;

'Pastorie Sint-Antoniusparochie,' laatst geraadpleegd op 22 mei 2019, <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/70613>.

3. Corthouts, Louis

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	18 augustus 1867, Brussel
STERFDATUM EN - PLAATS	11 juli 1925, Leuven
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Ja
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/6554 17 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In de publicatie “*Œuvre Suisse ” in Belgium*’ zijn acht tekeningen van reeds gerealiseerde woonsten toegevoegd. Op pagina drieëntwintig staat een kleurtekening van ‘House of Mr. Fr. Vrancks’ uit Leuven. De stadsrijwoning is heropgebouwd in 1916 en op naam van ‘L. Corhouts, Leuven’ benoemd.⁸ In het jaarrapport van 1918 staat de woning opnieuw in de bijlage. Op ‘Planche VI’ is de woning van ‘Fr. Vrancks’ op de oude markt in Leuven te zien. De woningen aan de rechter- en linkerzijde zijn volgens het onderschrift afgebrand. Volgens het onderschrift in deze publicatie dateert de reconstructie uit 1917.⁹ Het pand bleef bewaard.

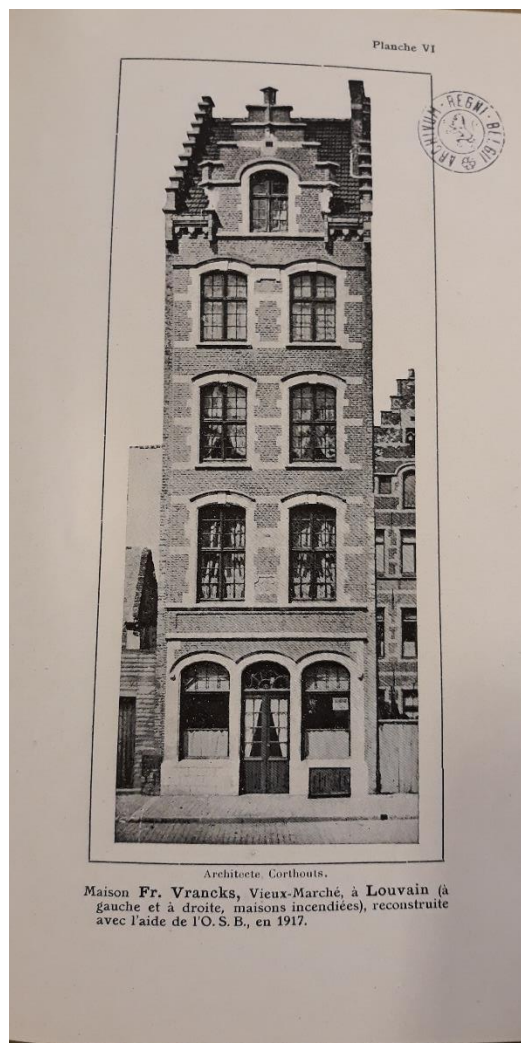
⁸ “*Œuvre Suisse*” in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 23.

⁹ “*Œuvre Suisse en Belgique*, rapport à fin 1918,” (Genève : Société Générale d’Imprimerie, 1919), planche VI.

Afbeelding 3: Huis voor Fr. Vranck in Leuven van L. Corthouts.

Bron: "Œuvre Suisse" in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 23.

Afbeelding 4: Huis voor Fr. Vranck in Leuven van Corthouts, foto, ca. 1917, Leuven

Bron: "Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918," (Genève : Société Générale d'Imprimerie, 1919), planche VI.

Afbeelding 5: Huis op Oude Markt in Leuven naar ontwerp van Corthouts, foto, 2009, Leuven, Hans Thomas.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/120851>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

4. Devos, A.

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	?
STERFDATUM EN - PLAATS	?
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Nee
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/6065 23 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

Van A. Devos werd een woonst in Leuven opgenomen in de Inventaris dat gerealiseerd werd met de steun van de OSB. In de Inventaris staan heel wat wederopbouwrealisaties van deze architect in Leuven. Enkel bij deze is een herdenkingsplaat van de OSB vandaag nog te zien.¹⁰

Afbeelding 6: Wederopbouwhuis in Leuven naar ontwerp van A. Devos, foto, 2005, Leuven, Kris Vandevorst.

Bron:

*<https://beeldbank.onroenderfgoed.be/image.s/109082>,
laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.*

¹⁰ 'Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Geheel van wederopbouwburgerhuizen [online],' laatst geraadpleegd op 14 juli 2019, <https://inventaris.onroenderfgoed.be/erfgoedobjecten/72826>.

5. Diongre, Joseph

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	1 augustus 1878, Brussel
STERFDATUM EN - PLAATS	3 maart 1963, Brussel
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Ja
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/1889 8 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In het krantenartikel in De Standaard van 24 oktober 1919 over de Tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis in Brussel wordt J. Diongre genoemd als een van de architecten die verbonden is aan de *Œuvre Suisse en Belgique*.¹¹

In het jaarrapport van 1918 dat de OSB publiceerde zijn acht foto's toegevoegd, waarvan deze hoeve de eerste is. Volgens het onderschrift is dit 'Hoeve Verlinden' in Weerde en werd deze in 1918 gereconstrueerd met hulp van de OSB. Het onderschrift vermeldt architect Diongre.¹²

Deze woning staat nog steeds in Weerde en is opgenomen in de inventaris als 'Boerenwoning' met de OSB als uitvoerder.¹³ De hoeve staat hier nog steeds en onderging weinig uiterlijke veranderingen.

¹¹ Léonard, 'De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel, III. – De Belgische Afdeling,' p.1.

¹² "*Œuvre Suisse en Belgique*, rapport à fin 1918," (Genève : Société Générale d'Imprimerie, 1919), planche I.

¹³ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Boerenwoning [online], laatst geraadpleegd op 1 juni 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/41028>

Afbeelding 7: Hoeve Verlinden in Weerde (Zemst) van Diongrev, foto, ca. 1918, Weerde.

Bron: "Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918," (Genève : Société Générale d'Imprimerie, 1919), planche I.

Afbeelding 8: Wederopbouwwooning in Weerde (Zemst) naar ontwerp van Diongrev, foto, Weerde, 2006, Kris Vandevorst.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/34923> , laatst geraadpleegd op 20 juni 2019.

6. Doom, René

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	11 december 1884, Roeselare
STERFDATUM EN - PLAATS	28 maart 1961, Roeselare
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Nee
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/1912 31 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In de Inventaris Onroerend Erfgoed werden twee wederopbouwwoningen opgenomen in Roeselare naar ontwerp van René Doom en Jerome Vermeersch. Op beide woningen is een herdenkingsplaat met de initialen van de OSB terug te vinden.¹⁴

Afbeelding 9: Twee enkelhuizen naar ontwerp van R. Doom en J. Vermeersch, foto, 2009, Roeselare, Eelkje Vanderhisplatie.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/113372>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

¹⁴ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuizen ontworpen door R. Doom en J. Vermeersch [online], laatst geraadpleegd op 14 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/23920>.

7. Flerackers, F.

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	?
STERFDATUM EN - PLAATS	?
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Nee
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/2171 18 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In de Inventaris Onroerend Erfgoed staan twee woningen van de OSB op naam van F. Flerackers. Het eerste is een dubbelhuis in de Antwerpsestraat 53 en 55 in Lier en werd volgens de Inventaris gebouwd in 1917 met steun van de OSB. Één van de twee huizen heeft een gevelplaat met initialen van de OSB.¹⁵

Een tweede woning is gelegen op de Grote Markt 2 in Lier. Het Agentschap Onroerend Erfgoed deed reeds onderzoek naar dit pand. Er werden bouwplannen teruggevonden van architect F. Flerackers uit 1917 van deze woonst. Op de gevel is ook een herdenkingsplaat terug te vinden.¹⁶

¹⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuizen met neobarokke topgevels [online], laatst geraadpleegd op 14 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10081>.

¹⁶ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Apotheek Het Moleneizer [online], laatst geraadpleegd op 14 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10321>.

Afbeelding 10: Tweeledige gevels naar ontwerp van Flerackers in de Antwerpsestraat in Lier, foto, 2013, Lier, Toon Cappuyns.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/198834>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

Afbeelding 11: Huis Grote Markt 2 in Lier, foto, 2018, Lier, Michael Van Craen.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/282463>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

8. Heylen, E.

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS ?

STERFDATUM EN - PLAATS ?

REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN Nee
BELGIË

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/2768>
13 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In de publicatie "*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918*" werden twee woningen uit Kessel vermeld. Volgens de nota onderaan de foto zijn deze vervaardigd door "architecte Heylens" in 1918.¹⁷ Dit gaat wellicht over architect E. Heylen. Deze man was erg actief in Nijlen tijdens de wederopbouw en bouwde heel wat hoeves met gelijkaardige stijlelementen als deze twee woningen.¹⁸ Beiden panden zijn vandaag echter verdwenen.

Afbeelding 12: Twee huizen in Kessel (Nijlen) van Heylens, foto, ca. 1918, Kessel.

Bron: "*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918*," (Genève :Société Générale d'imprimerie, 1919), planche III.

¹⁷ 'Rapport sur l'activité de l'œuvre Suisse, jusqu'à fin 1918,' planche III.

¹⁸ 'Heylen, E.,' laatst geraadpleegd op 7 juli 2019,

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/persoon/2768>.

9. Neutens, Eugène

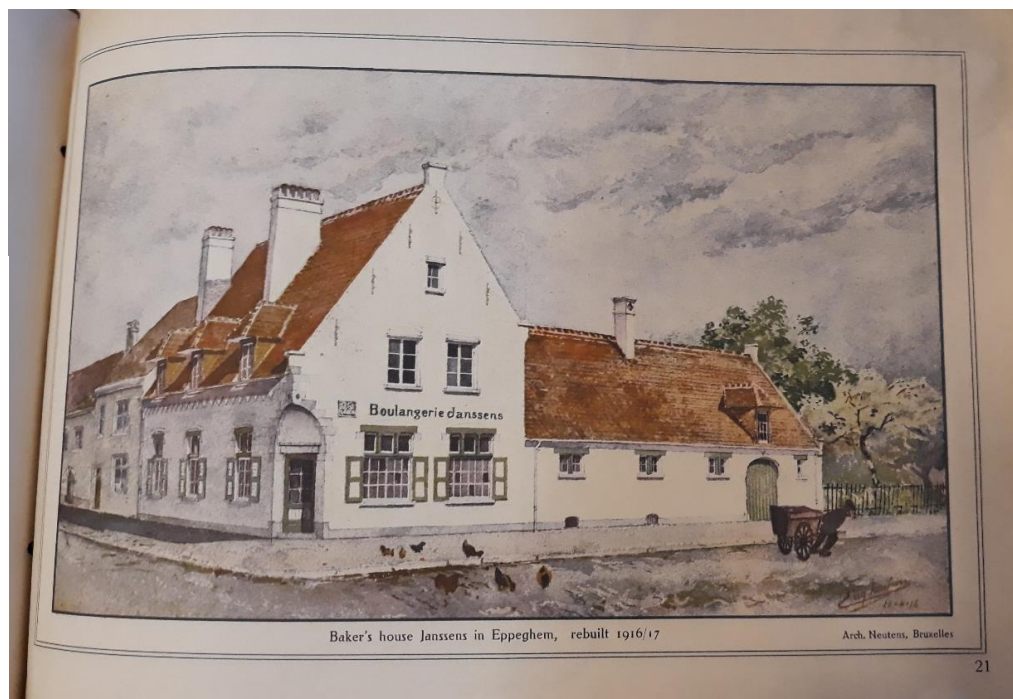
GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	1884, Brugge
STERFDATUM EN - PLAATS	1960, ?
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Nee
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/3802 3 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In het krantenartikel in De Standaard van 24 oktober 1919 over de Tentoonstelling voor Wederopbouw in Brussel wordt 'Eug. Neutens' genoemd als een van de architecten die verbonden is aan de *Œuvre Suisse en Belgique*.¹⁹

Zowel in de publicatie "*Œuvre Suisse in Belgium*" als in '*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918*' werd de bakkerwoning van Neutens in Eppegem vermeld. De woning werd gebouwd in 1917 en heeft een gevelsteen die tussenkomst van de OSB herdenkt.

Afbeelding 13:
Bakkershuis
Janssens in
Eppegem (Zemst)
van Neutens,
tekenin, ca.
1916/17, Neutens.
Bron: "*Œuvre
Suisse*" in
Belgium, (Zürich:
s.n., n.d), 21.

¹⁹ Léonard, 'De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel, III. – De Belgische Afdeling,' p.1.

Afbeelding 14: Bakkershuis Janssens in Eppegem (Zemst) van Neutens, foto, ca. 1918, Eppegem.
Bron: "Euvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918," (Genève : Société Générale d'Imprimerie, 1919), planche II.

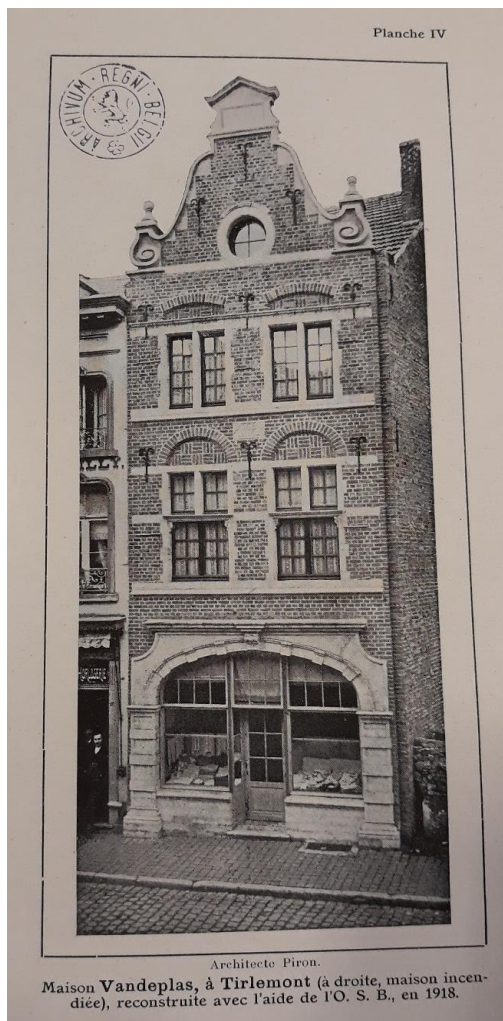
Afbeelding 15: Huidig uitzicht van het bakkershuis van Neutens, foto, Eppegem, 2013, Google.
Bron: <https://www.google.be/maps/>, laatst geraadpleegd op 14 juli 2019.

10. Piron, Jean

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	1887, Tienen
STERFDATUM EN - PLAATS	1958, ?
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Nee
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/6519 2 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In de publicatie “*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918*” werd een foto geplaatst van een woning van Piron in Tienen. De woning bevindt zich nog steeds in de Nieuwstraat in Tienen en heeft nog zijn gevelplaat.

Afbeelding 16: Huis Vandeplas in Tienen van Piron, foto, ca. 1918, Tienen.

Bron: “*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918*,” (Genève : Société Générale d’Imprimerie, 1919), planche IV.

Afbeelding 17: Huis in Tienen, foto, 2018, Tienen, Google.

Bron: <https://www.google.be/maps/>, laatst geraadpleegd op 14 juli 2019.

11. Smekens, Paul

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	22 juni 1890, Antwerpen
STERFDATUM EN - PLAATS	15 oktober 1983, Antwerpen
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Ja
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/4473 40 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In het krantenartikel in De Standaard van 24 oktober 1919 over de Tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis in Brussel wordt Paul Smekens genoemd. Volgens het artikel was hij verbonden aan de *Œuvre Suisse en Belgique* en bouwde hij in Lier een burgerwoning met ‘een gezond-rationeelen konstruktieven opbouw.’²⁰ Er werd geen wederopbouw van hem teruggevonden voor de OSB.

²⁰ Léonard, ‘De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel, III. – De Belgische Afdeling,’ p.1.

12. Sol, Cornelius

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	1887, Nederland
STERFDATUM EN - PLAATS	1946, Lier
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Nee
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/4515 26 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

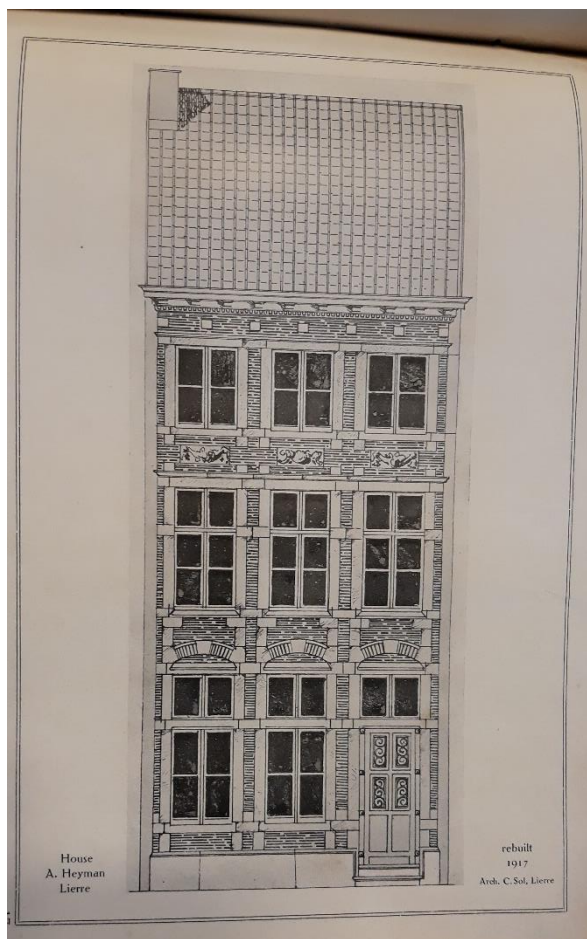
Van Cornelius Sol zijn meerdere realisaties voor de OSB gekend.

In het boekje “*Œuvre Suisse in Belgium*” staan twee ontwerptekeningen van huizen van Sol in Lier. Het eerste is huis A. Heyman in Boomlaarstraat uit 1917. Een tweede is huis J. Lanens in de Lisperstraat uit 1917. Beide woningen bleven bewaard. Enkel de eerste heeft een gevelplaat met initialen van de OSB.

In de publicatie “*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918*” stond nog een derde ontwerp van Sol in de Mechelsestraat in Lier. Ook dit pand bleef bewaard.

Tenslotte werd nog een woning teruggevonden in de Inventaris. Een laatste huis bevindt zich in de Van Boeckellaan in Lier. Het pand heeft nog een gedenksteen.²¹

²¹ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Neotraditioneel burgerhuis [online], laatst geraadpleegd op 14 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10664>.

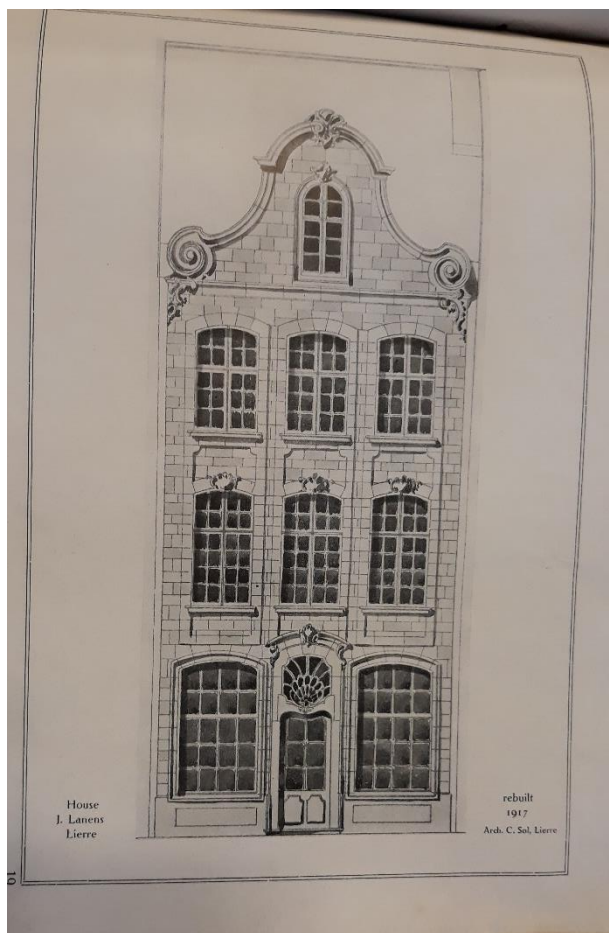
Afbeelding 18: Huis A. Heyman in Lier van Sol, 1917.
Bron: "Œuvre Suisse" in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 17.

Afbeelding 19: Wederopbouwwooning in Boomlaarstraat in Lier naar ontwerp van Sol, foto, 2018, Lier, Michael Van Craen.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/281039?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Fobjecten%2F10245>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

Afbeelding 20: Huis J. Lanens in Lier van Sol, 1917.
Bron: "Œuvre Suisse" in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 19.

Afbeelding 21: Wederopbouwwooning in de Lisperstraat in Lier naar ontwerp van Sol (rechtst), foto, 2018, Lier, Michael Van Craen
Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/282233>, laatst geraadpleegd op 14 juli 2019.

Afbeelding 22: Huis in Lier van Sol, foto, ca. 1917, Lier.

Bron: "Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918," (Genève : Société Générale d'Imprimerie, 1919), planche VIII.

Afbeelding 23: Wederopbouwwooning van Sol in de Mechelsestraat in Lier, foto, 2017, Lier, Google.

Bron: <https://www.google.be/maps/>, laatst geraadpleegd op 14 juli 2019.

Afbeelding 24: Wederopbouwoning in Van Boeckellaan in Lier naar ontwerp van C. Sol, foto, 2018, Lier, Michael Van Craen.

Bron:

<https://beeldbank.onrorenderfgoed.be/images/280977?erfgoedobject=https%3A%2F%2Fid.erfgoed.net%2Ferfgoedobjecten%2F10664>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

13. Sterckx, Georges

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	1883, ?
STERFDATUM EN - PLAATS	1940, ?
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Nee
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/6482 30 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In de Inventaris staan twee wederopbouwpannen van Sterck in Leuven. De huizen staan in de Jan-Pieter Minckelersstraat en het pand op nummer 18 heeft een gevelsteen met initialen 'OSB'.²²

Afbeelding 25: Wederopbouwoningen in Leuven naar ontwerp van Sterckx, foto, 2009, Leuven, Hans Thomas.

Bron:

<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/121015>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

²² Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Wederopbouwstadswoningen [online], laatst geraadpleegd op 15 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/206717>.

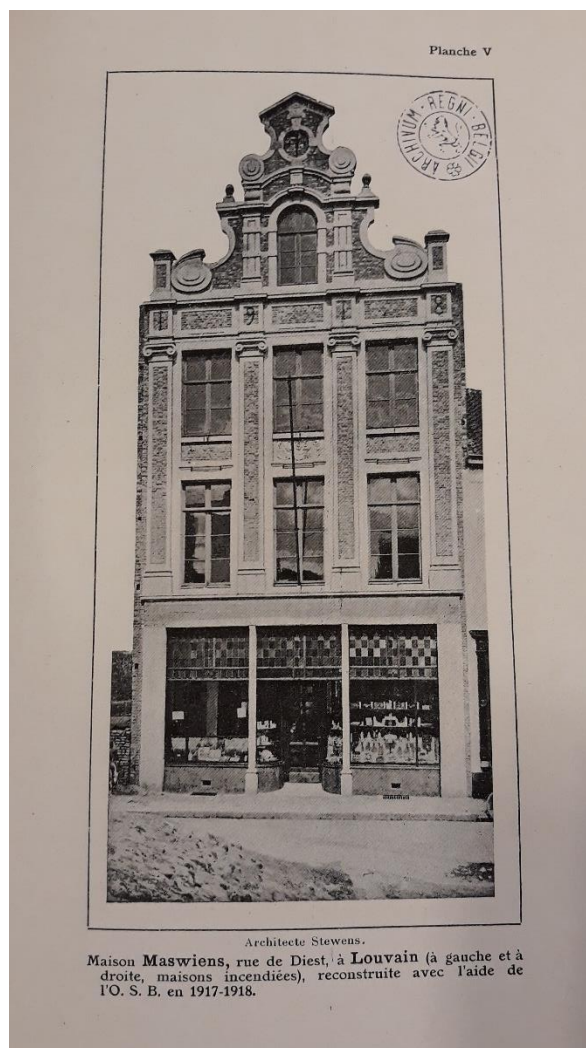
14. Stevens, Alphonse

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS	1866, ?
STERFDATUM EN - PLAATS	1944, ?
REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN BELGIË	Nee
INVENTARIS ONROEREND ERFGOED	https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/4595 48 panden

OPDRACHTEN VOOR DE ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE

“*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918*” werd een woning gepubliceerd van ‘architecte Stewens’ in de Diestsestraat. Alphonse Stevens was erg actief in de binnenstad van Leuven waar hij na de Eerste Wereldoorlog aan wederopbouw deed.²³

In de Diestsestraat staan heel wat panden in dezelfde ‘wederopbouwstijl’. Dit exacte pand werd echter niet teruggevonden.

Afbeelding 26: Huis Maswiens in Leuven van ‘Stewens’,
foto, ca. 1918, Leuven.

Bron: “*Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918*,”
(Genève : Société Générale d’Imprimerie, 1919), planche
V.

²³ ‘Stevens, Alphonse,’ laatst geraadpleegd op 15 juli 2019,
<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/personen/4595>.

15. Van de Capelle, J.

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In het krantenartikel in De Standaard van 24 oktober 1919 over de Tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis in Brussel wordt ‘J. Van De Capelle’ genoemd als een van de bouwmeesters die verbonden is aan de *Œuvre Suisse en Belgique*.²⁴

Deze architect werd na een korte zoektocht niet teruggevonden.

²⁴ Léonard, ‘De tentoonstelling voor Wederopbouw in het Egmontpaleis te Brussel, III. – De Belgische Afdeling,’ p.1.

16. Verheyen

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS ?, Brussel

STERFDATUM EN - PLAATS ?

REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN Nee
BELGIË

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED <https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/6362>
5 ontwerpen

In de Inventaris staan er realisaties van een zekere architect 'Verheyen F.' De architect deed aan wederopbouw in Ieper maar was afkomstig uit Brussel. Het is niet met zekerheid vast te stellen dat het over deze architect gaan.

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

Hoeve Cauwenbergs in Humbeek (Grimbergen) werd vermeld in publicatie "*Œuvre Suisse in Belgium*". De hoeve werd ontworpen door architect Verheyen uit Brussel en werd volgens de publicatie gebouwd in 1917. De woning werd niet teruggevonden.

Afbeelding 27: Hoeve Cauwenbergs in Humbeek (Grimbergen) van Verheyen, 1917.
Bron: "*Œuvre Suisse*" in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 9

17. Vermeersch, Jerome

GEBOORTEDATUM EN -PLAATS 7 april 1884, Brugge

STERFDATUM EN - PLAATS 9 maart 1963, Schaarbeek

REPERTORIUM VAN DE ARCHITECTUUR IN Nee
BELGIË

INVENTARIS ONROEREND ERFGOED <https://inventaris.onroenderfgoed.be/personen/5769>
19 ontwerpen

OPDRACHTEN VOOR DE *ŒUVRE SUISSE EN BELGIQUE*

In de Inventaris Onroerend Erfgoed werden twee wederopbouwwoningen opgenomen in Roeselare naar ontwerp van René Doom en Jerome Vermeersch. Op beide woningen is een herdenkingsplaat met de initialen van de OSB terug te vinden.²⁵

Afbeelding 28: Twee enkelhuizen naar ontwerp van R. Doom en J. Vermeersch, foto, 2009, Roeselare, Eelkje Vanderhispallie.

Bron:

<https://beeldbank.onroenderfgoed.be/images/113372>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

²⁵ Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Burgerhuizen ontworpen door R. Doom en J. Vermeersch [online], laatst geraadpleegd op 14 juli 2019, <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/23920>.

18. Land- en tuinbouwcomiteit van Provincie Antwerpen

In de publicatie “*Œuvre Suisse ” in Belgium*’ werd een ontwerp van het Land- en Tuinbouwcomiteit gepubliceerd. Het gaat over de hoeve ‘Daelemans-van Steen’ in Bornem (Antwerpen) uit 1917.

Van deze hoeve werden blauwdrukken teruggevonden in het archief van de ‘Commissie voor de verfraaiing van het landelijk leven’, bewaard in het Rijksarchief van de provincie Antwerpen in Beveren.²⁶

Afbeelding 29: Hoeve Daelemans-van Steen in Bornhem (Antwerpen) van het Land- en Tuinbouwcomiteit van de provincie Antwerpen, 1917.

Bron: “*Œuvre Suisse*” in Belgium, (Zürich: s.n., n.d), 13.

²⁶ Beveren, Rijksarchief provincie Antwerpen, Verzameling Eerste Wereldoorlog 1907-1936 (PAA3184), nr. 514.

Afbeelding 30: Bovenaanzicht van hoeve 'Daelemans-Van Steen,' blauwdruk.
Bron: Beveren, Rijksarchief provincie Antwerpen, Verzameling Eerste Wereldoorlog 1907-1936 (PAA3184), nr. 514.

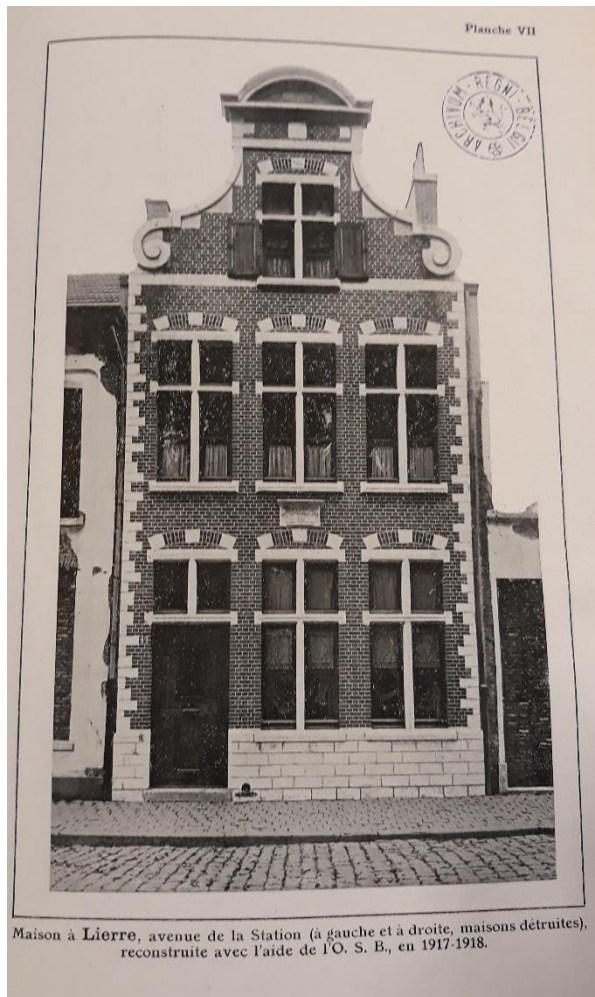

Afbeelding 31: Zijgevels, voorgevel, achtergevel en doorsneden van hoeve 'Daelemans-Van Steen,' blauwdruk.
Bron: Beveren, Rijksarchief provincie Antwerpen, Verzameling Eerste Wereldoorlog 1907-1936 (PAA3184), nr. 514.

*Afbeelding 32: Huidig uitzicht van de hoeve in Het Hoogste in Bornhem, foto, 2009, Google.
Bron: <https://www.google.be/maps/>, laatst geraadpleegd op 15 juli 2019.*

19. Realisaties van ongekende architecten

Afbeelding 33 (links): Huis in Lier, wederopgebouwd met steun van de OSB, foto, ca. 1918, Lier.

Bron: "Œuvre Suisse en Belgique, rapport à fin 1918," (Genève : Société Générale d'Imprimerie, 1919), planche VII.

Afbeelding 34 (onder): Wederopbouwhoewe Piekaerts in Rekelstraat in Zemst uit ca 1918, gebouwd met hulp van de OSB, foto, 2010, Zemst, Hilde Kennes.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/125936>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

Afbeelding 35: Wederopbouwhoeve in de Muilshoek in Sint-Katelijne-Waver, gebouwd met hulp van de OSB ca. 1916, foto, Sint-Katelijne-Waver, Google.

Bron: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3206>, <https://www.google.com/maps>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

Afbeelding 36:
Wederopbouwwooning in
Werchtersebaan in Tremelo,
gebouwd ca. 1917 met steun van de
OSB, foto, 2012, Tremelo, Aukje De
Haan.

Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/161252>, laatst
geraadpleegd op 12 juli 2019.

Afbeelding 37:
Dubbelwoning in
Wolvertemsesteenweg
in Grimbergen,
gebouwd met steun
van de OSB, foto, 2001,
Grimbergen, Marjolijn
Van Damme.
Bron:
<https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/17578>, laatst
geraadpleegd op 12 juli
2019.

Afbeelding 38: Dubbelwoning in Rue
de Rivage in Jodoigne (Gobertange),
gebouwd met steun van de OSB,
foto.
Bron:
http://lampspw.wallonie.be/dgo4/site_ipic/index.php/fiche/index?sortCol=2&sortDir=asc&start=0&nbElemPage=10&filtre=&codeInt=25048-INV-0278-02, laatst geraadpleegd
op 12 juli 2019.

Afbeelding 39: Dubbelwoning in Rue
de Rivage in Jodoigne, gebouwd met
steun van de OSB, foto, 2009, Google
Bron:
http://lampspw.wallonie.be/dgo4/site_ipic/index.php/fiche/index?sortCol=2&sortDir=asc&start=0&nbElemPage=10&filtre=&codeInt=25048-INV-0278-02,
<https://www.google.com/maps>,
laatst aeraadpleead op 12 iuli 2019.

Afbeelding 40: Wederopbouwwooning in de Sint-Truidensesteenweg in Tienen, gebouwd ca. 1919 met hulp van de OSB, foto, 2014, Tienen, Hilde Kennes.

Bron: <https://beeldbank.onroerenderfgoed.be/images/208003>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

Afbeelding 41: Wederopbouwhoeve in Kruisstraat in Humbeek (Grimbergen), gebouwd met steun van de OSB, foto, 2005, Humbeek, Google.

Bron: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/76494>, <https://www.google.com/maps>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.

Afbeelding 42: Voormalige wederopbouwwoonst in Wolvertemsesteenweg in Grimbergen (heden afgebroken), gebouwd met hulp van de OSB, foto, 2016, Grimbergen.

Bron:

*<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/75284>;
https://www.groengrimbergen.be/villa_rust_en_lust, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.*

Afbeelding 43: Huis in Liersesteenweg in Kessel (Nijlen), wederopgebouwd met hulp van de OSB ca. 1920, foto, 2017, Google.

Bron:

<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/3133>; <https://www.google.com/maps>, laatst geraadpleegd op 12 juli 2019.